

**Відокремлений підрозділ
Національного університету біоресурсів і природокористування
України «Боярський коледж екології і природних ресурсів»**

**Історія України
з найдавніших часів до XX ст.**

Частина I

Для студентів денної та заочної форми навчання

Боярка

2015

УДК 94(477)«.../15»(042.3)

ББК 63.3(4Укр)

Р-15

Рекомендовано Інститутом історії аграрної науки, освіти та техніки
ННСГБ НААН (Протокол № 2 від 26 лютого 2015 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ЗЛЕНКО Валентина Андріївна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН

КУЧЕР Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН

СКАКАЛЬСЬКА Ірина Богданівна – доктор історичних наук,

Р 15 Радченко Л.С.

Історія України з найдавніших часів до ХХ ст. – Частина 1 / Л.С. Радченко; ВП НУБіП України «Боярський коледж екології і природних ресурсів». – Боярка, 2015. – 314 с. – портр.

На основі історіографічної спадщини висвітлюється історія України з найдавніших часів до ХХ ст. Метою видання є формування історичного світогляду, теоретичних і практичних навичок необхідних для громадянина нашої держави. Науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. У посібнику наводиться перелік контрольних питань для самоперевірки знань студентів, теми рефератів, доповідей, повідомлень, рекомендована оновна та додаткова література, перелік державних діячів України, а також перелік правителів тих князівств та імперій, які тією чи іншою мірою були пов'язані з Україною.

Курс лекцій розрахований на науковців, істориків, викладачів та студентів усіх рівнів акредитації та тих, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)«.../15»(042.3)

ББК 63.3(4Укр)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ВСТУП.....	8
1. Історія як наука: предмет і завдання курсу	8
2. Історичні джерела.....	9
3. Допоміжні історичні дисципліни.....	10
4. Хронологія історії.....	11
НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	12
1. Первісні люди та спосіб їх життя	13
2. Неолітична революція. Землеробські племена. Трипільська культура. ..	17
3. Кочові народи на території України. Кіммерійці. Скіфи. Сармати.	23
4. Антична цивілізація Північного Причорномор'я.	27
5. Суспільне життя античних міст-держав	29
Утворення і розвиток держави КИЇВСЬКА РУСЬ	31
1. Походження назви «Київська Русь», «Україна»	32
2. Виникнення та розвиток Київської Русі	33
3. Розквіт Київської Русі	41
3.1. Володимир Великий.....	41
3.2. Ярослав Мудрий	47
4. Політична розділеність Київської Русі	53
5. Культура Київської Русі	55
МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ НАШЕСТЯ НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ	60
1. Утворення Монгольської держави	60
2. Походи Чингісхана.....	61
3. Нашестя хана Батия на Київську Русь	63
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА	67
1. Галицьке князівство	67
2. Волинське князівство	69
3. Піднесення Галицько-Волинської держави.....	70
4. Зенепад Галицько-Волинської держави.....	72

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIII – перша половина XVII ст.).....	75
1. Литовська експансія на Україну	76
2. Польська експансія на Україну.....	80
3. Початок об'єднання Польщі та Литви в єдину державу.....	81
3.1. Кревська унія	81
3.2. Городельська унія.....	82
3.3. Люблінська унія.....	84
4. Берестейська церковна унія.....	87
5. Литовські статuti. Закріпачення селян.....	89
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО	93
1. Виникнення козацтва	93
2. Створення реєстрового козацького війська.....	100
3. Заняття, побут, звичаї, військове мистецтво та культура козаків	101
ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1591-1520 рр.).....	105
1. Козацьке повстання 1591-1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.....	106
2. Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка.....	108
3. С. Кішка. П. Сагайдачний. Хотинська війна	110
БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ (1620–1630 рр.).....	122
1. Становище в Україні в 20-х рр. XVII ст. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 року.....	123
2. Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 року.....	126
3. Повстання Івана Сулими 1635 року	128
4. Козацьке повстання 1637-1638 рр. Прийняття «Ординації Війська Запорозького»	129
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Богдана ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	133
1. Біографія Богдана Хмельницького	133
3. Початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.....	138
3.1. Битва під Жовтими Водами.....	140
3.2. Битва під Корсунем	141

3.3. Битва під Пилявцями	143
4. Взяття Високого замку у Львові. Вступ Б. Хмельницького до Києва...	146
4.1. Битва під Зборовом. Зборівський мир.....	148
4.2. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир.	150
4.3. Битва під Батогом і Жванцем.....	152
5. Переяславська рада	154
6. Березневі статті.....	155
7. Останні роки життя. Вшанування пам'яті Б. Хмельницького.....	155
УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1657-1668)	158
1. Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики І. Виговського. Гадяцька унія	158
2. Битва під Конотопом.....	160
3. Гетьманування Ю. Хмельницького. Переяславський договір.....	167
4. Поділ України на Правобережну та Лівобережну гетьманщину	168
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК	176
УКРАЇНИ В II ПОЛ. XVII – I ПОЛ. XVIII СТ.	176
1. Гетьман Петро Дорошенко та його боротьба за об'єднання України ...	177
2. Внутрішня та зовнішня політика І. Самойловича.....	178
3. Гетьман Іван Мазепа	180
4. Союз І. Мазепи з Карлом XII. Полтавська битва.....	188
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В II ПОЛ. XVIII СТ.	193
1. Останні гетьмани Д.Апостол, К. Розумовський.....	194
2. Ліквідація гетьманату Катериною II.....	198
3. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії.....	199
4. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр.....	201
5. Рух Опришків. О. Довбуш. Коліївщина.	204
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX СТ.	210
1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі іноземних держав	210
1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі іноземних держав	211

2. Декабристський рух в Україні	213
3. Польське повстання 1830-1831 рр.	217
4. Кирило-Мефодіївське товариство – перша політична організація в Україні. Участь в ньому Т. Шевченка.....	218
5. Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр.....	221
6. Україна у російсько-французькій війні 1812-1814 рр.	222
7. Піднесення національно-визвольної боротьби в Галичині в 20–30 рр. XIX ст. “Руська трійця”	225
8. Події революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях. Головна Руська Рада.....	228
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У другій ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	232
1. Скасування кріпосного права в Російській імперії.....	233
2. Буржуазні реформи 60-70-х років та їх здійснення в Україні	235
3. Шляхи розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.....	238
4. Особливості завершальної фази промислового перевороту.....	241
4.1. Розвиток провідних галузей промисловості.....	242
4.2. Соціальні зміни.....	243
4.3. Торгівля	245
4.4. Суспільно-політичне життя на Лівобережжі та Правобережжі України	246
5. Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр.....	249
6. Народовська та москвофільська течії національно-визвольного руху на західно-українських землях.....	254

ПЕРЕДМОВА

Курс «Історія України» є обов'язковим навчальним предметом у системі вищої освіти України, який поряд з іншими суспільними дисциплінами утворює основу гуманітарної підготовки молодого спеціаліста. Знання вітчизняної історії є невід'ємним елементом формування повноцінного світогляду особистості, що у свою чергу впливає на відтворення історичної пам'яті народу. Без знання багатотисячолітнього досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше успішно будувати майбутнє.

Глибоке вивчення історії України у навчальних закладах сьогодні є нагальною потребою. Студентство, спираючись на шкільні знання, осмисливши вузлові етапи нашої минувшини у курсі «Історії України», здатне сприйняти історію як потужний засіб утвердження національної ідентичності, як основу нашого подальшого цивілізаційного поступу.

Метою вивчення історії України є: надання студентам ґрунтовних знань про минувшину українського народу, його державність, внесок у розвиток світової цивілізації; піднесення національної самосвідомості майбутніх спеціалістів, виховання у них патріотичних і морально-етичних переконань, відчуття причетності до тисячолітньої історії України; формування навиків наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку; оволодіння практичними навиками роботи з історичними джерелами і науковою літературою; уміння застосовувати набуті знання з історії у повсякденній діяльності, для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінки суспільних явищ і подій.

Курс лекцій написано у відповідно до програми курсу "Історія України". Він містить матеріал, який, охоплює події з найдавніших часів до ХХ ст.

Науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу. Для кращого запам'ятовування в тексті виділено ключові слова, подано фото визначних особистостей України. У роботі вміщено також список рефератів, за якими можуть працювати студенти, та подано рекомендовану літературу.

ВСТУП

1. Історія як наука: предмет і завдання курсу
2. Історичні джерела
3. Допоміжні історичні дисципліни
4. Хронологія історії

1. Історія як наука: предмет і завдання курсу

Предметом навчального курсу “Історія України” є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення та спосіб життя, етногенез українського народу, його стосунки з іншими народами, матеріальний та духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

Історія – це, насамперед, бачення, яке вимагає часової і просторової відстані при твердому об’єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (економічний, політичний, релігійний, культурний тощо), тобто цикли, щодо яких можна дістати всебічну перспективу розвитку, є предметом історії.

Історія – це **наука** про минуле людського суспільства і про його сьогодення. Це також наука про закономірності розвитку суспільного життя в конкретних формах, в просторово-часових вимірах. Змістом історії є історичний процес, що розкривається в явищах життя людини, відомості, які збереглися в історичних пам’ятниках і джерелах. Явища ці надзвичайно різноманітні. Вони стосуються розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних відносин, діяльності історичних осіб.

За широтою вивчення об'єкта історію поділяють на: історію світу в цілому (всесвітня історія), історія континентів (наприклад, історія Латинської Америки), історія окремих країн і народів (історія України).

2. Історичні джерела

Історичними джерелами вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'ятників писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови.

Історичні джерела поділяються на такі види: **речові** (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо); **етнографічні** (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв); **лінгвістичні** (мова, діалекти); **усні** (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо); **писемні** (записи на папірусі, на пергаменті, на бересті, на папері). Наймолодшою групою джерел є **фотодокументи**. Окремо варто згадати ще один вид джерел – **графіті**. Це стародавні написи на стінах, на речах, на склі, на кераміці, навіть на гарматах. Вони найдосконаліше відображають життя слов'ян з X ст. і до наших днів. Тобто це написи на всьому, крім паперу.

Писемні джерела можна поділити на **актові матеріали** (офіційні документи різних установ) та **оповідні пам'ятки** (літописно-мемуарні та літературні твори).

Особливе місце серед джерел займають *літописи* – *Повість минулих літ*, Київський та Галицько-Волинський літописи; *законодавчі акти* (комплекс пам'яток, у яких в юридичних нормах відображено історію України. Сюди входить “Руська правда”, яка складається з двох частин: право кн. Ярослава і уроки мостиків (правила, закони, приписи для митників, сторожів варті)); *уставні грамоти* – “Київські церковні установи” Володимира Святого; *актові* – складаються з дарчих і фундаційних грамот. Перші були продажними, купчими, заповітними. Другі – відображали зовнішньополітичні відносини Русі з сусідами, зокрема, договори русів з

Візантією, про що свідчить “Слово о полку Ігоревім”; *адміністративно-правові акти* – документи про адміністративний устрій України того часу . Загарбання України Литвою і Польщею вимагало нової системи судочинства. Як основу судочинства було створено Литовський Статут.: *метрика* - опис усіх земель (опис земель робився через кожні 10-20 років); кадастральні карти земель – кожне село в Галичині мало свою кадастрову карту;

Різноманітними документальними матеріалами наповнена історія України ХХ ст. Щодо радянського періоду нашої історії джерелами першочергової ваги є *партійні документи*: документи КПРС (програми і статuti), матеріали партз’їздів та партконференцій та ін.; *акти законодавчої і виконавчої влади*: Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, обласних рад народних депутатів; *періодична преса*: газети, журнали, листівки.

3. Допоміжні історичні дисципліни

До допоміжних історичних дисциплін відносяться:

- ✓ **хронологія**, вивчає систему відліку часу;
- ✓ **палеографія** – рукописні пам’ятники і старовинне письмо;
- ✓ **дипломатія** – історичні дипломатичні акти;
- ✓ **нумізматика** – монети, медалі, ордени, грошові системи, історія торгівлі;
- ✓ **метрологія** – система мір;
- ✓ **прапорознавство** – прапори;
- ✓ **геральдика** – герби країн, міст, окремих сімей;
- ✓ **сфрагістика** – печатки;
- ✓ **епіграфіка** – написи на кам’яних скелях, плитах, глиняних виробах, металі;
- ✓ **генеалогія** – наука про походження міст і прізвищ;
- ✓ **топоніміка** – про походження географічних назв;
- ✓ **краєзнавство** – історія місцевості, регіону, краю.

Історія – не тільки одна з двох тисяч існуючих наук, які правлять, слугують сучасному людству, але й одна з найбільш давніх. Історія тісно пов'язана з іншими науками, зокрема з психологією, соціологією, філософією, юридичними науками, економічною теорією, математикою, мовознавством, літературознавством тощо. *На відміну від них вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізує всю сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони (економіку, політику культуру, економіку тощо) і їх взаємозв'язки і взаємозумовленість.* У той же час кожна із існуючих наук пройшла свою історію. І на сучасному етапі всі науки і види мистецтва обов'язково включають історичний розділ. Наприклад, історія математики, лінгвістики, літератури. Історія держави і права, історія педагогіки, історія філософії, релігії і т. п.

4. Хронологія історії

Хронологія або періодизація історії – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку людства. В основу цих етапів мають бути покладені вирішальні фактори, загальні для всіх країн світу.

Існує безліч хронологічних систем. Три найбільш характерні: дикунства, варварства і цивілізації. Їх визначив американський історик і етнограф Льюїс Генрі Морган.

К. Маркс, виходячи з принципу матеріалістичного розуміння історії, поклав в її основу спосіб виробництва, або формаційну концепцію. Тому за Марксом історія людства являє собою послідовну зміну суспільно-економічних формацій – первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної.

Започаткована К. Марксом періодизація історії людства була сприйнята далеко не всіма суспільствознавцями Заходу.

На даний час науковці визначають таку періодизацію людства:

**Первісна епоха, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час,
Новітній час**

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення поняттю «історія»
2. Назвіть види історичних джерел.
3. Які науки відносяться до допоміжних історичних дисциплін?
4. Що таке періодизація історії?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Проблеми періодизації історії України
2. Концепції історії України
3. Вплив природно-географічних факторів на розвиток історії

України

Рекомендована література

1. Довідник з історії України: Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., допов. – К.: Генеза, 2001.
2. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Первісні люди та спосіб їх життя
2. Неолітична революція. Землеробські племена. Трипільська культура
3. Кочові народи на території України. Кіммерійці. Скіфи. Сармати
4. Антична цивілізація Північного Причорномор'я
5. Суспільне життя античних міст-держав

1. Первісні люди та спосіб їх життя

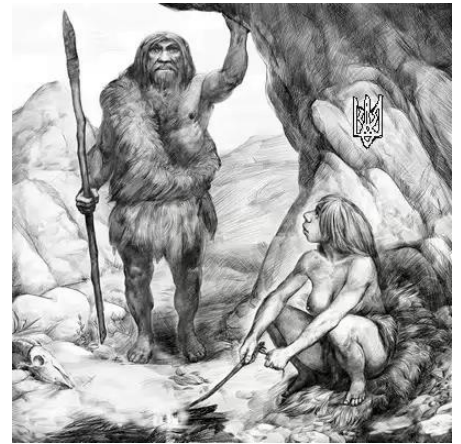
Первісна людина на територію сучасної України, прийшла, як вважають історики близько **1 млн років тому** з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була

одномоментним актом, а тривала протягом багатьох

тисячоліть.

Залишки найдавніших стоянок знайдені біля с. Королево (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас), с. Луки-Врублевецької (Житомирщина) – всього ж в різних регіонах України їх близько 30-ти.

Шлях до цивілізації було відкрито двома великими суспільними поділами праці: відокремленням скотарства від землеробства та виникнення металургії як самостійних галузей господарства. Саме ці кардинальні зрушення сприяли піднесенню продуктивності праці, стимулювали появу додаткового продукту, прискорювали еволюцію первісного господарства від привласнюючих форм господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до виробляючих (землеробство, скотарство), створювали передумови для виникнення держави.

Намагаючись в глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, нам варто пам'ятати ось про що: по-перше, інформація про найдавніші часи обмежена, фрагментарна і часто не дає змоги зробити точні висновки; по-друге, давні археологічні культури мають досить розмиті обриси. Однак досягнення світової археологічної та історичної науки дають нам змогу встановити періодизацію первіснообщинного ладу та його характерні риси:

Українські землі в доісторичні часи. Антропоїдними предками людини були мавполюди, високо розвинуті примати. Це почалося 2-2,5 млн. років тому. Перших людських істот учені назвали ***Homo habilis*** – **людина вміла**, тому що люди тієї доби навчилися обробляти каміння й робити з нього знаряддя праці. У результаті цього розвинулася рука, людина почала пересуватися на двох кінцівках. Звідси й друга назва – ***Homo erectus*** – **людина прямостояча**.

Вижити поодиночі в суворих умовах дикої природи було неможливо. Полювати, збирати їжу та відбиватися від хижих звірів значно легше колективом. Так виникає **первісне людське стадо**, що стало першою суспільною формою об'єднання людей. Від тваринного стада його відрізняло те, що члени стада допомагали один одному, споруджували сховища-житла, де переховувалися від холодів і негоди, виховували дітей та передавали їм життєвий досвід. «Уміла, прямостояча» людина жила тепер у колективі, у якому для елементарного порозуміння було необхідне спілкування.

Отже, у первісної людини розвивається мозок і виникає мова як засіб спілкування. Таку людину вчені називають **неандертальцем** (термін походить від назви долини Неандер біля Дюссельдорфа в Німеччині, де вперше знайдено залишки людей подібної будови). На території сучасної України знайдено кістки неандертальців, що жили 50-100 тис. років тому.

Первісне суспільство було першим етапом у розвитку людської цивілізації. Його найважливіші риси:

- рівність усіх членів суспільства;
- колективний характер праці;
- спільна власність на знаряддя та результати праці;

- низька продуктивність праці.

У боротьбі за виживання змінився не тільки спосіб життя первісної людини, але і її зовнішній вигляд. Вона стала схожою на «*сучасну людину*» - *Homo sapiens* – *людину розумну*. Цей різновид людини називають ще *кроманьйонцем* (термін походить від назви французького міста Кро-Маньон, де був знайдений перший скелет такої людини). На території України кроманьйонці жили близько 40 тис. років тому.

Палеоліт - ранній камінь (1 млн. рр. тому – XI тис. до н.е.) – *ранній кам'яний вік*. Почався процес формування та розвитку первісного ладу. З'явилися перші люди на території України в ранньому палеоліті. Відбулося освоєння вогню. Виникло **первісне людське стадо** як перша соціальна організація людей. Стоянки верхнього палеоліту дають уявлення про розвиток первісної людини в бік утворення матріархату. Збиральництво і рибальство були основою життя первісної людини. Етапами освоєння первісною людиною навколишнього світу були – поступове пізнання природи, рух від фетишизму і зооморфізму до анімістичних уявлень.

У пізньому палеоліті (50-10 тис. років до н.е.) відбувається розвиток родового ладу. Формою суспільного устрою первісної людини стає **матріархат**, зокрема материнська община. Жінка стоїть на чолі сім'ї, роду і суспільства. Мисливство стає основним видом діяльності людини. Виникають і розвиваються *мислення і мова*. Проявляються основні особливості расового поділу людства – *расогенез*.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Первісне стадо – тимчасовий колектив первісних людей, об'єднаних для спільного існування

Родова община (рід) – колектив кровних родичів (40 тис. років тому)

Плем'я – об'єднання кількох родів, що жили на одній території і мали спільні традиції та звичаї

ПРИТАМАННІ РИСИ

- Кількість: 20-100 осіб;
- головна відмінність від тваринного стада – здатність до саморозвитку;
- кровнородинні зв'язки.

- походили від спільного прасура;
- мали спільне господарство та майно;
- общиною управляв старійшина, якого вибирали зі старших та досвідчених

- споріднені племена складали племінний союз;
- для вирішення спільних питань збиралася рада старійшин родових общин.

Матріархат – форма організації родового суспільства, за якої керівна роль належить жінкам (40(35) – 10 тис. років тому – пізній палеоліт).

Патріархат – форма родового ладу, за якого панівне становище належить чоловікам (II–I тис. до н.е. – бронзовий вік).

Мезоліт – середній камінь (X-VI тис. до н.е.) – середній кам'яний вік, коли ще існує привласнюючий спосіб ведення господарства. Були винайдені лук і стріли, почалося приручення тварин, зокрема одомашнення собаки. Продовжується використання, в основному, кам'яних знарядь праці. Правда, щезли мамонти, з якими тісно було пов'язане життя первісної людини. Оскільки населення збільшилось і підвищилась ефективність полювання, то це порушило рівновагу в навколишньому природному середовищі. З'являються нові форми господарювання – рибальство або морський промисел. Людина винаходить човна в кінці мезоліту – на початку неоліту.

Палеоліт і мезоліт тривали на землях України біля мільйона років. За цей час з'явилися людиноподібні істоти, а потім і людина розумна (*Homo sapiens*). Людина навчилася виготовляти знаряддя праці і зброю,

користуватись *вогнем*, навчилась *розмовляти і рахувати*, почала будувати *житло*. Виникли *сім'я, рід і плем'я*. У цю епоху почали розвиватись образотворче і музичне *мистецтво*, зароджувались перші *релігійні* уявлення. Сорок тисяч років тому на території сучасної України появились люди, схожі на нас теперішніх.

У кінці мезоліту первісні люди почали переходити від привласнюючого способу ведення господарства до виробляючого.

Отже, примітивність знарядь праці змушувала первісну людину зберігати колективний спосіб добування продуктів харчування. Інакше не варто було сподіватись на можливість вижити. Декілька сотень літ мало значили в кам'яному чи бронзовому віці, коли розвиток суспільства не був стимульований знаннями і необхідністю. Цей розвиток йшов лише до подальшого поширення території розповсюдження людини, заселення ще порожніх просторів планети. Тоді час був безрозмірним і всі зміни в історії людства проходили повільно, як колись льодовики на островах Арктики і Антарктики. Сотні тисяч років первісні люди розшукували їжу, вбивали звірів, методом спроб і помилок вдосконалюючи примітивні знаряддя праці.

2. Неолітична революція. Землеробські племена. Трипільська культура.

Неоліт – пізній камінь (VI - IV тис. до н.е.) – *пізній кам'яний вік*, період, коли відбулася так звана *неолітична революція*, як назвав англійський археолог Гордон Чайльд виникнення скотарства і землеробства. Відбувається перехід від **привласнюючого** до **виробляючого** способу ведення господарства. Удосконалюється техніка оброблення каменю. З'являється землеробство, скотарство, прядіння і ткацтво, глиняний посуд (виготовлений без наявності гончарного круга шляхом ліплення).

Одомашнення коня, очевидно, сприяло винаходу *колісного* транспорту.

У племен, що заселяли Правобережну Україну, основним заняттям було осіле, *мотижне* землеробство, що доповнювалось у кінці неоліту розвинутим *тваринництвом*.

Розвивається сусідська община. Виникають племена – це об'єднання декількох родів. А племена об'єднуються у союз племен. Удосконалюються мова і релігія.

Серед відомих пам'яток є: с. Кам'яна Могила (Донецька обл.) – близько 500 поселень.

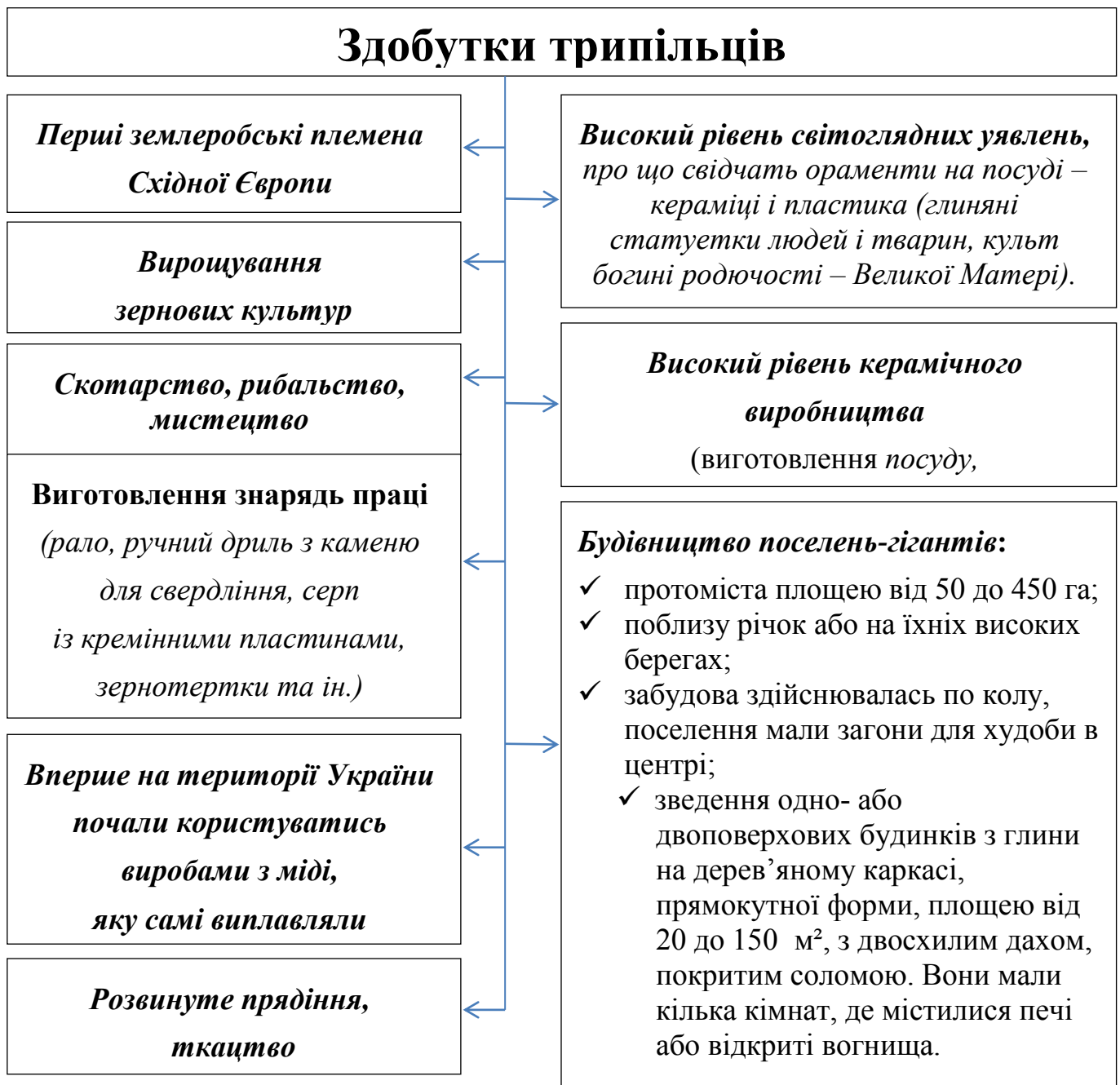
Енеоліт – Мідно-кам'яний вік (IV – III тис. до н.е.)

Людина познайомилася з міддю. Мідь починає широко використовуватись і поступово витісняє камінь. З міді виготовляють, знаряддя праці, предмети побуту, зброю.

В цей період активно проявляє себе Трипільська культура за назвою села Трипілья біля Києва, де вона вперше була відкрита в XIX ст., у 1896 році українським археологом, етнографом та істориком Вікентієм Хвойкою. Внаслідок указаних якісних змін відбувся розквіт первіснообщинного ладу. Груповий шлюб поступово замінюється парною родиною. Тобто в цей період відбувався розклад матріархально-родового ладу і появлялись перші патріархальні роди.

Основними заняттями трипільців було: землеробство, скотарство, рибальство, полювання. Землю обробляли орним способом: в них був плуг. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Зерно збирали дерев'яними серпами з крем'яними лезами. Урожай розмелювали кам'яними зернотертками.

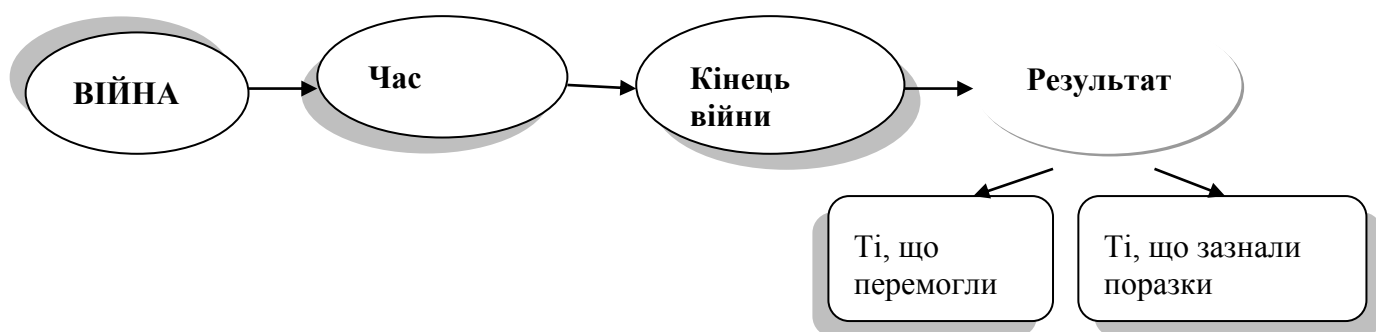
Трипільці виліплювали з глини і опалювали в печах глиняний посуд. Він був орнаментований. Житло складалося з двох приміщень, було одно та двоповерховим, мало солом'яну стріху, двері, вікна, димар, піч-підлогу, що була глиняною та вистелялася травою.

Відомий український історик та політичний діяч **М. Грушевський** вважає трипільців «пращурами слов'ян».

Мабуть, трипільська культура була найяскравішою культурою енеоліту. Зразки гончарного мистецтва цієї культури зі складним спіральним кольоровим орнаментом зберігаються в історичному музеї Львова і археологічному музеї Одеси.

Епоха міді і бронзи (II-I тис. до н.е.). Людина навчилася виготовляти бронзу. **Бронза** – це сплав міді і олова. Розвивається бронзоливарне ремесло. Утворюються великі союзи племен. Посилюється майнове розшарування. Частими в цей період стають **війни** з метою *пограбування*, щоб *розширити територію* племен, а також заради *кровної помсти*.

В наслідок частих воєн в суспільстві виникають:

На думку львівських учених В. Барана і Я. Грицака, на території теперішньої України за доби бронзи існувало **три “світи”**. Це були три етнічно-культурні зони, що відрізнялися походженням населення, побутом і віруваннями. Цими зонами були *Поділля, Степ і Лісостеп*.

Життя в лісових хащах не сприяло швидкому культурному розвитку. Звичайно ж, мали місце і природне розмноження, **філіація** (*спадкоємність*) племен, і колонізація нових просторів. Отже, філіація, а не розмноження одного єдиного племені, створювала народ. Вченими припускається думка,

що вони були праслов'янами. Предками східних та західних слов'ян. На рубежі III і II тисячоліть до н.е. в північній половині Європи, від Рейну до Дніпра зміцнюється скотарське господарство. У зв'язку з цим швидко виникає майнова і соціальна нерівність. Велика рогата худоба стає символом багатства. Недарма на старослов'янській мові “*скотніца*” – це скарбниця. Легкість відчуження первісних стад призводить до війн і нерівності племен та їх вождів. Первісна рівність порушилась.

Використання металів почалося на рубежі IV і III тисячоліть до н.е. на Закавказзі, в області, відомій пізніше як “Вірменія”. Відкриття міді й бронзи призвело до міжплемінної торгівлі, а вона, в свою чергу, посилила внутрішні процеси диференціації.

Отже, обробка міді й бронзи сприяла розвитку плужного землеробства. У цей період відбувся **перший поділ праці** – відокремлення тваринництва від землеробства. Археологія показує, як ці первісні племена, все більше розвиваючи тваринництво, поступово переходили до використання бронзи, а в сфері суспільних відносин – до **патріархату** – батьківського роду.

Племена під загальною назвою *скіфи-сколоти* лісостепу були осілими племенами, які вже знали плужне землеробство. Вони жили родовими общинами, щорічно перерозподіляючи землю між господарствами. Крім відкритих поселень вони будували також просторі укріплені городища (наприклад, Більське, Немирівське та ін.). Своїх померлих родичів вони хоронили в курганах, інколи досить великих розмірів. Це була вища ступінь варварства при переході до *воєнної демократії*. **Воєнна демократія** – це політична надбудова періоду розпаду родового ладу. Її складовими є народні збори, рада старійшин і виборність вождя. На зборах вождя обирали, а утверджувала його рада старійшин. Мабуть, воєнна демократія була перехідним етапом від бездержавного первіснообщинного ладу до власне держави. У цей час у південних сусідів скіфів-скотів уже спостерігалось зародження примітивних форм держави.

Початок доби заліза (І тис. до н.е. – І тис. н.е.) ознаменувався **другим суспільним поділом праці** – відокремлення ремісництва від землеробства, а також появою держави. Спробуємо проаналізувати обставини, за яких це відбулося.

Цьому передувало широке застосування залізних знарядь праці у всіх галузях виробництва, а також виготовлення зброї з заліза. Залізна руда частіше зустрічається в природних родовищах ніж руда кольорових металів. До того ж залізо легше добувати. Хоч і важко обробляти, зате вироби з нього набагато якісніші, бо міцні і гострі. Тисячолітній період ранньозалізної доби в українських землях характеризується великим поступом. У лісостепу України широко стало розвиватись орне землеробство. А через масове використання залізного реманенту почала зростати продуктивність праці. З'явилися надлишки продуктів, які можна було обмінювати на інші необхідні в господарстві речі і предмети.

У степу все більше культивувалось кочове скотарство. Вважається, що відбулось це з настанням п'ятисотлітньої засухи. Боротьба за виживання в таких складних кліматичних умовах загострила стосунки між кочовиками і землеробами. Степовики насакували на поселення землеробів, грабували їх і плюндрували оброблені поля і городи, палили оселі і вбивали їх мешканців. Землероби, які вже давно відвикли від регулярних збройних вправ, часто не встигали вдало захистити своє життя і майно. Постійна небезпека з боку степу змушувала землеробів придумати надійну систему захисту. Це було однією з причин вдосконалення суспільного ладу в землеробів. Якщо у трипільців ще не було великих *поселень-городищ*, добре укріплених і з постійною охороною, то в епоху заліза вони були повсюду. Ці городища, предтечі майбутніх середньовічних фортець, були одночасно громадськими, ремісничими і релігійними центрами. Створювались військові дружини, спочатку як особиста охорона вождя чи князя, а в разі потреби і як військовий загін для захисту поселень-городищ. Так, з необхідності виникали

нові форми суспільних стосунків і нові форми громадського життя. Інтенсивний розвиток землеробства і військової справи стимулював розвиток ремесла. Одночасно мешканці цих країв переходили *від товарообміну до торгівлі*.

Три епохи соціального розвитку первісного суспільства як підсумок. В історії первісного суспільства можна виділити **три епохи** у відповідності з його соціальним розвитком:

I. Епоха праобщин, або *первісного людського стада*.

II. Епоха первісної або *родової общини* відкривається появою перших міцних форм соціальної організації – роду і родової общини.

III. Епоха *первісної сусідської (протоселянської) общини* в багатьох, хоч і не в усіх, суспільствах починається з появи металу, який використовували замість каменю, і в усіх суспільствах – з прогресуючого розвитку господарської діяльності. *Рівномірний розподіл витісняється трудовим*. Спільна власність общини починає витіснятись відособленою власністю окремих домогосподарств, *родові зв'язки поступово розриваються і поступаються місцем сусідським*.

3. Кочові народи на території України. Кіммерійці. Скіфи.

Сармати.

Багато років тому назад на території сучасної України жили племена, які, змінюючи одне одного, залишили про себе мовчазні свідчення, які допомагають скласти уявлення про їх заняття і спосіб життя

Найдавнішим народом на території України були **кіммерійці**. Давньогрецький поет Гомер (роки життя точно не відомі, і датуються від XII до VII ст. до н. е.) у поемі "Одіссея" писав, що їхня країна знаходиться біля входу до потойбічного світу. "Закотилось сонце й покрилися тьмою усі шляхи, а судно наше досягло кінця глибокого океану. Там народ і місто людей кіммерійських". Реальність цього народу підтверджують і асирійські

клинописні джерела. Приблизно в X – середині VII ст. до н. е. кіммерійці займали територію між Тіром (Дністром) і Танаїсом (Доном), а також Кримський і Таманський півострови. Вони швидше за інші народи перейшли до кочового скотарства. До того ж кіммерійці одними з перших почали виплавляти залізо спочатку тигельним, а потім сиродутним способом за допомогою горна, їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь.

Прикладом їхньої майстерності є мечі, довжиною 1 м 8 см з бронзовим руків'ям, один з них знайдений у Суботівському городищі на Чигиринщині. З'явилися залізні наконечники для стріл. Озброєні залізними мечами, стрілами й неперевершеними на той час луками, булавами або бронзовими бойовими сокирами, кіммерійці довго не знали собі рівних у воєнних сутичках і битвах. Тривалий час кіммерійська кіннота була непереможною й наводила жах на своїх супротивників.

У VII ст. до н.е. їх витіснили скіфи. Як пише Геродот, “похоронивши тіли своїх вождів біля Тіраса”, кіммерійці пішли з країни і посилились в Малій Азії (Південне Причорномор'я). Пам'ятками кіммерійців були клади і окремі знахідки бронзових речей.

Скіфи прийшли до Північної Пантіди зі Сходу близько 700 років до н.е. Красиві іракомовні бородаті чоловіки і стрункі, високі жінки легко обжили новий край. За присутності скіфів у цих краях не припинявся розвиток тваринництва, землеробства, торгівлі. Усьому цьому сприяли природні умови і попит греків-колоністів на зерно. Підкоривши собі місцеві землеробські племена, скіфи створили найбільше на нашій території скіфське царство, яке проіснувало до третього століття до н.е. ***Скіфи-зайди*** називали себе царськими скіфами. Скіфи поділялися на ***скіфи-землероби*** і ***скіфи-орачі***. Це були пращури слов'ян, протослов'яни, наші далекі предки.

Найповніший опис скіфського царства і скіфів ми зустрічаємо у Геродота, в його “Історії”, в книзі четвертій під назвою “Мельпомена”.

Це були людьми свого часу і жили за його законами, мали язичницькі вірування.

У скіфів кочівників й у царських скіфів культура була низько розвиненою. Існує безліч описів похоронів скіфських царів. Їх ховали в полі, серед забитих коней і приносили людські жертви якими ставали задушені жінки і слуги царя. До естетичних уподобань скіфів належить і звичай підвішувати скальпи ворогів до вуздечок своїх коней, робити з їх черепів чаші.

У Північному Причорномор'ї золоті речі мали зооморфний орнамент, тому, що вважалося, немовби ці звірі на оздобах не давали можливості ворогам зурочити їх носія. Через те ці звірині **апотропейони** вживалися в якомога більшій кількості на речах, особливо на зброї, бо від умілого вживання зброї залежало життя її власника. Отже, йому хотілось мати на зброї як найбільше амулетів. Оскільки піхви для меча чи сагайдак для лука були невеликими, апотропейонів на них намагались вмістити найбільше, згідно з бажанням замовника. Це ж стосувалось також прикрас і оздоблень кінської зброї. Звірина орнаментика була вимогою релігії, а не естетики.

Використання заліза для виготовлення зброї нападу і захисту з середини першого тисячоліття до н.е. сприяло розвитку військової справи. Іншим нововведенням, що якісно змінило **військову справу**, було застосування *двоперих і трьохперих бронзових наконечників стріл*. Уперше такі стріли стали вживати скіфи. Винахід скіфами нового виду стріл у VIII ст. до н.е. і досягнення ними високого вишколу кінноти докорінно змінили тогочасне суспільство.

Скіфська тактика базувалась на створенні масового легкого кінного війська. Таке військо було надзвичайно рухливим, а при більшій далекобійності і пробивній силі стріл могло постійно триматись на безпечній відстані від ворога. Стрілянина велась не через голови коней, а назад по ходу бігу. Коні, що летіли табуном подалі від небезпеки, майже не потребували

поводів і скеровувались тільки шенкелями. Отже, обстріл вівся на скаку, коли кінний загін мчався на великій швидкості, причому обстріл цей досягав дійсно вбивчої сили. Недарма Геродот називає скіфів “кінними стрільцями з лука”.

Із скіфами на території України остаточно утвердився залізний вік. Залізо у скіфів стало основним металом, з якого виготовляли більшість зброї та знарядь праці. З бронзи відливали лише вістря до стріл, прикраси, деякий посуд, оздобу до кінської зброї та ін.

Легенда (З «Історії» Геродота)

Цар скіфів мав в Ольвії великий розкішний будинок. Коли він приїжджав до міста, то залишав свою охорону перед мурами, а сам розважався разом із греками. В Ольвії в нього була ще одна сім'я. Коли скіфи довідалися про вчинки свого царя, то винесли йому смертний вирок.

На зміну скіфам в причорноморські степи стали проникати такі ж іракомовні племена під назвою **сармати**. Хвиля за хвилею котилися вони зі Сходу, все більш густо заповнюючи ці землі. Сармати почали енергійно витіснити скіфів спочатку в Крим, далі за Дніпро, а там і за Дунай. Вважається, що культура сарматів була близька до скіфської. Проте сармати були більш відсталими ніж скіфи, тому що в їх ладі дуже очевидно проглядались залишки матріархату. Тобто, в суспільному житті сарматів на цей час ще велику участь брали жінки, які разом з чоловіками, навіть здійснювали військові походи. Шість століть панували сармати в степах Північного Причорномор'я, займаючи територію від Дону до Дністра. Як це було притримано решті кочівників, сармати були союзом племен (язиків, роксоланів, аланів). Сармати не створили однієї великої держави, подібної до тієї, що існувала у царських скіфів. Можливо, що соціальний устрій в сарматів був близьким до скіфського. Проте, звичаї степовиків сарматської епохи відрізняються від скіфської більшою простотою. Їх кургани не містять такої великої кількості дорогоцінних речей, як кургани царських скіфів.

Замість вишуканих предметів грецької роботи, які знаходили в скіфських могилах, в сарматських курганах були знайдені варварські прикраси з золота з вставленими в них напівдорогоцінними каміннями. У III ст. до н.е. на землі Південної України нападають вихідці з Гіпербореїв (Скандінавії) – готи, а в IV ст. до н.е. – гуни. З сарматами сталося те ж саме, що перед цим з скіфами – вони були частково розбиті, захоплені в полон, або знищені.

4. Антична цивілізація Північного Причорномор'я.

Античні міста-держави на узбережжі Чорного моря вирости з торговельних факторій. Це *Тіра* (Білгород-Дністровський), *Ніконій* (в Овідіопольському районі Одеської обл.), *Ольвія* (біля Очакова, в гирлі Півд. Бугу), *Пантікапей* (Керч), *Херсонес* (Севастополь), *Каркінітіда* на західному узбережжі Криму та ін. Початок колонізації Північного Причорномор'я поклали греки з Мілета в кінці VII ст. і VI ст. до н.е.

Чорноморські колонії були житницею Греції. Звідсіля в Грецію і в Малу Азію вивозились *хліб, а також хутра, мед, віск, риба, сіль і будівельна деревина*. У невеликій кількості в Грецію постачалась скотарськими племенами *велика рогата худоба*. Туди ж йшли і *скіфи-раби*, яких греки брали в полон під час війни з туземцями або купували у тих же скіфів.

Греція постачала в колонії вино і маслинову олію, що перевозились в амфорах з клеймами грецьких міст, де їх виробляли. У самих колоніях виноград почали вирощувати пізніше. З Греції везли також різноманітні *предмети розкоші, тканини, металевий, серед іншого, дорогоцінний посуд, художню кераміку* тощо.

З грецьких колоній найбільше значення мали Ольвія, Херсонес і Пантікапей.

Ольвія була заснована в середині VII ст. до н.е. вихідцями з Мілета в Малій Азії. Те, що вона була однією з перших грецьких колоній в Північному Причорномор'ї, дало їй можливість досягти швидкого розквіту.

Геродот повідомляє, що Ольвія, за його часів, була висхідним пунктом сухопутного караванного шляху. Цей шлях простягався далеко на північний схід, за Волгу. Ольвія була містом-республікою. Заможні рабовласники, які тримали в своїх руках управління містом, складали незначну меншість. Більшість мешканців Ольвії складалась з малозабезпечених вільних громадян, а також з позбавлених політичних прав переселенців і рабів. У цій полісній демократії була чітка структура органів державної влади. Умови і порядок виконання державних і суспільних обов'язків були строго визначеними. Отже, служба в армії, права громадян, система їх захисту, а також порядок здійснення правосуддя були законодавчо оформленими.

З часом значення Ольвії зменшилось. Сталося це через зростаючу конкуренцію з боку інших колоній, зокрема боспорських міст. Вони вже в IV-III ст. до н.е. зайняли серед колоній перше за багатством і впливом місце. Та все ж таки основною причиною занепаду Ольвії було те, що вона за своїм географічним положенням увесь час перебувала під загрозою нападу степовиків.

У III ст. до н.е. Ольвії прийшлося відбивати постійні *напади скіфських племен*. З часом до скіфів перебігли раби і примкнуло все заміське населення. У II ст. до н.е. на ольвійських монетах з'являються зображення скіфських царків. Це було, очевидно, ознакою того, що Ольвія стала їх данницею. У I ст. до н.е. Ольвія настільки постраждала від *нападу кочівників*, що постало навіть питання про переселення мешканців в інше місце. Проте знищення торгової гавані на бузькому лимані було не вигідним кочівникам, тому Ольвія була відбудована. З IV ст. н.е. згадки про Ольвію вже припиняються.

Боспорське царство. Однією з найдавніших і найбільших колоній на Боспорі Кімерійському був *Пантікапей*, заснований у VI ст. до н.е. В середині V ст. до н.е. всі грецькі поселення на Боспорі об'єднались навколо Пантікапею, який став столицею окремої держави під назвою Боспорське царство. Наймогутнішим був цар Мітрідат, який загинув у

боротьбі з римськими агресорами. Його іменем названа гора Мітрідіат біля Керчі. Володарі Боспора були повними господарями всього хлібного експорту із значної частини Криму, Прикубання і низин Дону. У IV ст. до н.е. Боспорське царство постачало хлібом усю Грецію. Вивіз хліба з Боспору в Афіни і взагалі в Грецію складав 24 тис. тонн на рік. Наприклад, для Аттики він складав половину всього хлібного експорту.

У IV ст. н.е. припиняється майже тисячолітнє існування Боспорського царства.

У містах, заснованих греками, існували дві форми правління: *міста-республіки* і *монархії* – Боспорське царство. Греки-колоністи були носіями високої культури. Для сусідніх народів це мало велике значення, тому що зміцнювало торговельні і господарські зв'язки, збагачувало їх культуру. Причинами занепаду античних міст-полісів була загальна криза рабовласницької системи, а також постійні напади кочівників.

5. Суспільне життя античних міст-держав

Античні міста відзначалися значним розвитком освіти, медицини та культури.

Освіта. Мешканці античних міст-держав приділяли значну увагу навчанню дітей: учні вивчали читання, лічбу, письмо, риторiku (красномовство). Велике значення мала фізична підготовка: біг, боротьба, стрільба з лука. Для цього будувалися спеціальні спортивні споруди – гімназії. Розвивалися такі науки як історія та філософія.

Античне суспільство поєднувало навчання з патріотичним вихованням молодих громадян. Археологами була знайдена кам'яна плита, на якій викарбовано клятву юнаків міста-держави Херсонесу: *«Присягаюся думати про порятунок та свободу держави й громадян. Не зраджувати їх і нікому не віддавати. Не буду руйнувати демократичного ладу й повідомлю про всіх змовників. Нікому не буду видавати державних таємниць. Не буду приймати*

дарів і не даватиму їх зі шкодою для держави й громадян. Хліб, який зберу, буду продавати тільки в Херсонесі».

Медицина. З давніх часів мешканці античних міст знали на медицині. Про це свідчать численні археологічні знахідки (хірургічні ножі, пінцети, голки та ін.). В Ольвії навіть існувала аптека. Мешканці Каркінітиди використовували цілющі властивості кримських грязей. Історик Пліній Старший так описував один з берегів Сакського озера: «... на Таврійському півострові ... є земля, за допомогою якої лікуються різні хвороби».

Культура та релігія. У житті античного міста значну роль відіграв театр. Театральні вистави відбувалися в Ольвії, Пантикапеї.

У причорноморських містах поширювалися релігійні культу. Покровителем колоністів вважався Аполлон (бог світла, охоронець отар, покровитель мистецтва, поезії та музики). Покровителями Херсонеса були Артеміда (богиня полювання, захисниця матерів) та Діонісій (покровитель виноградарства). В Ольвії та Тірі існував культ Афродіти (богині кохання, моря та неба).

У давніх державах Криму шанували міфологічних героїв – Ахілеса й Геракла. Учені вважають, що наприкінці III ст. н.е. в Боспорському царстві з'являються перші ознаки християнства, а в IV ст. н.е. вже існувала християнська громада.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Коли та як починається історія людства в Україні?
2. Вкажіть два суспільні поділи праці.
3. Дайте характеристику палеоліту.
4. Охарактеризуйте період мезоліту.
5. В чому суть неолітичної революції?
6. Визначте основні ознаки Трипільської культури.

7. Поясніть відмінності між найдавнішими народами: кіммерійцями, скіфами, сарматами?

8. Охарактеризуйте розвиток провідних міст держав Північного Причорномор'я.

9. Визначте причини заснування і причини загибелі античних колоній у Північному Причорномор'ї.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Трипільська культура
2. Анти... Розселення східних слов'ян
3. Найдавніші народи: готи, гуни, авари
4. Війни слов'ян з Візантією та їх наслідки

Рекомендована література

1. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 15-32.
2. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000. – 304 с.
3. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – С. 9-32.
4. Рибалко І.П. Історія України. – К.: «Вища школа», 1978. – С. 11-20.

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Походження назви «Київська Русь» і «Русь-Україна»
2. Виникнення та розвиток Київської Русі
3. Розквіт Київської Русі.
 - 3.1. Володимир Великий.
 - 3.2. Ярослав Мудрий.
4. Політична роздробленість Київської Русі

5. Культура Київської Русі

1. Походження назви «Київська Русь», «Україна»

Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили свою першу державу. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвиненіших економічно й політично держав середньовіччя.

Походження назви «Русь» має суперечливий характер. Німецькі учені (Г. Байєр, Г. Міллер, А-Л. Шльоцер), які у XVIII ст. на запрошення служили в Росії, розвинули **норманську теорію**. В ній стверджувалося, що Київську Русь заснували варяги – германо-скандинавська народність, відома на заході як вікінги, або нормани.

Щодо таких істориків як **М. Ломоносов, М. Грушевський, М. Костомаров** то вони в цілому дотримуються антинорманських поглядів, хоч ніяким чином не заперечують значний внесок варязьких князів та дружин у формуванні державного ладу Київської Русі. Вони стверджують, що „Русь”, „Руська земля” – це:

- назва території Київщини, Чернігівщини, Переяславщини (землі полян, сіверян, деревлян). До речі, першими серед східнослов'янського населення стали називати себе русами поляни.
- назва племен, які мешкали на берегах річок Рось, Росава, Роставиця, Роська та ін.
- назва Київської держави, починаючи з IX ст.

Назва „Україна” (земля, край), то вона означає територію, яка була основою держави Київської Русі XI-XII ст. Уперше термін згадується 1187 року в „Київському літописі” як «Окрайна» і є пов'язаний з історією Переяславського князівства та безпосередньо з діяльністю князя **Володимира Глібовича**.

2. Виникнення та розвиток Київської Русі

На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили русичі. Особливістю і додатковим стимулом генезису державності у східних слов'ян була загострена потреба в організації захисту від зовнішньої загрози – в першу чергу з боку хозар, об'єднаних у потужний каганат, а також варягів, Візантії, половців.

Формування державного апарату стимулювала також перспектива отримання великих прибутків від великих торговельних шляхів у разі налагодження їх утримання і охорони.

Особливо це стосувалося шляху “Із варяг у греки”.

Велике значення для процесу формування східнослов'янської держави мало заснування Києва наприкінці V – на початку VI ст.

Літописна легенда розповідає про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. Кий князував у своєму роду й ходив до грецького царя, який зустрічав його з великими почестями,

Заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але не зміг там закріпитися і вирушив до Подніпров'я, де заклав Київ. Поляни жили родами й мали свою землю. Було там три брати й одна сестра Либідь. Кий сидів на горі, де тепер Боричів узвіз, Щек володарював на горі, яка зветься нині Шекавицею. А Хорив був на третій горі, котра від нього називалася Хоревицею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата, і нарекли його Київ. Навкруги міста був великий ліс, у якому водилося багато звірів. *«І були мужі мудрі й тямущі»*, називалися полянами.

Після смерті братів став їхній рід князувати у полян, а в древлян, дреговичів, словен, половців та інших племен були свої князі. Руською

Орлюнов А.О. «Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ. 482 рік»

говорили поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни,

бужани, які потім стали зватися волинянами. Інші ж народи, які платять данину Русі – чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, коре – говорять своїми мовами й живуть

у краях північних.

Нащадками Кия (Києвичів) були, ймовірно, Аскольд і Дір

Дір (? – 882) (40-80-ті роки IX ст.), за князювання яких поляни звільнилися від сплати данини хозарам. Внутрішньої стабільності досягла держава за часів Аскольда, який воював з племенами деревлян і уличів, домогся визнання Русі найвпливовішими державами того часу – Хозарським каганатом і Візантією. В результаті вдалив походів на Візантію було укладено вигідні договори, Київська держава утвердилася на узбережжі Чорного моря, яке в деяких джерелах

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

«Повість минулих літ» про вбивство Аскольда

У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці ємо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас». Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] вивнесли Ігоря. – А се – син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське...

1. Знайдіть на карті (с. 19) назви племен, до яких належали воїни Олега. Які з племен не зазначені на карті? Де на ній ви розмістили б відповідні написи?

того часу йменувалося Руським морем.

Після походу на Візантійську імперію у 860 р. Аскольд здійснив особисте хрещення, а згодом – християнство прийняли представники правлячої верхівки. Саме це, як вважають історики, а також часті воєнні походи викликали невдоволення і виникнення опозиції князю, тобто склалася політична криза, яка привела до дворцевого перевороту, внаслідок якого була

скинута династія Києвичів.

Вбивство Аскольда новгородцями

Близько 860 р. на престол було запрошено норманського конунга (князя) Рюрика, для якого руські землі були головним

об'єктом політичних і економічних інтересів. У

879 р. Рюрик помер, і престол через малолітство його сина Ігоря зайняв регент (родич) Олег

Олег (845 – 912)

У 882 р. він здійснив похід з Новгороду на Київ, убив Аскольда й захопив владу. Олег жорстоко розправився з населенням Новгороду, яке не бажало приєднуватися до Києва. Об'єднання північної і південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, з центром у Києві.

Доба князя Олега (882-912)

Основні *внутрішньополітичні заходи Олега* :

- створив опорні пункти центральної влади в племінних князівствах;
- установив порядок стягнення данини з підвладних Києву земель;
- залучив війська підкорених племен до спільних походів;

- вів оборонне будівництво залог на кордонах;
- відновив культ язичницьких богів на Русі, за що волхви прозвали його Віщим.

Зовнішньополітичні заходи:

- підпорядкував Києву племена деревлян, сіверян, радимичів, східних хорват, дулібів, тиверців, кривичів;
- підкорив північні неслов'янські племена - чудь і мерю;
- здійснив вдалий похід на уличів (885 р.);
- узяв в облогу Константинополь (907 р.), уклав вигідний торговий договір з Візантією (911 р.), за умовами якого руським купцям дозволялося жити у передмісті Константинополя протягом шести місяців і виходити до міста без зброї групами не більш

Похід Олега на Константинополь у 907 р. Мініатюра з літопису

Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя

В. Васнецов. Прощання князя Олега з конем.

50 осіб, що задовольнило їхні торгові інтереси;

- організував і здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на узбережжя Каспійського моря;
- домовився з варягами про припинення

їхніх набігів на Русь за умови сплати русичами щорічно данини в розмірі 300 гривень.

Загинув Олег у 912 р.

Князь Ігор (912-945)

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика - Ігор.

Основні *внутрішньополітичні* заходи:

- прагнув посилити централізацію держави, збільшуючи особисту владу в союзі з дружинною верхівкою;

- організував військовий похід проти деревлян, які хотіли відділитися від влади Києва після смерті Олега;

- намагався збільшити данину з підлеглих племен (за ці спроби був убитий у 945 р. деревлянами на чолі з князем Малом).

Зовнішньополітичні заходи :

- протягом трьох років боровся з уличами, зруйнував їхню столицю – Пересічень, але остаточно їх підкорити не зміг;

Ігор (879 – 945)

Князь Ігор перед ідолом Перуна після походу на Константинополь

- поширив владу Києва на східний Крим і Тамань, де було Тмутараканське князівство;
- здійснив два військових походи проти Візантії (похід 941 р. завершився поразкою, а похід 945 р.
- укладенням нового, менш вигідного за попередній, договору, згідно з яким держави обмінювалися посольствами, Русь зобов'язувалася

- претендувати на кримські володіння Візантії, не мати застави в гирлі Дніпра);
- заволодів містами Закавказзя - Дербентом і Бердаа (943 р.);

- воював проти кочовиків-печенігів, з якими 915 р. уклав мирну угоду (920 р. печеніги порушили її).

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значні

ресурси і вимагали від

В.Суриков Княгиня Ольга зустрічає тіло князя Ігоря (ескіз) держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя збільшувати данину. Одне з таких повторних збирань данини (у 945 р.) привело до повстання деревлян, під час якого було вбито Ігоря.

Княгиня Ольга (945-964)

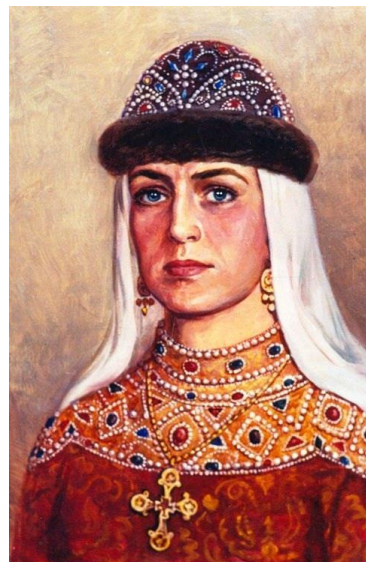
Давня легенда нарекла Ольгу хитрою, церква назвала її святою, історія – мудрою. Дружина князя Ігоря, Ольга від імені свого малолітнього сина Святослава стала правити державою. У 945 р. вона придушила повстання древлян, а головне місто цієї землі Іскоростень спалила.

Внутрішня політика :

- запровадила фіксовані норми податків з феодално залежного населення (при отриманні данини, яку тепер збирали спеціально направлені представники київської адміністрації, вони керувалися певними уставами);

- розділила територію держави на погости (області) для збору данини (данину доставляли в укріплені пункти). Все це свідчило про те, що здійснено перехід від полюддя до нової системи державних податків;

- заснувала нові міста й села, організувала розбудову Києва і захист столиці від печенігів;

Ольга (? – 969)

- сприяла поширенню християнства на Русі, але за її часів християнство не стало офіційною релігією;

- позитивним за часів діяльності Ольги було поширення опорних пунктів адміністративної і судової системи на всі підвладні Києву землі племінних князів. Тобто, було започатковано формування чіткої системи управління державою і створення державного апарату.

Важливу роль у зміцненні Київської Русі відіграла зовнішньополітична діяльність Ольги.

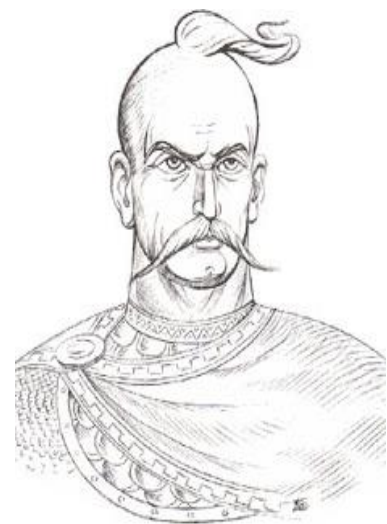
Основні зовнішньополітичні заходи :

- намагалася забезпечити інтереси своєї держави шляхом мирної дипломатії. У 946 та 957 роках Ольга здійснила дипломатичні візити до Константинополя, в ході яких укладено союзницькі угоди, обговорювалися питання християнізації Русі (сама Ольга була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софійському соборі);

- активізувала відносини із західноєвропейськими державами. У 959 р., намагаючись проводити багатовекторну політику, дистанціюватися від залежності Константинополя, вона активізує відносини з Німеччиною (обмінювалася посольствами, запросила священників). Однак місія латинських місіонерів, що діяли на Русі у 961-962 рр., завершилася невдачею - під загрозою фізичної розправи з боку язичників вони змушені були рятуватися втечею. Ця невдача в релігійній реформі серйозно нашкодила авторитету Ольги, послабила її позиції.

Князь Святослав (964-972) «князь-воїн»

Коли сину княгині Ольги – Святославу виповнилося повноліття він очолив престол. Він дотримувався язичництва, але не забороняв приймати хрещення усім бажаючим.

Святослав (934 – 972)

У зовнішньополітичній діяльності Святослава особлива активність була зосереджена у військовій сфері, зокрема на Сході. Протягом 964 - 966 рр. він досягає значних успіхів:

Печатка Святослава
Ігоровича

- підкорює Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам;
- перемагає хозарських союзників - волзьких болгар та буртасів (мордву);
- завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Ітиль;
- примушує підкоритися племена ясів

(осетинів) і касогів (адигів) на Північному Кавказі.

Ослаблення та занепад Хозарського каганату мали неоднозначні наслідки: з одного боку - сприяли консолідації східнослов'янських племен у межах Київської Русі; з іншого - падіння Хозарії відкрило шлях на Русь кочовим народам Сходу, передусім печенігам.

У 968 р. Святослав активізував свою діяльність на Заході, де йшла війна між

Візантією і Болгарією, причому він виступає на стороні Візантії, в результаті чого була отримана перемога над Болгарією. Але Візантія була стурбована посиленням Київської Русі, не бажала мати такого могутнього сусіда і для її послаблення підбурила печенігів до військових дій проти Святослава.

Звістка про облогу печенізькими ордами Києва (968 р.) змусила Святослава вирушити на допомогу столиці своєї держави. Хоча кочівники за короткий час були вигнані з Подніпров'я, але їхні напади свідчили про наростання печенізької загрози.

У 969 р. Святослав розпочав другий похід на Балкани, в ході якого він не тільки повернув собі

*Никифор Фока
(912-969)*

втрачені позиції в Болгарії, а й просунувся вглиб Візантії. Проте візантійському імператору Никифору

Фоці вдалося зупинити Святослава. У 971 р. він уклав під Доростолом мирну угоду, згідно з якою брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією, та відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим.

Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у засідку печенігів та був вбитий ханом Куресю. Печенізький хан відрубав йому голову й зробив з неї чашу, вихваляючись перед усіма своїм трофеєм.

3. Розквіт Київської Русі

3.1. Володимир Великий

Після смерті князя Святослава до влади приходить його син Володимир (980-1015) («Володимир святий», «Красне Сонечко»). Його правління стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу її піднесення та розквіту. В діяльності Володимира можна визначити кілька важливих напрямків.

По-перше, ураховуючи відцентрові тенденції у суспільстві, Володимир спрямовує свої зусилля, насамперед на зміцнення внутрішнього становища держави. Передусім, він остаточно підпорядкував владі державного центру великі союзи східнослов'янських племен - хорватів і дулібів (981 р.), пізніше радимичів і в'ятичів (981-984 рр.). У той час фактично завершується тривалий процес формування території, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Київська Русь сягала межиріччя Волги й Оки; на Заході: Дністра, Карпат, Західної Двіни; на півночі: Чудського, Ладозького, Онезького озер; на півдні: Дону, Росі, Південного Бугу. До її складу входило близько 20 різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і угро-фінські, і тюркські.

По-друге, ставши правителем держави Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на захисті власних кордонів. Він давав належну відсіч агресивним балтійським племенам варягів (983 р.), волзьким болгарам (985 р.), полякам (981, 990, 992 рр.). Протягом майже всього правління Володимир вів боротьбу з печенігами, які кочували у Північному Причорномор'ї. Для захисту від кочівників на південних рубежах Київської Русі наприкінці X - у першій половині XI ст. була створена система земляних валів з дубовими частоколами, фортець, укріплених міст.

По-третє, поряд із зміцненням кордонів, Володимир проводить низку заходів щодо посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. З цією метою він здійснює **ряд реформ**:

- **адміністративна реформа** (близько 988 р.). Влада племінних князів у своїх землях залишалася ще дуже сильною: вони неохоче віддавали частину данини на користь Києва, самі здійснювали судочинство, молилися кожен своєму язичницькому богові. Володимир ліквідував племінні князівства, поділив державу на вісім уділів (округів), які у

Тризуб
Володимира
Великого

свою чергу, ділилися на волості. Уділи об'єднували землі довкола найбільших міст. В уділи призначали урядувати синів великого князя або його довірених осіб - посадників, які у свою чергу створювали місцевий апарат управління. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Таким чином Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, в об'єднаній державі родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному;

- **військова реформа** відіграла значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і у зміцненні особистої влади великого князя. Вона спрямовувалася на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодальну організацію війська, коли земельні володіння надавалися за умови несення служби. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво системи оборонних укріплень на південних рубежах держави.

- **релігійна реформа. Прийняття християнства.** Політичне об'єднання Київської Русі потребувало відповідних змін і в релігійній сфері. Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Було створено єдиний пантеон язичницьких головних богів, так зване - шестибожжя, на чолі з Перуном. У Києві були встановлені ідоли язичницьких богів Перуна, як головного бога, а також Дажьбога, Стрибога, Сімаргла, Хорса, Мокош. Однак зміцнити єдність держави під княжою владою за допомогою язичництва не вдалося, тому що верховний бог (Перун) не сприймався людьми як володар інших богів: дружинник більш шанував Перуна, коваль - Сварога, Купець - Велеса. Язичництво зжило себе і не відповідало рівню розвитку Київської Русі, перешкоджало зв'язкам з країнами Європи, більшість яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала її права, багатства і привілеї, а також владу над залежним населенням.

Як розповідає «Повість минулих літ», у 986 р. в Києві з'явилися представники трьох релігій: ісламу, іудаїзму та християнства, і кожен запропонував Володимирі прийняти свою віру. Володимир і його соратники схилилися до думки про необхідність прийняття християнства з Візантії, православного обряду, яке вже мало в державі певні традиції.

На Русі було запроваджено християнство візантійського зразка. Цей вибір був не випадковим. По-перше, ще за часів існування античних міст-держав жителі Подніпров'я підтримували досить тісні зв'язки з ними, орієнтація на Візантію значно посилилася з появою торгового шляху „з варяг у греки”. По-друге, серед еліти Київської Русі візантійська модель християнства вже набула поширення, християнами були Аскольд, Ольга, багато християн було серед княжої дружини. По-третє, візантійська модель християнства підтримувала світську владу, що влаштовувала великого князя. По-четверте, православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало процес поширення та утвердження нової релігії.

Охрещення Русі було пов'язане з рядом обставин. Візантійський імператор Василь II у 986 р. попросив князя Володимира придушити заколот земельних магнатів, які виступили проти імператора. Володимир погодився, але висунув вимогу - одруження із сестрою імператора Анною. Хоча це порушувало візантійські традиції (виходити за рівних собі), імператор погодився, але вимагав від Володимира охреститися і запровадити християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, Володимир охрестився, за останніми дослідженнями, у проміжку між січнем і березнем 988 р. у Києві. Після цього він, як і обіцяв, допомагає імператору Візантії військами, але від останнього не отримує згоди на шлюб з царівною Анною. Тоді Володимир іде походом на Крим і захоплює головну житницю Візантійської імперії - Херсонес (Корсунь), що змусило імператора виконати

умови угоди: видати за нього Анну, вінчання з якою відбулося у Корсуні у храмі Святих апостолів.

А влітку 989 р. він здійснив за допомогою грецького духовенства охрещення киян у водах Дніпра.

Прийняття християнства мало значний вплив на подальший розвиток Київської Русі. На думку О.Бойко, це виявилось у тому, що:

Хрещення Володимира у Херсонесі

1. Християнство сприяло остаточному розкладу родового ладу й формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян. Християнство, як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему. Водночас воно стверджувало рівність усіх перед Богом.

2. Православ'я стало надійною основою створення могутньої, централізованої самодержавної країни. До кінця 80-х років X ст. Русь була слабкоконсолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність завдяки військовій силі великокнязівської дружини. Православ'я сприяло централізації держави, утвердженню єдиновладдя київського князя.

3. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі відкрило шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. Воно сприяло налагодженню і розширенню зв'язків з багатьма європейськими державами, про що свідчать тісні контакти з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом та іншими державами Західної Європи. Деякі вчені, підкреслюють, що Русь була тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні

шлюбні угоди Рюриковичів. Зокрема, протягом X-XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій - 12.

4. Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населенням Київської Русі. Як відомо, особливістю язичницького світогляду було обожнення природи, воно виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини. Людина отримує свободу вибору поведінки, справедлива розплата чекає у потойбічному світі.

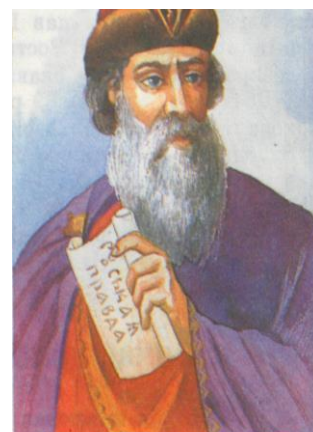
5. Християнство заклало якісно нові підвалини у культурній сфері, сприяло розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва: поширилася писемність, книжкова справа, освіта, створення шкіл для навчання грамоти боярських дітей тощо.

6. Християнська мораль вплинула на формування руського права, що проявилася в пом'якшенні кари за злочини, стабілізувала суспільство, проповідуючи смирення і покору.

Хрещення Володимиром Русі не було єдино миттєвим актом. Християнство входило у свідомість і побут населення поступово, витісняючи дохристиянські язичницькі вірування, а зазвичай і поєднуючи візантійські, західноєвропейські й старі язичницькі місцеві риси обрядовості. Своєрідне поєднання племінних язичницьких культів слов'ян і християнської віри обумовило регіональні відмінності в культурі східнослов'янських народів, сприяло формуванню оригінальної святкової обрядовості, самобутніх рис психології, системи народних звичаїв.

3.2. Ярослав Мудрий

Після смерті Володимира, між його синами Ярославом, Борисом, Глібом, Святославом і Мстиславом, а також пасербом Святополком розгорілася кривава боротьба за київський престол. У ній загинули Борис, Гліб і Святослав. А Ярослав 1015р. вокняжився в Києві. Під час першого князювання (1015-1018) йому довелося відбивати напад на Київ численного війська степовиків. У 1018 р. Святополк

**Ярослав Мудрий
(981 – 1054)**

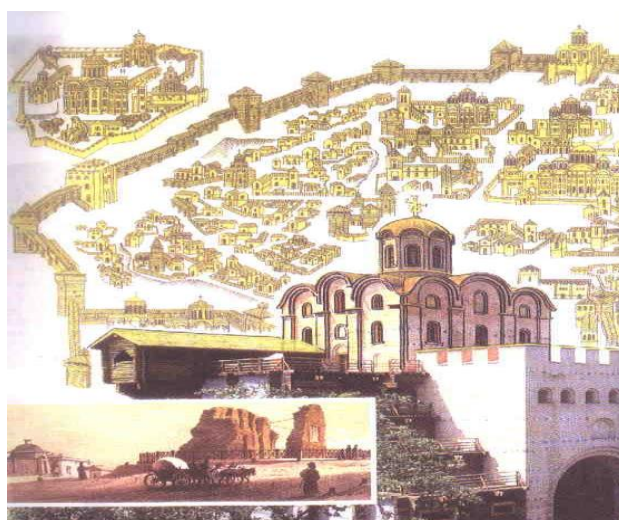
захопив Київ, та взимку 1018-1019 рр. Ярослав вибив його з міста і той утік до печенігів. Навесні 1019 р. Святополк напав на Русь разом із печенізькою ордою. Ярослав вийшов переможцем з цієї битви.

*Тризуб
Ярослава
Мудрого*

Він розумів згубність для Русі міжкнязівських чвар. Тому домовився з братом Мстиславом, що княжив у Чернігові, про розподіл сфер впливу в Південній Русі, а племінника Брячислава силою змусив до покори, проте залишив тому

Полоцьке князівство. Ярослав доклав багато зусиль до відновлення централізованої держави, що послабилася під час міжусобної війни нащадків Володимира й вторгнень печенігів. Він продовжив діяльність батька щодо фортифікування південних рубежів держави.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Київська Русь мала жваві

дипломатичні відносини з Германською імперією, Францією, Угорщиною, Польщею, Швецією, Візантійською імперією, Німеччиною, Норвегією та ін. Ярослава називали «*тестем Європи*».

Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Костянтина, Ізяслав – з сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького короля Генріха II, три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: дочка Ярослава – Єлизавета стала дружиною у 1045 р. норвезького короля Гаральда Суворого, а ще одна – Анастасія побралася з угорським королем Андрієм I в 1046 р., у 1048 р. король Франції Генріх I посватався до дочки Ярослава Анни. Шлюб був укладений, ймовірно, в 1049 р.

Все це принесло великий міжнародний авторитет Давньоруській державі.

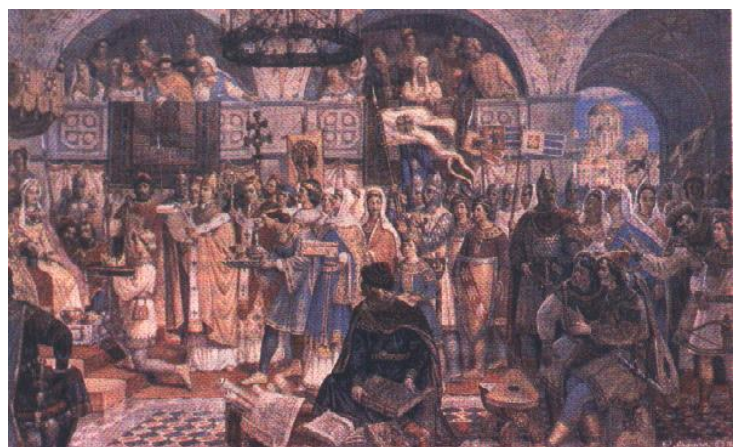
Приділяючи пильну увагу зовнішній політиці, Ярослав не забув і про внутрішні справи. Князь доклав багато зусиль для створення нових і розбудови існуючих міст, насамперед Києва.

Головним храмом держави, її найбільш урочистою та високохудожньою спорудою став Софійський собор, збудований у 20-30 pp. XI ст.

*Анна Ярославна
(?-?)*

У часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Полюддя все більше замінювалось

*Французькі послы на прийомі у Ярослава в
Софіївському соборі*

м'якшими, формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства. Приблизно у 1037 р. князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший писемний збірник норм давньоруського права “Руська правда”. В роки правління

Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, ремесла і промисли, значно пожвавилася внутрішня й міжнародна торгівля.

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, насамперед книжності. Він заснував у Києві першу бібліотеку, одну з найбільших у Європі (1 тис. книг).

За Ярослава Володимировича Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту й могутності, ставши в ряд з головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією. Та його сини не змогли підтримати державу на тому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда й батька.

Правління Ярославичів.

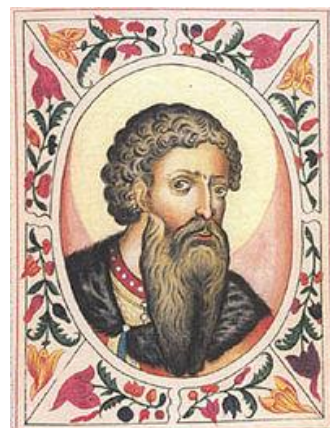
По смерті Ярослава Мудрого в історії Київської Русі настав час багатьох героїв, адже одноосібного володаря із сильною владою не було доволі довго. По суті після смерті Ярослава Мудрого в Київській Русі починається зміна форми правління: одноосібна монархія поступово

**Ізяслав
Ярославович**

**Святослав
Ярославович
(1027 – 1076)**

**Всеволод
Ярославович
(1030 – 1093)**

переростає в монархію федеративну.

Ще при житті Ярослава, щоб уберегти власних синів від князівських усобиць, він віддав найважливіші землі у руки старших синів. Тобто, був введений новий принцип престолонаслідування, що ґрунтувався на старшинстві. Ярослав віддав Київ старшому синові Ізяславу, Чернігівщину - Святославу, Переславщину - Всеволодові, Володимир-Волинський - Ігореві, а Смоленськ - Вячеславу, заповівши їм «не переступати братнього уділу». Молодші сини Ігор і Вячеслав отримали незначні володіння. Основний задум цього заповіту Ярослава полягав у тому, щоб кожний із синів по чергово перебував на київському престолі: якщо звільнявся у якійсь землі престол - відбувалося пересунення братів вище та ближче за Києва. Головним, за заповітом Ярослава, мав бути старший із братів.

Володіючи найважливішими територіями, старші Ярославовичі спершу правили державою досить злагоджено. Формально київським князем був Ізяслав, він постійно радився з молодшими братами.

У 1072 р. сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри та представники вищого духовенства ухвалили у Вишгороді **«Правду Ярославовичів»**. В період феодальної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з ворогами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем.

Однак, мирна співпраця між Ярославовичами тривала недовго. Боротьба за київський престол розпочалася з новою силою. У 1073 р. між синами Ярослава Мудрого стався розкол. Заручившись підтримкою Всеволода, **Святослав** захопив Київ, вигнав Ізяслава і став великим князем київським. Протягом трирічного князювання він перерозподілив землі на користь своєї родини, підкорив собі численних родичів. У 1076 р. під час хірургічної операції він помер.

Після цієї трагічної події київським князем став **Всеволод**. Однак у 1078 р. при підтримці польського війська київський стіл знову (втретє) захопив **Ізяслав**. Святославичів було позбавлено всіх найважливіших володінь. Не маючи жодної надії повернути втрачене, вони взялися за зброю. У міжусобиці було втянуто не тільки численних родичів, а й зовнішніх ворогів Русі - половців. У братовбивчій війні у серпні 1078 р. Ізяслав був убитий. Повновладним київським володарем став Всеволод.

Князювання Всеволода в Києві було успішним. І тим успіхом немолодий Всеволод мав завдячувати своєму синові Володимирі (прозваний Мономахом по імені своєї матері – дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха). Як свідчать літописи, сам Всеволод опікувався головним чином духовним життям, а Володимир Мономах, за наказом батька, керував заходами, що потребували застосування військової сили.

Після смерті Всеволода (1093 р.) Мономах, який на той час володів Черніговом, відмовився від київського столу, а запросив на цю посаду сина старшого Ярославовича - Святополка Ізяславовича, адже за принципом старшинства він мав переважні права на Київ. Пізніше Мономах зрікся й Чернігова (на цю посаду заявив про свої права Олег Святославович (син Святослава), погрожуючи новою міжусобною війною). Щоб уникнути кровопролиття, Володимир Мономах зайняв у 1093 р. Переяслав (його володарь Ростислав загинув), де князував 20 років.

Володимир Мономах (1113-1125)

Коли у 1113 р. помер київський князь Святополк, кияни, розчаровані його не дуже вдалим господарюванням, підняли повстання, вимагаючи собі за князя Володимира Мономаха. Ставши київським володарем, головну мету свого князювання Володимир Мономах вбачав у зміцненні

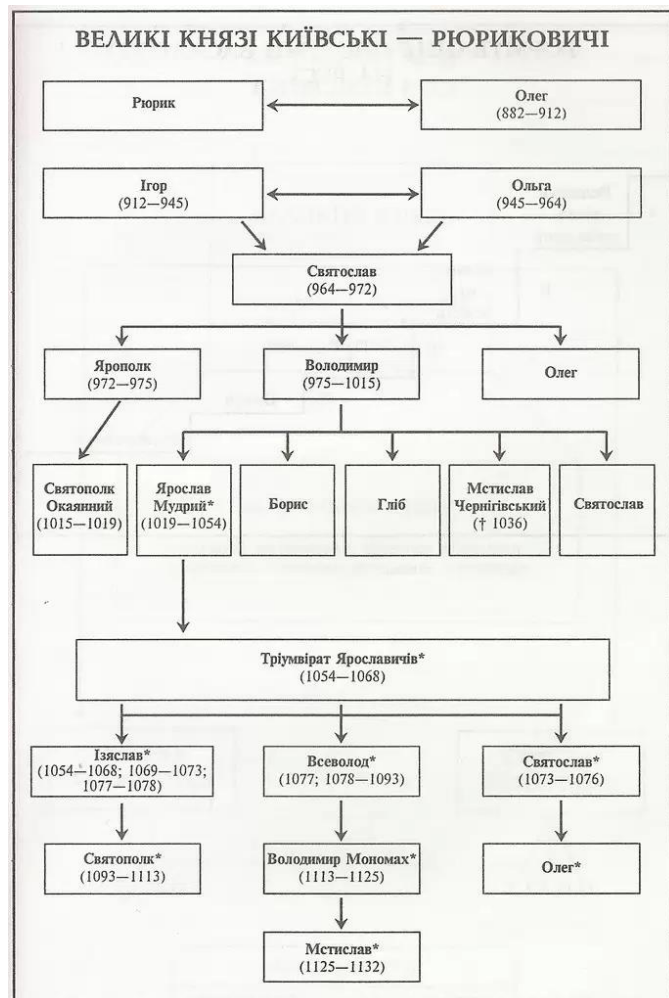

**Володимир Мономах
(1053 – 1125)**

великокнязівської влади та посиленні державної єдності Русі. У його безпосередніх володіннях перебували величезні території. Крім Переяслава, Новгороду і Києва, Мономах заволодів Турово-Пінською землею, трохи пізніше Волинню. Авторитет князя був беззаперечним, тож ніхто не наважувався протиставитись його волі. Крім того, для налагодження мирних стосунків між руськими князями Володимир Мономах використовував шлюби.

З-поміж заходів князя, спрямованих на поліпшення внутрішньополітичної ситуації, винятково важливе значення мала його законотворча діяльність. Зокрема, за час його правління було схвалено „Устав”, що являв собою доповнення до „Руської правди”.

Правління Мономаха стало часом розбудови Києва. Він також розширив і укріпив міжнародні зв'язки Русі. Як і Ярослав Мудрий, Володимир укладав династичні шлюби з європейськими володарями. Міждинастичні зв'язки поєднували Київ з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німеччиною, Угорщиною. Володимир Мономах помер у 1125 р. Поховали князя у Софійському соборі.

З іменем князя пов'язують «шапку Мономаха» нібито отриману ним від візантійського імператора, якою згодом коронували московських царів.

Після смерті Мономаха на київському столі утвердився його старший син - **Мстислав**. За семирічне володарювання Мстислава в Києві (**1125-1132 рр.**) він уміло керував державою, зміцнював великокнязівську владу. Кілька успішних походів проти половців забезпечили спокій на південних рубежах держави. За Мстислава поживався західний напрямок зовнішньої політики (похід на Литву).

Мстислав був останнім київським князем, чия владу можна охарактеризувати як монархічну. По його смерті в Київській Русі почалася доба роздробленості.

4. Політична роздробленість Київської Русі

Які ж були причини феодальної роздробленості Русі? Слід відзначити, що цей процес був характерним для всіх країн Європи того часу, і Русь не уникнула його. Великі розміри держави утруднювали управління нею з боку великого князя, а місцеві князі не були зацікавлені в зміцненні його влади на місцях. Вони мали свою дружину, могли за допомогою неї захиститися, приборкати незадоволених, зібрати з селян податки. Кожен князь хотів правити сам, вважав себе не гіршим від великого князя, бо теж був Рюриковичем і мав військову силу, щоб позмагатися з великим князем. Внаслідок розвитку натурального господарства місцеві князі й економічно стали незалежними від центру. Роздробленню Русі сприяло зростання міст, які ставали політичними й економічними центрами і намагалися конкурувати з Києвом. Крім того, змінилися маршрути торгових шляхів, Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ опинився осторонь цих процесів. Період з початку 40-х по 70-ті роки XII ст. в історії Русі характеризується надзвичайним загостренням і постійним зіткненням доцентрових і відцентрових сил. Одним з основних вузлів між княжих інтересів, як і раніше, залишався Київ, який хоч і втратив поступово своє

політичне значення, але до кінця 60-х років XII ст. залишався єдиним символом цілісності Русі.

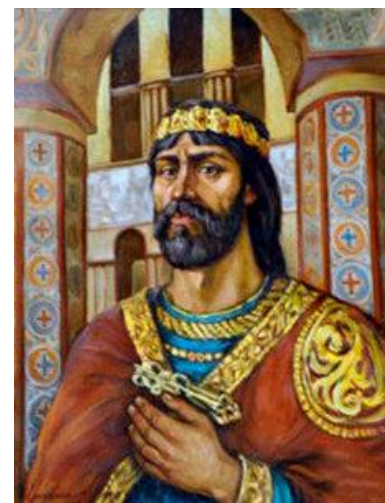

**Юрій I Довгорукий
(1090 – 1157)**

Тривалий час боровся за Київ шостий син Володимира Мономаха – *суздальський князь Юрій Довгорукий* – засновник Москви 1147 р. Він тричі завойовував Київ. У 1155 р. він захопив Київ й залишився там до кінця свого життя. У 1157 р. київські бояри його отруїли. В 1169 р. Київ захопив син Юрія Довгорукого – *Андрій Боголюбський*.

Уперше за багаторічну історію Київ було піддано

такому сильному розгрому з боку руських князів. Захопивши Київ, Андрій Боголюбський став наймогутнішим руським князем, але не залишився в Києві, а віддав його своїм васалам. Це означало закінчення видатного становища Києва. З 1132 р., по 1246 р. на київському престолі правили **26 князів**.

**Андрій
Боголюбський
(1120-1174)**

У середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і «Руської землі», перетворився в загальне володіння групи князів – Ярославовичів, які вважали себе колективними власниками Руської землі.

У 1072 р. сини Я. Мудрого – Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри та представники вищого духовенства ухвалили у Вишгороді *«Правду Ярославичів»*. На період феодалної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з ворогами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем.

На українських землях утворилися Київське, Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав і певні позитивні аспекти. Відбувалася консолідація споріднених племен, виникали і зростали нові міста як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодальні відносини, зростало населення.

РОЗПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ОКРЕМІ КНЯЗІВСТВА

977–980 рр. – перша усобиця між синами князя Святослава.

1015–1017 рр. – друга усобиця між синами князя Володимира.

1055 р. – з цього часу стають регулярними напади половців на руські землі.

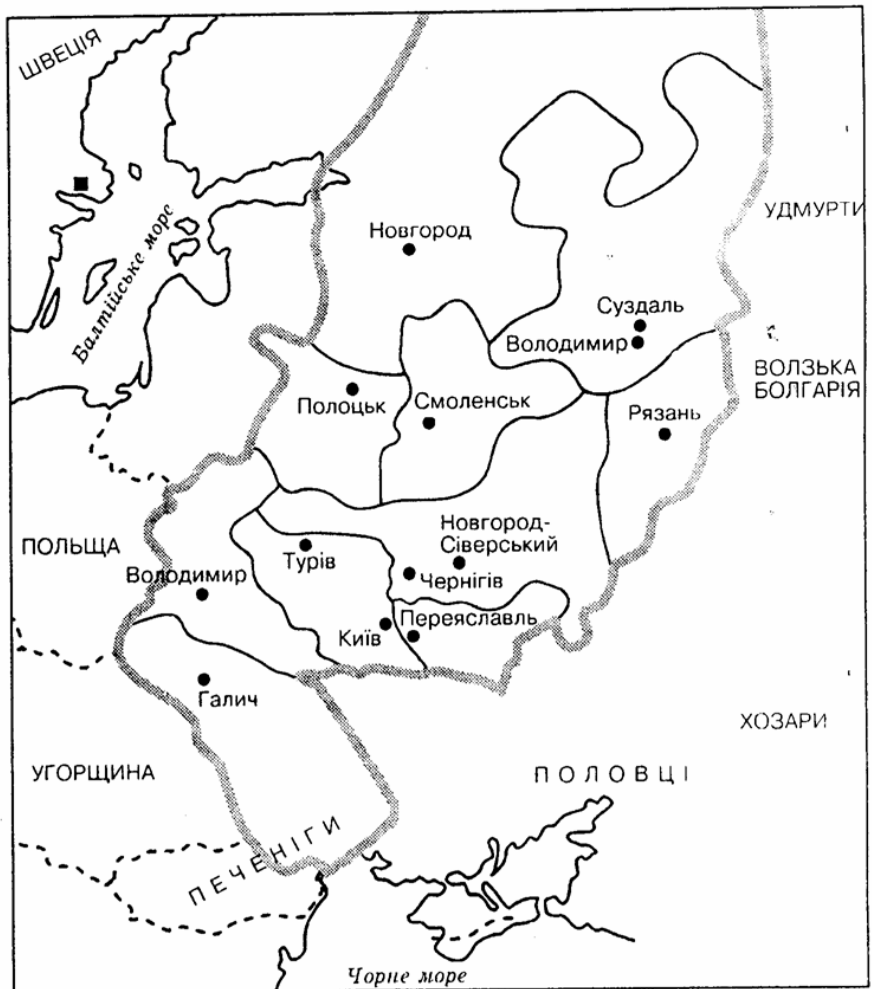
1073 р. – боротьба за київський престол Ярославичів.

1097 р. – з'їзд князів у Любечі прийняв рішення про перехід від удільного до вотчинного землеволодіння.

1130 р. – з-під влади Київського князя вийшли полоцькі князі.

1169 р. – онук В. Мономаха, володимиро-суздальський князь А. Боголюбський захопив і зруйнував Київ.

1300 р. – митрополит Максим переніс свою кафедру з Києва до Володимира (на Клязьмі).

5. Культура Київської Русі

Культуру Київської Русі слід розглядати в контексті матеріальних та духовних досягнень наших прашчурів. До матеріальної культури цієї доби можна віднести досягнення в галузі ремесел, архітектури, живопису тощо, до

духовної – досягнення в галузях науки, літератури, усної народної творчості, музики й театру та ін.

Ремесла. В Київській Русі нараховувалось понад 60 ремісничих професій: ковалі, гончарі, теслярі та ін. умільці. Особливо славилися на Русі золотарі. Популярними були «змієвики» - круглі медальйони, які з одного боку мали зображення святого образу, а з другого – змієподібний орнамент. Їх носили як талісмани та амулети проти чар та хвороб.

Архітектура та живопис. Значного успіху досягло містобудування. У всіх найбільших українських містах були зведені могутні фортифікаційні споруди, розбудовані двори князів та бояр. Більшість городян мала дерев'яні зруби, а смерди жили в напівземлянках, критих соломою чи очеретом.

Для давньої культури Київської доби важливе значення мав монументальний живопис – мазаїки та фрески. Велику цінність для розуміння давнього живопису мали Десятинна й Кирилівська церкви, Софіївський і Михайлівський собори в Києві та Спаський собор у Чернігові. Храми Київської Русі були її головною окрасою.

Одяг. Представники знаті носили дорогі жупани, кожухи обшиті хутром та оздоблені золотими гудзиками; широкі шаровари, соболеві шапки з шовковим верхом.

Шуби з дорогого хутра соболів, куниць, бобрів носили чоловіки руської знаті. Представники ж «чорних» людей носили одяг із вовни, льону, шкіри, на ногах – шкіряні чобітки. Традиційними були вишивки на літньому й теплому одязі.

До усної народної творчості часів Київської Русі відносяться: *загадки* які служили своєрідним іспитом для людини, яка вступала до іншого роду чи змагалась в мудрості, *билини* про Ілюю Муромця, Добриню Микитича, Олексія Поповича, *казки* та ін.

Розвиток науки. Центром розвитку наукового життя за Русі став Києво-Печерський монастир. У ньому чернець Нестор склав один з перших

зведених літописів Давньої Русі «Повість временних літ». Джерелами написання літопису вважають: Біблію, візантійські хроніки, князівські архіви, народні перекази та легенди тощо.

Засновники Києво-Печерського монастиря – *Антоній* та *Феодосій*. Серед них був один з найперших лікарів України – *Агапіт*, якому вдалося вилікувати князя Володимира Мономаха від тяжкої хвороби і який пізніше заснував на території монастиря першу лікарню. Видатним іконописцем був *Алімпій*. Молитвами, ліками, покладанням рук лікував хворих монах *Даміан*. За межами монастиря знали монаха *Прохора* на прізвисько *Лободник*. Хлібами з лободи він годував жебраків, лікуючи різноманітні хвороби. Ці та інші постаті монастиря зараховані до лику святих.

Література. Шедевром давньоруської літератури стали давні літописи та твори: Остромирове Євангеліє, «Слово» митрополита Іларіона, Києво-Печерський патерик, «Слово про Ігорів похід», «Повчання» Володимира Мономаха та ін.

Знання. Тогочасні мандрівники, купці, ченці виявляли неабиякий інтерес до географічних знань. На їхню думку земля складалася з Азії («Асії»), Європи («Єропії») і Африки («Лівії»). Історичні джерела свідчать, що руські люди знали шляхи в Іспанію, Італію, Сирію. Русь підтримувала зв'язки з Римом, Візантією, Швецією, Францією, Чехією, Угорщиною та Польщею.

Памяткою VII ст. став твір паломницької літератури ігумена Данила «Житє и хожденє Данила Рускыя земли игумена». Він здійснив далеку та небезпечну подорож до Палестини. Дорогою він відвідав міста: Хеврон, Віфлеєм, Назарет. В Єрусалимі отримав право запалити лампаду в храмі Гробу Господнього.

Музика і театр. Музика поділялася на: церковну, світську та військову.

Давні музиканти та актори (співаки, акробати, фокусники, жонглери) переходили з міста до міста, від села до села, виконували музичні твори, ставили спектаклі, виступали з хижими звірами, заробляючи на життя, даруючи свій талант людям.

Освіта. У давній Русі набули поширення два алфавіти: *глаголиця* та *кирилиця*.

Давнішою з них вважалася глаголиця, яку створив просвітитель Кирило, щоб зробити переклад грецьких богослужбових книг для слов'янського населення. Букви глаголиці прості в написанні, проте важкі для запам'ятовування, деякі з них означають цілі слова.

На думку інших дослідників кирилиця давніша за глаголицю, її теж створив Кирило, застосувавши букви грецького письма і додавши кілька нових літер.

Прийняття християнства сприяло розквіту шкільної освіти. Спочатку школи існували тільки для дітей феодальної верхівки, але з часом шлях до освіти одержали й «менші» люди Русі. Перші школи були започатковані за князя Володимира. Спершу учнів до школи доводилося привозити силоміць, адже батьки не вбачали в «книжній науці» нічого доброго, а «матері, - плакали за своїми дітьми, як за померлими».

В давній Русі школи були двох видів: церковні і світські. У перших, при монастирях, де готували церковнослужителів, викладали читання, письмо, співи, богослов'я. У світських школах, крім цього, ще давали знання з філософії, риторики, граматики. При Андріївському монастирі в Києві діяла спеціальна жіноча школа.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Назвіть теорії походження Київської Русі.
2. У чому відмінність норманської від антинорманської теорії походження Русі?

3. Вкажіть вчених, які розвинули антинорманську теорію.
4. Як відбувається розвиток Київської Русі на початковому етапі її формування?
5. Охарактеризуйте внутрішньополітичні та зовнішньополітичні заходи князя Олега.
6. Охарактеризуйте внутрішньополітичні та зовнішньополітичні заходи князя Ігоря?
7. Яку політику під час свого правління проводила княгиня Ольга?
8. Чим відрізнялася політика князя Святослава від діяльності княгині Ольги?
9. Охарактеризуйте період найбільшого піднесення в Київській Русі.
10. Назвіть князів Русі, що прийняли особисте хрещення.
11. Вкажіть причини та наслідки християнізації Русі?
12. З якими кочовими народами вели боротьбу руські князі?
13. Вкажіть основні причини занепаду Київської Русі.
14. Дайте характеристику розвитку науки та освіти в часи Київської Русі.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Язичницька система вірувань давніх слов'ян.
2. Зброя, військове мистецтво Київської Русі.
3. Стосунки Русі з Західною Європою.
4. Стосунки Русі з арабським світом.
5. Київська Русь і кочовий степ.
6. «Руська правда» – перший збірник норм давньоруського права.

Рекомендована література

1. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 38-60

2. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
3. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000. – 304 с., 2002.
4. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – С. 40-84.
5. Рибалко І.П. Історія України. Дорядянський період. – К.: «Вища школа», 1978. – С. 23-40.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ НАШЕСТЯ НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

1. Утворення Монгольської держави
2. Походи Чингісхана
3. Нашестя Хана Батия на Київську Русь

1. Утворення Монгольської держави

У той час, коли Русь переживала період феодальної роздробленості, а княжі міжусобиці спустошували квітучі міста й селища, у степах Центральної Азії наприкінці XII ст. утворилася могутня Монгольська держава. Від самого початку в ній виділилася родоплемінна знать: нойони (князі), багатури (богатири) та добре озброєні дружинники - нукери (друзі).

У жорстокій боротьбі за владу переміг могутній хан Темучин. Своїх супротивників – інших монгольських нойонів, які зазнали поразки, він наказав зварити в 70-ти котлах. 1206 року на з'їзді монгольської знаті Темучину було присвоєне ім'я Великого хана – Чингісхана. Готуючись до майбутніх завойовницьких походів, Чингізхан створив багатотисячне дисципліноване військо, яке поділялося на десятки, десятки об'єднувалися в

Чингісхан (1155 – 1227)

сотні, сотні – у тисячі, десять тисяч складали тумен, який русичі називали «тьмою».

Монголи вміли битися кінним і пішим порядком, справно вели облогу фортець, використовуючи різноманітну військову техніку, але найголовнішим було те, що вони влучно стріляли з великих луків. Основну силу монголів становила кіннота, яка поділялася на важку, середню та легку.

Для ведення бою монголи використовували військову тактику й хитрощі: наступ на ворога, як правило, починала легка кіннота, засипаючи противника тисячами стріл, потім, у якийсь момент битви, легка кіннота відступала, зтягуючи тих, хто її переслідував, у пастку. У цей час із флангів починали атакувати важкі монгольські воїни і вщент знищували противника. Така тактика принесла успіх монголам не в одній битві.

Крім луків, у бою монголи вправно використовували списи, а в ближньому бою – шаблі, булави та сокири. Усі монгольські воїни, залежно від того, до якого тумену вони належали, мали металеві чи шкіряні пластини – щити. Як сповіщають давні історики, монгольські жінки теж були непоганими воїнами – стріляли з луків не гірше від чоловіків, до того ж застосовували отруйні стріли.

Монгольське військо мало два найважливіших фактори, необхідні для перемоги:

- міцну військову організацію,
- сувору військову дисципліну.

2. Походи Чингісхана

Спочатку монгольське військо підкорило частину Сибіру, а потім удерлося до Китаю. Саме від китайців монголи перейняли найновішу військову техніку, зокрема для взяття фортець. 1219 року степові завойовники вирушили в похід на Середню Азію, захопили там чимало квітучих міст – Самарканд, Бухару та інші. Частину місцевих жителів

завойовники вбили, решту перетворили на рабів. Підкоривши Азію, монголи здійснили грабіжницький похід на Закавказзя, а звідти вийшли в половецькі степи. Половецькі хани після своєї поразки звернулися за допомогою до українських князів: «Сьогодні нас побили, а завтра вас здолають».

Битва на Калці. На допомогу половцям вирушили Мстислав Галицький, Мстислав Київський та Данило Волинський. У перших же боях передові загони монголів зазнали поразки. Окрилені швидкою перемогою руські князі (мабуть, не поділили слави) почали сваритися. Київський князь побудував укріплений табір і запропонував у ньому зустрічати монголів. Мстислав Галицький не пристав на таку пропозицію, і разом із союзниками переправився через р. Калку, де й відбувся знаменитий бій 31 травня 1223 року. Поразка була неминучою, адже українські дружини втратили єдине командування, княжі війська діяли неузгоджено, а половці не витримали тиску монголів і повтікали. Три доби війська Чингізхана штурмували табір київського князя, але заволодіти ним не зуміли. Тоді степовики вдалися до хитрощів і пообіцяли не чинити зла русичам, які вийдуть з табору за великий викуп. Князь Мстислав повірив і віддав наказ своєму війську відступати до Дніпра. Та тільки-но кияни вийшли з табору, монголи, не дотримавши свого слова, напали на них і більшість знищили. Літописець сповіщає, що на Калці 1223 року загинуло 10 тис. киян, серед них шестеро відомих князів.

Незважаючи на перемогу, монголи теж зазнали великих утрат, і Чингісхан наказав повертатися в рідні степи.

У 1227 році Чингісхан помер. Багато обставин смерті Чингісхана у літописах упущені і суперечливі, також різні джерела називають різні причини смерті – одна з них хвороба від нездорового клімату тангутської держави. За ще однією версією, Чингісхан помер від рани, нанесеної тангутського ханша, красунею Кюрбелдіші-хатун, яка провела з Чингісханом єдину шлюбну ніч.

Згідно з переказами, Чингісхан заповів поховати його у невідомій могилі, оскільки побоювався її осквернення. Могила до тепер не знайдена.

3. Нашестя хана Батия на Київську Русь

1236 року монголо-татарське військо, на чолі з Чингісхановим онуком – ханом Батием, знову з'явилося на кордонах Русі. У жорстоких боях монголам удалося захопити північно-східні руські міста: Рязань, Коломну, Суздаль, Володимир. 4 березня 1238 року об'єднані дружини князів Володимиро-Суздальської Русі зазнали остаточної поразки на річці Сить. Доля цієї землі була вирішена. Героїчно оборонялося руське місто Козельськ. Його мешканці, за словами літописця, перебили понад 4 тис. ворогів. «Злим містом» назвав його Батий і наказав повністю знищити. Після короткого перепочинку монгольське військо з'явилося біля кордонів сучасної України. Навесні 1239 року монголи зненацька захопили Переяслав, потім Чернігів, обороною якого керував князь Мстислав Глібович. Монголи поступово наближалися до Києва. Населення навколишніх міст стало готуватися до оборони: по річках сплавляли ліс, щоб будувати нові укріплення. Але більшість усе ж шукала порятунку в Києві, тому до столиці прибуло багато людей з Північно-Східної Русі (Лівобережжя), які тікали від монголів і хотіли захищати місто.

Батий (1209 – 1255)

Оборона Києва від монголо-татар

Пізньої осені 1239 року монголо-татарське військо з'явилося біля Києва. Літописець про це писав: *«Від рику волів, реву верблюдів та іржання коней не було чути голосу в місті»*. Місто було добре укріплене, і монголи очікували підходу основної орди на чолі з Батием. Крім того, Київ так вразив

завойовників своєю красою, що вони запропонували князям здатися без бою на милість переможців. Проте київське віче вирішило стояти на смерті.

Князь Галицько-Волинського князівства Данило Галицький доручив воєводі Дмитру очолити оборону Києва.

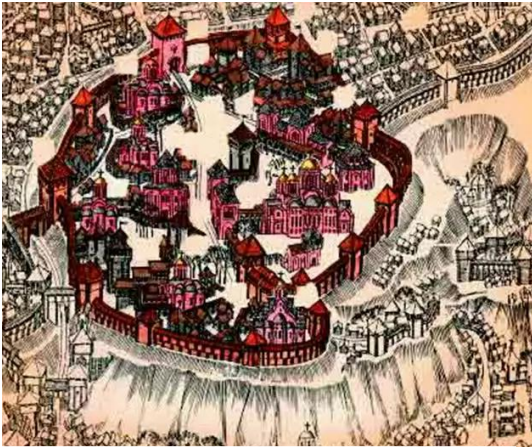
День і ніч протягом 10 тижнів і чотирьох днів кияни готувалися до оборони. Хитрі монголи розташували бойові тарани навколо воріт, що були побудовані біля Козячого болота – найслабшого місця київської оборони. Узимку 1240 року, коли болото промерзло, кочівники почали штурм. Зруйнувавши ворота, ординці ринули в місто,

Середмістя Києва:
Городище Кия
Місто Володимира
Місто Ярослава

Козине болото (Київ) – стара назва місцевості, де зараз розташований Майдан Незалежності, Київ
«До монгольської доби стояли тут «Лядські ворота».
Літописець називав їх «горесні». Бо через них ввалилися до Києва Батисеві юрби. Навколо тих воріт стояло болото, мабуть, росли очерети, а повище був ліс. І протікав струмок. З розвитком культурного життя той струмок був загачений, розуміється, греблею; на греблі стояв млин... Мабуть нарешилі той млин став непотрібний, греблі ніхто не лагодив і весняні води геть її рознесли. А далі не стало ставка, і болото почало висихати. І з'явилося в ньому багато кіз. От і пішла від того назва – «Козине болото»
А далі геть висохло болото, і вирости на ньому камінні будинки з неширокою між ними вуличкою із старовинною назвою Козине болото або Козинка».

але кияни «гостинно» зустріли ворога: скрізь на голову кочівників лилася кипляча смола, летіли стріли й важке каміння. Кияни героїчно боролися за кожную частину свого міста. **«Треба було бачити, як ламалися списи, як розбивалися щити, як від стріл померкло сонце»**, - писав літописець.

місто Володимира було обнесене земляним валом та ровом, які пролягали вздовж північних схилів Старокиївської гори на схід до урвища в районі сучасного фунікулєру, далі повертали на південь по теперішній Михайлівській площі у напрямку вулиці Великої Житомирської та простягалися вздовж її правого боку до Гончарного яру (урочище Гончарі). На перетині вулиць Володимирської та Вел. Житомирської знаходилися Градські (пізніше Софійські, Батисеві) ворота. Були ще також (опосередковано підтверджується літописними даними) дерев'яні ворота в районі нинішньої Михайлівської площі як вихід до Боричевого току, яким спускалися до пристані на Почайні. Територія міста Володимира становила близько 10-12 га. Вали міста мали в своїй основі дерев'яні конструкції та до наших днів не збереглися.

Руїни Десятинної церкви після навали хана Батия

Удершись до «міста Ярослава», татари ніч перепочили, а зранку почали штурм «міста Володимира». Був страшний рукопашний бій. Останні захисники зачинилися в Десятинній церкві, але монголи підвели спеціальні стінобитні машини, і храм завалився, поховавши під

Вигляд в 1982 р.

Місто Ярослава було розташоване на площі понад 60 га, оточене ровом і високим валом довжиною 3,5 км, шириною біля основи 30 м, загальною висотою з дерев'яним частоколом – до 16 м.

Головною брамою до міста *Ярослава* були **Золоті ворота**. Межа міста *Ярослава* від Золотих воріт проходила теперішньою вулицею *Ярославів вал* до *Львівської площі* (де стояли **Львівські ворота**). З протилежного боку від Золотих воріт вал проходив вулицями *Прорізною* та *Бориса Грінченка* до сучасного *Майдану Незалежності*. В районі цієї площі була **Лядська брама**. Далі вал піднімався сучасною вулицею *Костьольною*, проходив по *Володимирській гірці* і в районі теперішньої *Михайлівської площі* з'єднувався з валами міста *Володимира*.

собою героїчних захисників міста.

У нерівному бою загинули майже всі оборонці Києва. Вороги захопили в полон пораненого воєводу Дмитра, але за хоробрість зберегли йому життя. З 50 тис. киян живими залишилися не більше 2 тис. міщан. Місто лежало в руїнах, попелі, завалене тілами загиблих.

Похід монголів на Захід

Після падіння Києва монголо-татари завдали удару по землях Галицько-Волинської держави. Багато західноукраїнських міст, здебільшого добре укріплених, чинили опір кочівникам, створюючи перепони їхньому швидкому просуванню на Захід. Наприклад, під Колодязином татари встановили дванадцять облогових машин, але взяти місто так і не змогли.

Навесні 1241 року полчища Батия, подолавши опір мешканців Південної Русі, рушили на захід через Волинь і Галичину. Протягом року військо Батия спустошувало Польщу, Угорщину, Чехію, Хорватію, Трансильванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії, після чого повернулося до Поволжжя, заснувавши там нову державу – Золоту Орду зі столицею в м. Сараї, що лежало у пониззі Волги.

Золота Орда – монгольська держава, заснована на початку 40-х рр. XIII ст. ханом Батием. До її складу входили Західний Сибір, Північний Кавказ, Крим та інші землі. Руські князівства платили данину. Столиця - Сарай-Бату. проіснувала до XV ст.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Вкажіть характерні ознаки війська хана Чингісхана.
2. Яка територія була завойована ханом Чингізханом?
3. Чому бій на річці Калці вивчається в історії України?
4. Чи можна було уникнути навали хана Батия на Русь?
5. Як закінчився бій в 1240 році із монголо-татарами?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Політичні портрети Чингісхан та Хана Батия
2. Бій на річці Калці

Рекомендована література

1. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Галицьке князівство
2. Волинське князівство
3. Піднесення Галицько-Волинської держави
4. Занепад Галицько-Волинської держави

1. Галицьке князівство

Галицьке князівство почало формуватися в другій половині XI ст., і пов'язане з ім'ям онука Ярослава Мудрого **Ростислава Володимировича**, який заснував династію князів-ізгоїв – Ростиславичів.

У 40-х роках XII ст. земля була об'єднана під

В історичній літературі князями-ізгоями називають членів дому Рюриковичів, котрі або втратили свої волості, або були обділені землею старшими князями, своїми дядьками.

владою князя *Володимира Володаревича (Володимирка)* і перетворена ним на значущу політичну одиницю тодішньої Європи зі столицею у місті Галич (1141 рік).

**Володимирко
Володарович
(1141 - 1153)**

Розквіт Галицького князівства припадає на час правління

Володимиркового сина, **Ярослава Осмомисла** (1153-1187 рр.). На початку свого правління він був змушений обороняти Галицьке князівство від нападів київського князя Ізяслава Мстиславича й свого племінника Івана

Ростиславича Берладника.

Ярослав Осмомисл боровся проти боярської опозиції, яка не хотіла коритися князеві. За його правління галицьке князівство значно розширило свою територію, приєднавши землі між Карпатами, Дністром і низинами Дунаю. Він збудував і укріпив багато

Ярослав Осмомисл
(1130-1187)

нових міст, у 1153-1157 рр. спорудив Успенський собор у Галичі.

Мстислав II Ізяславич
(1167 - 1170)

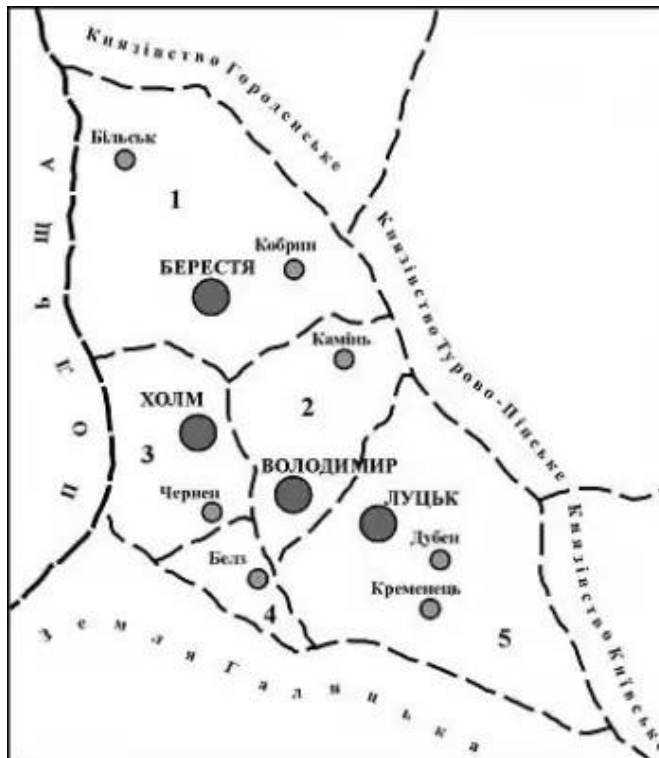
Уклав союзницький договір з Угорщиною, який у 1167 року зміцнив завдяки шлюбу своєї дочки з угорським королем Стефаном III. Будував відносини з Польщею, Візантією та імператором Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою.

Після смерті Ярославового сина

Володимира 1198 року династія галицьких князів Ростиславичів припинила своє існування.

2. Волинське князівство

На відмінну від Галичини, Волинь ще тривалий час перебувала в залежності від Києва. Окремим князівством вона стала в 1135 році за часів правління правнука Володимира Мономаха – Мстислава Ізяславича, який разом із своїм батьком хоч і започаткував місцеву династію, проте не полишав думки захопити владу в Києві.

Роман Мстиславич
(1199 - 1205)

Після смерті Мстислава в 1170 році володарем Волинського князівства став його син Роман. Протягом тридцяти років володарювання Роману вдалося створити власну модель державного правління, він рішуче обмежував свавілля бояр, придушував опозицію.

Першу спробу захопити Галицьке князівство Роман Мстиславович здійснив, скориставшись змовою галицьких бояр, по смерті Ярослава Осмомисла 1187 року. Проте затримався він тут ненадовго.

Лише в 1199 році, після смерті галицького князя Володимира Ярославича, який не залишив після себе спадкоємців, волинський князь

Роман об'єднав Галичину й Волинь у єдину Галицько-Волинську державу зі столицею в Галичі.

3. Піднесення Галицько-Волинської держави

Роман Мстиславович. Під час правління Романа Галицько-Волинське князівство досягло найбільшого розквіту. Першим завданням, що постало перед Романом, стало придушення галицького боярства, з чим він блискуче впорався завдяки підтримці середнього та дрібного боярства. Роман проводив активну зовнішню політику: успішно воював проти половців на сході та Литви на заході, приєднав до свого князівства землі балтського племені ятвягів.

Щоб припинити спроби втручання в справи Галичини київського князя – Романового тестя – Рюрика Ростиславича, стосунки з яким зіпсувалися ще раніше (Роман одружився з візантійською принцесою Анною, а колишню свою дружину віддав до батька в

Київ), 1202 року Роман розпочав з ним запеклу боротьбу. Цього ж року галицько-волинські війська підійшли до Києва, мешканці якого відчинили перед ним міські брами. Рюрик був змушений зректися престолу.

Про Романа Мстиславовича

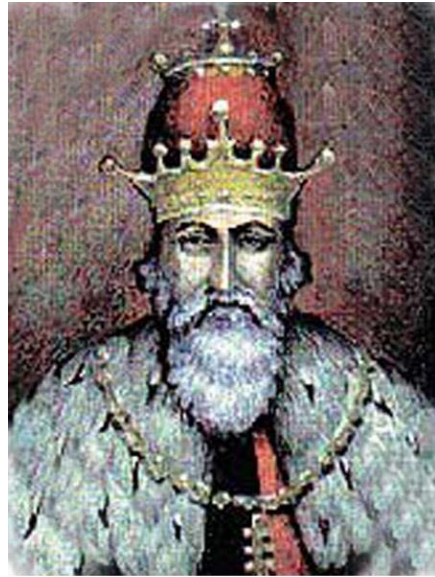
Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!» І збулося останнє

У 1205 році Роман загинув поблизу польського міста Завихоста над Віслою, потрапивши у ворожу засідку. Після його раптової смерті Галицько-Волинське князівство починає швидко розпадатися на окремі землі, проіснувавши шість років.

Данило Галицький

Після смерті Романа Мстиславича влада на галицько-волинських землях переходила з рук у руки багато разів. Право володарювати тут виборювали як руські князі, так і поляки та угорці, а також Романові сини – Данило та Василько.

У 1240 році Данилові Галицькому вдалося укріпитися в Києві, доручивши управління містом досвідченому воєводі Дмитрові. Того ж року Дмитрові довелося керувати обороною столиці від монгольської навали. У грудні 1240 року після тривалої облоги та численних утрат Київ захопила Орда.

**Данило Галицький
(1201–1264)**

Завдяки мудрій державній політиці Данило все ж зумів зберегти свою державу від знищення монголо-татарами. Восени 1245 року Данило Романович їздив в Орду й отримав від хана ярлик на князювання, згідно з яким Данило повинен був періодично надавати свої дружини татарам для їхніх походів на Польщу, Литву, Угорщину, сплачувати річну данину, віддавати певну шану ханові.

Основним напрямком діяльності Данила став пошук союзників для боротьби з Ордою. Данило звернувся до папи римського Інокентія IV з пропозицією організувати хрестовий похід проти монголо-татар. Зі свого боку князь обіцяв дати згоду на унію – об'єднання православної та католицької церков. Таку пропозицію привітали в Римі: щоб заохотити галицького князя, папа надіслав йому королівську корону, і в 1253 році папський легат Опізон коронував Данила.

Проте після цього Рим не допоміг у боротьбі з Ордою, тому Данило розірвав контакти з папою і вирішив боротися з Ордою власними силами. У

1254 році він розпочав військовий похід проти монголо-татар і завдав поразки хану Курамсі. Та 1259 року хан Бурундай усе ж змусив Данила визнати владу Золотої Орди.

В останні роки свого життя Данило Галицький приділяв велику увагу власній державі: будував міста, фортеці, посилював військо, утримував у покорі бунтівне боярство. Найголовнішими містами, які збудував Данило, були Львів і Холм.

4. Зенепад Галицько-Волинської держави

Лев Данилович
(1228-1301)

Юрій Львович
(1252-1308)

По смерті Данила 1264 року з приходом до влади його наступників почався поступовий занепад Галицько-Волинського князівства. Деякі спроби відновлення єдності та могутності

держави здійснювалися за часів правління Данилового

сина **Лева (1264-1301 рр.)** і Василькового сина Володимира (1271-1289 рр.), які намагалися підтримати політичний курс своїх батьків.

Леву вдалося розширити кордони держави – до її складу були включені Закарпатська Русь та Люблінська земля. 1270 року він переніс столицю в місто, яке збудував його батько на честь Левового весілля з угорською королівною Констанцією, - до Львова.

Володимир зосередив свою увагу на будівництві міст, замків і церков, на розвитку мистецтва і культури.

Після смерті **Лева** одноосібним правителем Галичини й Волині став його син **Юрій (1301-1308 рр.)**. Утративши під час

війни з поляками Люблін (1302 р.), князь відмовився від завойовницької діяльності й використовував мирні шляхи для врегулювання конфліктів.

Андрій Юрійович
(1308 - 1323)

Лев Юрійович
(1308-1323)

Юрій II Болеслав
(1298-1340)

Титул князя всієї Русі носили сини Юрія **Андрій і Лев**, які в 1308-1323 рр. спільно правили після смерті батька. Князі підтримували дружні стосунки з Тевтонським орденом, щоб запобігти посиленню Литви. Напруженими залишалися відносини з Ордою, існує припущення, що обидва князі загинули в боротьбі з ординцями. Після їхньої смерті Галицько-Волинське князівство очолив **Болеслав Мозовецький**, син польського князя Тройдена, – чоловік Марії, сестри Андрія та Лева. Він прийняв православну віру та ім'я

Період правління Юрія II став поступовим занепадом Руського королівства: посилювався ординський вплив, безуспішною була боротьба з Польщею за Люблінську землю, міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та ремісниками, національна знать майже відійшла від адміністративної влади,

місцеве населення насильницько наверталось до католицизму. Масове невдоволення народу політикою Юрія II дало підставу боярам для активної агітації, активних насильницьких дій. 1340 року бояри організували проти Юрія II Болеслава змову: отруїли його 7 квітня у Володимирі-Волинському: ініціаторами були Данило Тобільський та управитель дому Теодор Варра.

Зі смертю Юрія II закінчилася доба незалежності Галицько-Волинського князівства, і почалася боротьба сусідніх держав за Галичину й Волинь, що завершилася поневоленням цих земель сусідніми державами.

Галицько-Волинські землі стали об'єктом вторгнення Польщі, Литви, Угорщини та інших держав.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Визначте основні етапи становлення і розвитку Галицько-Волинського князівства.
2. Які особливості розвитку Галиччини були в X-XII ст.?
3. Назвіть основні характерні риси внутрішньої і зовнішньої політики Ярослава Осмомисла.
4. Які особливості розвитку Волині були в X-XII ст.?
5. Дайте характеристику Галицько-Волинському князю Р. Мстиславовичу?
6. Хто такий Данило Галицький і яка його роль у розбудові Галицько-Волинської держави?
7. Дайте аналіз впливу монголо-татарської навали на розвиток Галицько-Волинського князівства?
8. Проаналізуйте причини розпаду Галицько-Волинської держави.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Політичний портрет галицького князя Ярослава Осмомисла
2. Політичний портрет волинського князя Романа Мстиславовича

3. Політичний портрет Галицько-Волинського князя Данила Галицького
4. Політичний портрет Галицько-Волинського князя Юрія II Болеслава
5. Боротьба Галицько-Волинських князів з монголо-татарами

Рекомендована література

1. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
2. Рибалко І.П. Історія України. Дорядянський період. – К.: «Вища школа», 1978. – С. 23-40.
3. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 68-85
4. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000. – 304 с., 2002.
5. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – С. 88-94.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

1. Литовська експансія на Україну
2. Польська експансія на Україну
3. Початок об'єднання Польщі та Литви в єдину державу
 - 3.1. Кревська унія
 - 3.2. Городельська унія
 - 3.3. Люблінська унія
4. Берестейська церковна унія
5. Литовські статuti. Закріпачення селян

Україна на початку XIVст. опинилася в дуже скрутному становищі:

- Монголо-татари спустошили Руську землю, виснажили народ, розігнали руських князів, установили жорстоке ярмо Золотої Орди;

- Литва, Польща, Угорщина, Молдова, Туреччина, а з часом і Московське князівство починають боротьбу за українські землі.

Сучава – столиця
Молдови до 1680 р

У 1359 році на території пониззя Дунаю до Середнього Подністров'я утворилося **Молдовське князівство**, у складі якого опинилася Буковина. (Шипинська земля). З часом на Буковині змінився адміністративно-територіальний поділ, всі посади стали займати молдовські бояри. Одним з найбільш видатних Господарів Молдавського князівства (1400–1432) був **Олександр Добрий**, який доклав значних зусиль для зміцнення держави, організації її війська, фінансів, судочинства, домігся певної централізації влади. В часи правління Олександра Доброго почала діяти Боярська рада Молдавського князівства. За староруською мовою, яка використовувалась в діловодстві та в церковній літературі, фактично закріпився офіційний статус. Значна увага приділялась розвитку міст, для чого роздавались різні привілеї купцям. Саме в грамоті Олександра Доброго від жовтня 1408-го року міститься перша відома письмова згадка про **столицю Буковини – Чернівці**.

Угорське королівство, яке ще з XI ст. почало привласнювати землі Закарпаття, у 20-х рр. XIV ст. захопило край повністю. Почався процес мадяризації – насаджування угорської мови, культури та католицької віри.

Право володіти Галичиною та Волинню протягом багатьох десятиліть кров'ю виборювали **Литва** та **Польща**.

1. Литовська експансія на Україну

В українських літописах згадується про успішні походи київських князів проти литовських племен, які платили данину Київській Русі. Та після Батиєвої навали, яка підірвала зовнішній вплив Русі, Литва прийшла на українські землі.

Об'єднанню литовських племен у єдину

державу сприяли:

Міндовг (1203-1263)

- розвиток феодальних відносин;
- загроза з боку лицарів Тавтонського ордену;
- послаблення впливу Русі на Литву.

Гедимін (1275-1341)

Першим великим князем Литви став

Міндовг (1230-1263 рр.). Він об'єднав

литовські племена для боротьби з Тевтонським орденом і переважно мирним шляхом поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь). Князь **Гедимін (Гедимінас)** (1316-1341 рр.) започаткував правлячу династію й почав наступ на південно-західні руські (українські) землі, проте історики вважають, що **початок Литовської доби в Україні** поклав син Гедиміна **Любарт** (своєк Юрія II), який у 1340 році приєднав до своєї

Любарт (1300-1349)

держави Волинь та Галичину. Протягом багатьох тисячоліть ці землі переходитимуть

від Литви до Польщі й навпаки, аж поки ці держави не вирішать об'єднатися.

Про свої наміри приєднати до Литви “всю Русь” заявив брат Любарта, литовський князь **Ольгерд** (1345-1377 рр.), він у 50-60-х рр. XIV ст. поширив свою владу на Чернігівщину, Сіверщину, Київщину та Переяславщину. 1362-1363 рр. здійснив успішний похід проти монголо-татар на Поділля й на р. Сині Води (Синюха) завдав поразки ханам *Хачебею, Кутлобугу й Дмитру*. Після цього Поділля було приєднане до Великого князівства Литовського, а панування Золотої Орди на подільських землях припинилося.

Ольгерд (1296-1377)

Історичні джерела свідчать, що українські князі не чинили особливого опору Литві, більш-менш мирним шляхом визнавали їх зверхність над собою. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від татарського гноблення. Литовські князі казали українським князям: “*Ми старовини не зачіпаємо й новини не вводимо*”. Ольгерд залишив на своїх

місцях багато місцевих князів і бояр. Литовці, що переселялися на українські землі, швидко асимілювалися, поріднившись династичними шлюбами з українцями. Своє привілейоване становище зберегла православна церква (10 з 12 синів Ольгерда стали православними). Староукраїнська мова стала державною, збереглися правові традиції часів “Руської правди”. Чимало українських можновладців у Литовській державі зайняли високі державні посади й навіть увійшли до складу князівської ради. Вагомий вплив на Литву справила українська культура, яка на той час досягла значно вищого розвитку, ніж литовська.

Незагарбницький характер політики литовців і відсутність кровопролитних дій на території України дали підставу багатьом історикам

твердити, що литовська держава – це продовження давньої української державності. М. Антонович писав: *“Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння українців знаходило свій вияв в об’єднанні довкола династії Гедиміна... Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і далшим розвитком князівського періоду”*.

Іншої думки був відомий український історик Д. Дорошенко. Він уважав, що в певний історичний період, коли Литва ще не посилилася й не мала розгалуженої системи влади на місцях справді було враження, що українські князі мали пріоритети. Історик пише: *“Литва не мала свого виробленого державного апарату, щонайбільше вона могла дати князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його військо. Центральна влада на Литві не мала органів управи областями... Будування фортець, їх укріплення, об’єднування залогами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд – усе це запозичилося в Русі... Столиця Вільно в XIV ст. була власне столицею не литовської, а литовсько-руської держави. У складі цієї держави тепер етнографічні землі займали всього одну десяту частину”*. У наступний відрізок часу, вважає Д. Дорошенко, стався поворот Литви до Польщі після Кревської унії 1385 р., *“на українські землі прийшов інший уклад життя, ніж це було за Великого князівства Литовського в ранні часи. Знищується її незалежність та давній спосіб життя України-Русі”*.

Частина істориків вважає, що Литовсько-Руська держава на початковому етапі відносин України з Литвою була федерацією, але коли литовський князь Вітовт посадив на місце удільних князів своїх намісників, відбувся відхід від широкої внутрішньої автономії українських земель. На противагу цій думці, учені М. Грушевський та І. Крип’якевич вважали політику Литви щодо України загарбницькою, у результаті якої остання втратила свою незалежність і перетворилася на литовську провінцію.

2. Польська експансія на Україну

**Казимир III Великий
(1310-1370)**

У 1340 році після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II, який дуже зблизився в останні роки життя з поляками (за що був отруєний), польський король Казимир III захотів прибрати до своїх рук галицько-волинські землі. 1349 року з допомогою угорського

**Людвиг I Великий
(1370-1382)**

короля Людовика Казимирові вдалося захопити Львів і вивезти до Польщі коронаційні відзнаки поневолених галицьких земель.

Та Польщі вдалося зіткнутися в Галичині з двома проблемами: опором місцевого боярства й спробою Литви поширити свою владу на цей край. Керуючись метою захистити католицизм від язичників-литовців та схизматів-українців, Казимир вів тривалі (15 років) кровопролитні польсько-литовські війни, у результаті яких приблизно 1366 року вся Галичина й частина Волині, а також понад 200 тис. українського населення опинилися під владою Польщі.

Нова влада дуже обережно вносила зміни в суспільне й політичне життя Галичини. Поряд з польською й далі використовувалася староукраїнська мова, діяли деякі норми давньоруського права, чимало українців зберегло свій статус у суспільстві, в обігу була власна монета. Але після активної підтримки Римом політики колонізації ситуація на українських територіях стала змінюватися. Казимир щедро роздавав українські землі польським, німецьким та угорським феодалам, заохочуючи їх до королівської служби.

Польська й Литовська мови стали офіційними, посадовців призначав тільки король. На теренах Галичини було створене Руське воєводство, яке вважалося польською провінцією.

Щоб зберегти свої привілеї та здобути рівне з поляками правове становище, частина галицьких бояр почала переходити в католицьку віру.

3. Початок об'єднання Польщі та Литви в єдину державу

3.1. Кревська унія

Наприкінці XIV ст. міжнародні умови для Польського королівства та Великого князівства Литовського стали досить несприятливими. У цих державах посилювалися інтеграційні процеси, зумовлені:

- наступом на польські та литовські землі Тевтонського ордену;
- політикою Московського князівства, правителі якого заявили про “збирання” давніх руських земель. Об’єднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III висунув претензії на білоруські та українські землі як на історичну спадщину династії Рюриковичів;

Ядвіга Анжуйська
(1374-1399)

Владислав II Ягайло
(1362-1434)

- необхідністю протистояти нападам татар;
- зацікавленістю польських феодалів в експансії на українські землі, литовських – у досягненні тих економічних та політичних привілеїв, які мали можновладці в Польському королівстві.

Це спонукало дві країни змінити свою зовнішню політику й **14 липня 1385** року підписати **Кревську унію**.

Умови Кревської унії передбачали династичний шлюб *литовського князя Ягайла* з *польською* королівною *Ядвігою*. Ягайло після шлюбу отримував титул короля об'єднаної держави, повинен був охрестити за католицьким обрядом населення своєї держави, повернути Польщі відторгнені від неї території, а головне – назавжди приєднати до неї землі Литви та Литовської Русі.

Литовська опозиція вбачала в рішеннях унії негативні для себе політичні та соціально-економічні наслідки:

- втрату державного суверенітету Литви;
- позбавлення привілеїв місцевої знаті на користь поляків;
- польську експансію на землі Великого князівства Литовського.

Вітовт
(1350-1430)

На чолі опозиції став литовський князь *Вітовт*, який мав серед неї великий авторитет. Він здійснював чимало переможних походів проти Московської держави, намагався витіснити татар з литовських земель, успішно воював проти Тевтонського ордену. Увів на території Литви *магдебурзьке право* (міське самоврядування), що сприяло розвитку ремесел, торгівлі та ін.

Авторитет і вплив Вітовта був настільки великими, що Ягайло змушений був поступитися і в 1392 р. укласти угоду, за якою Вітовта було визнано довічним правителем Литовського князівства.

3.2. Городельська унія

В 1410 році об'єднані війська Польщі та Литви за підтримки українців, білорусів, чехів здобули перемогу під Грюнвальдом над лицарями

Тевтонського ордену. Грюнвальдська перемога дала новий поштовх для оформлення державно-правових відносин між Польщею та Литвою. У жовтні 1413 року в замку Городель (на Західному Бугу) була підписана Городельська унія, яка передбачала:

- рух Польщі та Литви до об'єднання в єдину державу;
- широкі довічні повноваження Вітовта як великого князя литовського;
- постійну автономію Литви у відносинах з Польщею.

Однак також в унії зафіксовано:

- зверхність польського короля над Литвою;
- запровадження в Литві сейму, призначення посадових осіб, вибір адміністративно-територіального устрою, вигідних Польщі;
- зрівняння в правах польських феодалів-католиків та литовських можновладців, які приймуть католицьку віру.

Свидригайло Ольгердович
(1370-1432)

Це викликало невдоволення православної частини населення. Вітовт вирішив відстоювати незалежність Литви. Проте задумане не вдалося — князь Вітовт помер 1430 року. Нехтуючи умовами

Казимир IV Ягеллончик
(1427-1492)

би обиратися лише за згоди Ягайла, литовська та українська шляхта призначила великим князем Литви Свидригайла Ольгердовича (Ягайлового брата). Унаслідок цього в 1432 році вкотре спалахнула війна між Польщею і Литвою. Важке становище Литовського

князівство погіршилося внутрішнім розколом і виникненням двох новоутворень: власне Литви на чолі з Сігізмундом та Великого князівства Руського, де й далі княжив Свидригайло. Але вік цих двох держав, як і їхніх князів, був дуже короткий. Ягайло не міг допустити до влади ні Свидригайла, ні Сігізмунда. 1440 року великим литовським князем коронували Ягайлового сина – 13-річного Казимира. Хоч новий князь відразу видав **«Віленський привілей»**, який зрівнював права православної і католицької шляхти, відносини між Польщею і Литвою ще тривалий час були досить напруженими.

Боротьба московських князів за спадщину Київської Русі

Великий московський князь Іван III, починаючи з 1492 року, вів постійні війни з Литвою за Чернігово-Сіверщину. У результаті 1503 року була укладена угода, за якою великий Литовський князь Олександр (1492-1506 рр.) відмовився від претензій на ці землі, проте московські правителі стали претендувати на решту руських земель. Не зупиняючись на досягнутому, росичі розпочали нову війну з Литвою. У ході цієї війни в 1511 році війська Василя III завоювали Смоленськ. Проте втримати місто вони не змогли: загони князя Острозького виявилися сильнішими. Однак уже у 1514 році московське військо численністю 70 тис. осіб знову підійшло до могутньої фортеці – Смоленська. Польсько-литовське військо, хоч кількісно й поступалося московському, та переважало в артилерії. Незважаючи на великі втрати в цій битві, росичі змогли захопити Смоленськ.

Таким чином, Москва приєднала до своїх володінь Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. З часом Велике князівство Литовське відновило своє військо й розпочало нову війну з Московською державою.

3.3. Люблінська унія

Інтеграція Литви та Польщі, яка, хоч і не без суперечок, відбувалася протягом XIV-XVст. почала набирати нових обертів.

Історичні передумови, що спричинилися до ще більшого зближення цих країн:

- Литва розпочала ряд воєн з Московським князівством, тому потребувала постійного союзника для боротьби зі східним сусідом;

- Стали частішими турецько-татарські набіги на землі, підвладні Литві та Польщі;

- Значна частина литовської шляхти вбачала в

Люблінська унія 1569р

єдиній з Польщею державі захист своїх економічних та політичних інтересів.

1569 року в польському місті Люблін відбувся спільний польсько-литовський сейм на якому було підписано Люблінську унію.

За Люблінською унією:

- Польща та Литва об'єднувалися в єдину державу – **Річ Посполиту** (від латинського – республіка, утворено від res і public, букв. – спільна справа);

- на чолі нової держави ставав один правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського;

- король мав обиратися спільним польсько-литовським сеймом і коронуватися в Кракові;

- створювалися спільні сейм і сенат;

- до обігу запроваджувалася монета

- польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовські можновладці – у Польщі;

- Польща та Литва мали проводити спільну зовнішню політику.

Згодом до унії Польщі та Литви приєдналося королівство Прусія. Новостворена об'єднана держава отримала назву Річ Посполита Польська.

Після Люблінської унії до Польщі відійшли Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина та частина Лівобережної України. Ці території були поділені на шість воєводств:

- Волинське (складалося з Луцького, Володимирського та Крем'янецького повітів);
- Подільське (Червоногородський, Кам'янецький, і Летичівський повіти);
- Брацлавське (Брацлавський, Вінницький, Звенигородський повіти);
- Київське (Київський, Житомирський, Овруцький повіти, Білоцерківське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства);
- Руське (Галичина, Халмщина, Сяницька, Львівська та Перемишльська землі);
- Бельзьке (Городельський і Грабовецький повіти).

Наслідки Люблінської унії були як позитивними так негативними:

- уперше за багато років основна частина українських земель об'єдналася в одну державу (хоч і неукраїнську);
- на українських землях стала розвиватися економічна система (у сільському господарстві з'явилися нові знаряддя праці, завдяки чому збільшилася його продуктивність, зміцнювалися торговельні зв'язки між різними частинами України);
- українські міста Переяслав, Біла Церква, Канів, Черкаси, Лубни та ін. перетворилися на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучалися до міжнародної торгівлі: через балтійські порти вивозили з країни хліб, худобу, віск, вовну тощо.

- Український народ зазнав украй важкого феодального й принизливого культурно-національного та релігійного гноблення. *Польські пани примусово запроваджували католицизм, що означало денаціоналізацію українського народу, закривали православні церкви й монастирі – осередки української культури та освіти, вбивали священників та ченців.*

4. Берестейська церковна унія

З 20-х рр. XVI ст. у Речі Посполитій стали відчуватися впливи *реформацій*. На території цієї держави співіснували лютерани, кальвіністи, гусити та представники інших відгалужень *протестантизму*, католики (польські селяни), православні (українські селяни).

Наприкінці XVI ст. почався період контрреформації – широкого наступу католицької церкви на своїх противників. Серед церковної ієрархії давно існував задум ліквідувати наслідки церковного розколу між Римським престолом та Константинопольським патріархатом, який відбувся 1054 року. Щоб зберегти і укріпити єдність Речі Посполитої, польський король Сігізмунд III Ваза підтримав ідею деяких ієрархів католицької та православної церкви про унію (об'єднання).

Гедіон Балабан
(1530-1607)

Іпатій Потій
(1541-1613)

Ініціатором укладення унії стали православні єпископи **Гедіон Балабан** та **Іпатій Потій**. Для обговорення і розв'язання цього питання протягом 1590-1595 рр. єпископи провели 5 синодів і, узгодивши основні

питання, у червні 1595 року доручили єпископам І. Потію та К. Терлецькому вести переговори в справі об'єднання церков у Римі, куди ті й виїхали у вересні того ж року.

Після переговорів представників української православної церкви (прибічники унії) з Папою Римським Климентом VIII у 1595 році в Римі був виданий універсал, у якому проголошувалося об'єднання католицької та православної церков.

9 жовтня 1596 року король **Сигізмунд III Ваза** і київський митрополит **Михайло Рогоза** за дорученням **Папи Климентія VIII** скликали в Бересті в церкві святого Миколая церковний собор для офіційного проголошення унії. Проте собор одразу розколовся на два окремі собори — православний і уніатський. Берестейська унія була укладена **15 грудня 1596 року**.

За Берестейською унією українська церква *зберігала*:

- східні обряди;
- церковнослов'янську літургійну мову;
- право на заміщення митрополичої та єпископських кафедр;
- старий (юліанський) календар;
- право на одруження нижчого духовенства тощо;

а також *визнавала*:

- зверхність Папи Римського над усією християнською церквою;
- учення католицької церкви.

Православне духовенство, яке підтримало рішення Берестейського собору, одержало низку *привілеїв*:

- зрівняння в правах з католицьким духовенством;
- звільнення від сплати податків і виконання різноманітних повинностей.

Після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли вісім: Київська, Володимиро-Берестейська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська та Полоцька, Перемишльська та Львівська.

Так постала нова *греко-католицька церква*, яка підпорядковувалася Римові. У християнському світі України стався розкол: значна частина православних не прийняла унії, як і багато католиків не визнали греко-католицької церкви.

5. Литовські статuti. Закріпачення селян

Тепер усім правили поляки, а українці ні в чому не мали голосу.

М. Грушевський

Після Люблінської унії польські магнатські роди Калиновських, Замойських та ін. зайняли величезні простори українських земель. М. Грушевський зазначав, що польська шляхта, яка сиділа на українській землі, жила працею українського селянина: *«... Звикла в той же час ігнорувати все туземне..., дивитися на український народ, як на голотів польського народження, на його мову, традиції, право – як на щось незмірно нижче у зрівнянні з польським»*. Після Люблінської унії на теренах України діяло польське феодальне право та Литовські статuti.

Литовські статuti – це правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального та процесуального права.

Литовські статuti 1529-1566 рр. узаконювали привілейоване становище шляхтичів та магнатів. Після постанови сейму Речі Посполитої 1573 року та підписання третього Литовського статуту 1588 р. українське селянство стало остаточно закріпаченим і повністю залежним від влади феодала. За цими двома законами:

- польські пани стали власниками всіх земель Речі Посполитої;
- за панськими маєтками закріплювалися селяни;
- селянам заборонялося переходити на інше місце без дозволу пана;
- пани розшукували втікачів і карали їх;

- власники мали право карати всіх непокірних селян;
- кріпаки мусили відробляти необмежену панщину в маєтках феодалів;
- за панами остаточно закріплювалось право вотчинного (панського) суду над селянами;
- селяни не мали права самостійно виступати в судах.

Крім згаданого вище, третій статут оформив ще деякі зміни в правовій сфері суспільства:

- договори (купівлі-продажу, позики, майнової оренди) укладалися в письмовій формі;
- для забезпечення зобов'язань застосовувалась застава;
- право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого;
- за навмисні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за навмисне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалась головщина;
- при необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого головщину;
- суд повинен був враховувати вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (14-16 років);
- кримінальне законодавство визнавало просту і складну співучасть. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, посібників і підбурювачів;
- за приховування злочинців переховувачі підлягали покаранню. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню;
- покарання передбачалося за крадіжку: при крадіжці коня — повішення;

- злочин, учинений шляхтичем, карався легше, ніж такі самі протизаконні дії простої людини. У випадку заподіяння ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, учинений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі;
- покарання розглядалося як відплата за злочин і засіб для залякування злочинців.

Спогади французького інженера Гійома де Боплана про становище селян на початку XVII ст.

Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, гусей, курей, курчат на Великдень, Трійцю і Різдво; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей... Поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть над їхнім життям.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Яка територія України за часів Литовської експансії була приєднана до литовського князівства?
2. Вкажіть основні передумови створення Кревської унії?
3. Що стало передумовою підписання між Польщею та Литвою Городельської унії?
4. Які основні положення передбачала Люблінська унія?
5. Чому в XVI ст. виникла проблема в утворенні Берестейської церковної унії?
6. Які закони литовських статутів Вам запам'яталися?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Магдебургське право в Україні

2. Петро Могила
3. Литовські князі Любарт та Ольгерт
4. Польський король Казимир III Великий
5. Литовський князь Вітовт
6. Князь Владислав II Ягайло

Рекомендована література

1. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
2. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 90-107
3. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000. – 304 с., 2002.
4. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – С. 95-121.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

1. Виникнення козацтва
2. Запорізька Січ – козацька республіка
3. Створення реєстрового козацького війська
4. Заняття, побут, звичаї, військове мистецтво та культура козаків

1. Виникнення козацтва

Відтоді, як 1240 р. монголо-татари зруйнували Київ, головною ареною подій української історії стає Галичина та Волинь. Проте на кінець XVI століття центр подій переміщується на схід у Придніпров'я, яке протягом довгого часу залишалося малозаселеним.

Розгоряється давня боротьба між осілим людом і кочовиками, посилювана протистояння м християнства та ісламу. Гніт, що поширився у заселених західних районах породжував

численних утікачів, які надавали перевагу небезпекам пограничного життя перед кріпацтвом. Унаслідок цього з'являється новий стан - козацтво, що селилося на порубіжних землях. Він завжди був солідарний із селянами, бо теж обстоював волю і вільну працю для кожної людини, права володіти землею. Важкі умови закріпачення призводять до того, що найсміливіша верства населення шукає вихід у козаччині. Вирішувалася доля народу, бути йому чи не бути. Але тільки власні збройні сили могли врятувати Україну.

Тюркське за походженням слово «козак» означало вільних, незалежних від пана людей, які не мали чітко визначеного місця у суспільстві. Вперше слов'янські козаки з'явилися у 1480-х роках, але тільки з поширенням у середині XVI століття їх кількість значно зросла. Спочатку основну масу козаків становили селяни-втікачі. Були серед них також міщани, позбавлені сану, священники, збідніла знать. Хоч до козацьких лав уливалися поляки, білоруси, росіяни і навіть татари, все ж величезну більшість населення Придніпров'я складали українці. Російський різновид козацтва розвинувся далі на схід на річці Дон.

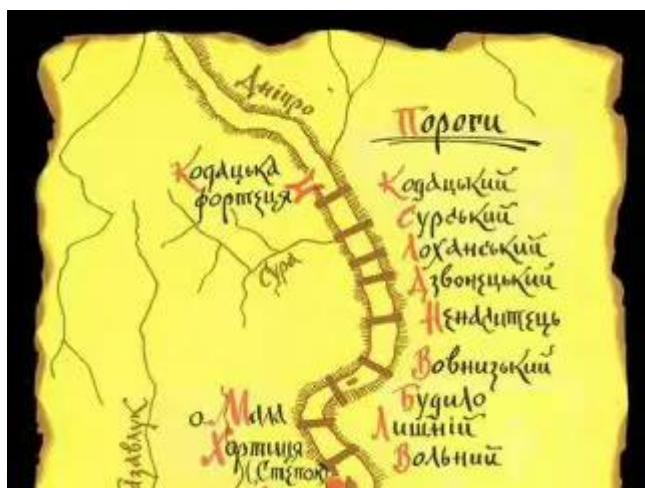
Основними причинами виникнення козацтва були:

- а) ***економічні*** (нестача власної орної землі, народна колонізація вільних земель Придніпров'я та Дикого поля - степів за Дніпровськими порогами);
- б) ***соціальні*** (посилення феодальної експлуатації українського населення з боку литовських та польських магнатів, шляхти, оформлення кріпосної залежності селянина від феодала);
- в) ***політичні*** (цілеспрямована політика польської прикордонної адміністрації поставити козацтво на службу по охороні південних рубежів від татарської небезпеки);
- г) ***стратегічні*** (постійна небезпека з боку Кримського ханства);
- д) ***національно-релігійні*** (політична полонізація українського населення та наступ католицької церкви на права православної).

Джерелами формування козацтва стали :

- селяни-втікачі від польської сваволі;
- селяни і міщани (уходники), які переселялися на нові, вільні землі Дикого поля;
- частина української шляхти, позбавлена іноземцями власності;
- різноманітні категорії служилих людей.

Спочатку козаки ставили собі за мету захиститися від нападів татар, сприяючи у такий спосіб освоєнню окраїн. Але, в міру того як козаки вдосконалювали свою військову майстерність та організацію, здобуваючи кожен раз переконливі перемоги над татарами, українське суспільство стало дивитися на козаків не лише як на борців проти мусульманської загрози, а й як на оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення польської шляхти. У пошуках волі українські козаки просувалися за **Дніпровські пороги** за прикордонні застави Канева та Черкас. На цих щедрих, але й небезпечних землях вони огорожували уходи, тобто мисливські та рибальські виправи, а також займалися випасанням худоби та коней. Сільське господарство зовсім не мало такого характеру, що нині. Хліборобство стояло на другому

ступені, бо зерно не вважалося за річ торговельну. Хліб сіяли для власної потреби. По таких місцевостях де було багато води і лісів люди охоче брали служби, а по степових районах було навпаки: охочих до служб було обмаль. Вони не були забезпечені від нападів татар. Під час тривалих сезонних виправ в них з'являється перша організованість. Вони бачили, що набагато краще працювати, коли бути

організованими. Вирушаючи в походи, козаки вибирали своїми ватажками або отаманами найбільш винахідливих, сміливих, досвідчених, а щоб краще було оборонятися від татар, групувалися в об'єднані загони. Вони називалися

ватаги. Згодом в степу засновувалися укріплені табори і для багатьох козакування перетворилося на постійне заняття.

Запорізька Січ – козацька республіка

Рятуючись від репресій польського уряду та феодального гніту, чимало українських козаків, які не попали до реєстру, та біглих селян рушали у пониззя Дніпра, створюючи укріплення.

Вони називалися засіки. А сукупність цих засік дістала назву “Січ”.

Саме слово “**Січ**” означало столицю всього запорозького козацтва, центр діяльності і управління всіма військовими справами. Поряд з цим терміном вживалося й слово “**Кіш**”, під яким розуміли центральний орган управління, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі Коша стояв **кошовий отаман**, який обирався козацькою радою на 1 рік, але й міг бути переобраним на новий строк. В XVI-XVII ст. кошовий отаман називався **гетьманом**. Під час походів він мав необмежену владу. Основні питання вирішувалися на **народних зборах** - крузі. Саме там приймали рішення про виступи у походи, ділили по жеребкуванню земельні угіддя. Коли військо виступало у похід суходолом, то воно поділялося на полки, а кожен з них складався з трьох-чотирьох куренів. **Курінь** - це постійна казарма, де жили козаки і адміністративна одиниця у самій Січі.

На ворогів козаки кидалися відразу. В бою були дуже рухливі і завжди обходили ворожий табір з боків. Вони билися завзято, забуваючи про своє життя. В полон вони не здавалися. Це пояснювалося тим, що для більшості козаків не було для кого берегти себе. Щоб стримувати чужу кінноту, вони обгороджувались возами із-за яких відстрілювались з мушкетів, тримаючись на місці по кілька тижнів. Для того щоб вороги не порозбивали возів, козаки прив’язували їх один до одного ланцюгами. У таких таборах козаки відбивали вдсятеро більшу татарську силу, а коли ті, втративши чимало людей, відступали, козаки сідали на коней, наздоганяли їх та нищили.

Ще в 1533 р. черкаський староста **Остафій Дашкевич** подав литовському сеймові проект побудови фортеці на Дніпрових островах. Вона мала бути форпостом у боротьбі проти турків і татар і проти козацтва, щоб забезпечити панську колонізацію Запоріжжя. Оскільки для здійснення цього проекту в литовського уряду не було коштів, організацію боротьби за оволодіння прикордонням узяли на себе магнати, передусім черкаський і

канівський старости. В цьому аспекті треба розглядати і діяльність черкаського і канівського старости князя Д. І. Вишневецького.

Утворення Запорозької Січі було видатною подією... Січ стала для українського народу могутньою підпорою в боротьбі проти феодально-кріпосницького та національного гніту і проти турецько-татарської агресії. Разом з тим феодали намагалися укріпитися за порогами. Запорізька Січ була заснована на острові Хортиця **Дмитром (Байдою) Вишневецьким** у 1552-1554 рр. Тут почали збиратися втікачі не тільки з України, а й з Польщі, Білорусії, Молдови, Росії.

Дуже скоро Запоріжжя перетворилося на могутню фортецю, оточену високими частоколами та гарматами.

Поступово зопорожчї розділилися на різні **козацькі верстви**:

- **січових козаків** (увесь час перебували на Січі, належали до певного куреня);
- **реєстрових козаків** (перебували на службі польського короля, одержували платню та землі за виконання службових обов'язків, а також звільнення від сплати податків);
- **паланкових козаків** (сімейні козаки, які проживали на хуторах і зимівниках, належали до певної паланки);
- **нереєстрових козаків** (не внесені до реєстру, найбільша та найактивніша частина козацтва).

Незалежно від того, до якої верстви вони належали, козаки завжди боролися за свої одвічні права та привілеї – **вільності**:

- вільно обирати старшину;
- мати власний суд;
- не сплачувати податків;

**Дмитро (Байда)
Вишневецький
(1517 – 1563)**

- проживати на всіх державних і приватних землях; у походах отримувати безкоштовні харчі та порох;
- полювати та рибалити в пониззі Дніпра;
- варити пиво та виробляти горілку, не сплачуючи за це державних податків;
- вільно ділити спадщину померлих козаків;
- ходити в морські та сухопутні походи проти турків і татар;
- найматися на службу до іноземних монархів.

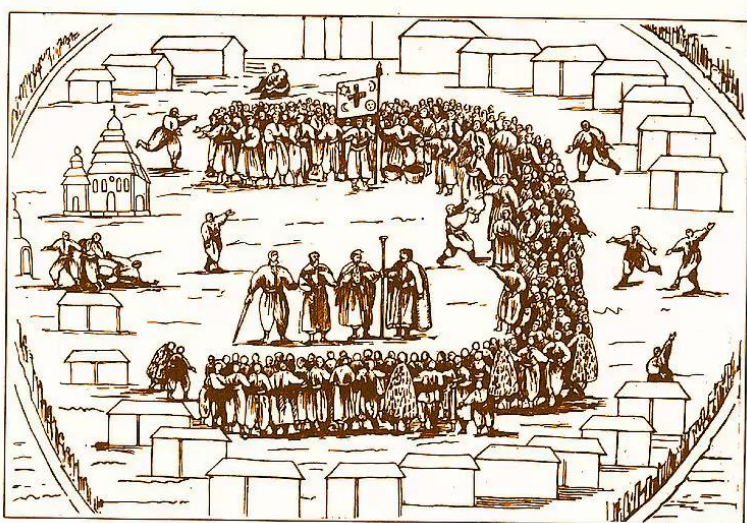
У військово-адміністративному плані Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному – на 5-10 паланок. Як правило, курені виникали за принципом земляцтва. Так, наприклад, були курені: Полтавський, Батуринський, Канівський, Переяславський, Уманський, Корсунський та ін.

За свідченням Д. Яворницького, **існувало 8 січей:**

- Хортицька (1556–1557);
- Томаківська (1563–1593);
- Базавлуцька (1593–1638);
- Микитинська (1639–1652);
- Чортомлицька (1652–1709);
- Кам'янська (1709–1711);
- Олешківська (1711–1734);
- Нова (Підпільненська) (1734–1775).

Після жорстокого зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі російським царатом певен час існувала ще й Задунайська Січ (1775–1828).

2. Створення реєстрового козацького війська

Королівські старости на пограничних землях занепокоїлися, спостерігаючи як швидко зростає кількість озброєних незалежних козаків, які часто виявляли неповагу до влади. Але вони самі наживалися і отримували

чималі гроші, бо обкладали великими податками козаків, що намагалися торгувати в містах рибою та шкурами тварин. Але важливішим було те, що вони знайшли в козаках ідеальних оборонців від татарських наскоків. А одним з найважливіших обов'язків був захист кордонів.

Багато козаків проживало у містах. У 1600 році населення Канева нараховувало 960 мешканців, що належали до стану міщан, і понад 1300 козаків з родинами. Як січовики, міські козаки ігнорували урядову владу. Вони визнавали лише своїх старшин. Польський уряд сподівався залучити до себе на службу міське козацтво або певну його частину. В **1572** (1568) році король **Сігізмунд II Август** санкціонував утворення загону з 300 оплачуваних козаків на чолі з польським ватажком, який формально не підпорядковувався урядовим чиновникам. І хоча цей загін незабаром розформували, його поява стала

*Сігізмунд II Август
(1520-1572)*

важливим прецедентом. Вперше польський уряд визнав козацтво як окрему соціальну верству, що мала право на самоврядування.

Друга більш вдала спроба створення санкціонованого урядом козацького загону мала місце в 1578 році. Король встановив плату *шести сотням* козаків і дозволив їм розташовувати в місті Трохтемирові свій арсенал і шпиталь. За це козаки погоджувалися визнати за старшин призначених шляхтичів. Завдання цих негайно внесених до реєстру козаків полягало в охороні кордонів та в контролі за реєстровими козаками. До 1589 року реєстрових козаків налічувалося 3 тисячі. Реєстрове козацтво і шляхта жило без усякого діла і складали тільки почесну варту свого магната. В основному це були вихідці з місцевих жителів. Вони мали значну власність. Один реєстровий козак мав маєток, ставок для риби, ліс і пасовисько, вулики, золото. Відносно заможне реєстрове козацтво різко відрізнялося від нереєстрових козаків, які рідко коли мали більше ніж прості селяни. Реєстрові козаки мали великий вплив на рішення ради в Січі. Тому стосунки між 3 тисячами і близько 40-50 тисяч нереєстрових козаків часто досягали крайнього напруження. Проте ці відмінності не перешкоджали сином заможніших козаків іти на Січ в пошуках долі або вступати до реєстрових козаків, що спромоглися нажити собі багатства.

3. Заняття, побут, звичаї, військове мистецтво та культура козаків

У XVI-XVII ст. мало хто з козаків доживав до старості - всі гинули в боях або походах. Здебільшого похилі козаки ховалися десь в печери, викопували криниці і жили там до смерті.

У великій шані в козаків перебувало побратимство. Кожен козак віддавав своє життя за волю родичів і побратимів. На знак побратимства вони мінялися хрестами з тіла, а все інше було спільне. Вони дарували один одному коней, зброю. В боях билися поруч й рятували один одного або

захищали своїм тілом. Побратимство надавало великої сили. Воно було однією з таємних причин їх непереможності.

Повернувшись з походу, козаки ділили здобич. Потім починали гуляти. У пияцтві та гулянні вони старалися перевершити один одного. Але вживати спиртне під час військових походів було заборонено. За пияцтво, як і за зраду, передбачалася смертна кара. У жодній армії світу не було таких вимог.

Відгулявши кілька днів, козаки поверталися в буденне життя. Вставали до сходу сонця, йшли на річку купатися, їли житнє борошно з водою і засмаженою олією. Кожен носив свою ложку у халяві чобота. Потім бралися кожен до свого діла: хто латав, хто прав свій одяг чи лагодив зброю, інші поралися біля човнів та коней, займалися господарством. Юнаки змагалися в їзді на конях, стрільбі, кидалися один на одного та боролися.

Виганяючи ворога з рідного краю, козаки брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до куренів. Коли хлопчиків виповнювалося 14 років, той козак, що привіз його, брав свого вихованця, щоб той чистив зброю, порався біля коня, всіляко допомагав у походах. Опівдні на башті стріляли з гармати. Цим пострілом кликали на обід. Тоді ставали всі в коло біля образів і отаман читав їм “*Отче наш*” і тільки після цього приступали до їжі. Надвечір подавали вечерю. Добре поївши, козаки збиралися на майдані або над Дніпром до пісень, жартів, танців. Коли ставало нудно, вони починали готуватися до нового походу.

За злочини покарання і страти призначалися різні. Застосовувалися: прив’язання до гармати за зневагу до начальства, за грошовий борг; шмагання нагаєм за злочинство. Найпопулярнішою стратою було забивання киями. Також використовували шибениці.

Найстрашнішим було закопування злочинця живим в землю. Особливо на січі цінилася освіта. В школі навчалося біля 80-ти школярів,

серед яких були дорослі і

діти. Вони вчилися читанню, співів і письма; мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій; обирали двох отаманів - одного для

Прапор Б. Хмельницького

Як за зовнішнім виглядом так і за внутрішніми якостями козаки були характерними типами свого народу й свого часу. З довгими вусами і розкішним “оселедцем”, вічно з люлькою в зубах. Світлий бік характеру становили їх добродушність, щедрість, схильність до щирої дружби. Щодо сторонніх людей, козаки були гостинними і привітними. Вони вміли майстерно розповідати та жартувати. Але любили похвалитися своїми воєнними подвигами, похизуватися своїм одягом та зброєю. Проявлялась також легковажність та непостійність.

Козаки поділялися на **3 роди військ**: *піхоту, кінноту і артилерію*. Піхота виконувала три функції: частина складала гарнізон; частина займала пости; частина або вела війни в воєнний час, або займалася рибальством та звіроловством в мирний час. Жоден кінний загін не виступав у похід без артилерії. В Січі було постійно 50 гармат. Однак головною рушійною силою

Козацька корогва

січовиків було кінне військо. Кінь був необхідний для стрімкого походу і для блискавичної атаки на ворога. Кращих коней розводили у власних степах. Тільки верхи можна було наздогнати такого невловимого вершника, як татарин чи буджак. Ручною вогнестрільною зброєю були пищалі, рушниці, саблі, кремневі пістолети. Зброя була прикрашена золотом і сріблом. Для рукопашного бою також використовували списи. У боях і походах в руки січовиків потрапляло чимало зброї і краща частина бралася на озброєння. Козаки володіли своєю зброєю з неабияким мистецтвом. Отже, можна сказати, що більшість козаків була озброєна добре як і вогнестрільною, так і холодною зброєю. В цьому козаки не поступалися жодній армії світу.

Кожен християнин чоловічої статі, незалежно від свого соціального стану, міг приєднатися до козацького братства. Міг він і при бажанні покинути його. Але щоб козака прийняли на Січ, він повинен був: знати українську мову, мати православну віру, вміти володіти зброєю, бути неодруженим, дотримуватись традицій товариства та клятви вірності йому. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю і проживати за межами Січі.

До козацької *символіки* XVI-XVII ст. належали клейноди й атрибути української державності: *прапор, корогва, бунчук, булава, печатка, духові труби, мідні котли, гармати*. Вони відображали військовий й адміністративний уклад козацтва.

Козацькі символи, клейноди стали визначним явищем в історії державності й культури українського народу за часів середньовіччя.

Отже, на початок XVII ст. існували три категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду, запорожці, що жили за межами Речі Посполитої і величезна кількість козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Вкажіть основні причини виникнення козацтва.
2. Яке значення мала Січ для українського народу?
3. З якою метою було створено реєстрове козацтво?
4. Якою була культура та військове мистецтво козаків?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Українські православні братства як специфічний соціальний інститут XV-XVII ст.
2. Козацьке військово мистецтво.
3. Д. Вишневецький – засновник Запорізької Січі.
4. Військово-політична організація Запорізької Січі.

Рекомендована література

1. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 114-136
2. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
3. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2002. – С. 126-140.
4. Сєдих В.Ф. Скажи мені правду отамане. – К.: «Логос», 2004. – 215 с.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1591-1520 РР.)

1. Козацьке повстання 1591-1593 рр. під проводом Криштофа Косинського
2. Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка
3. П. Сагайдачний. Хотинська війна

1. Козацьке повстання 1591-1593

рр. під проводом Криштофа

Косинського

**Криштоф
Косинський 1545-1593**

Перше селянське-козацьке повстання, яке охопило Поділля, Волинь і Київщину, розпочалося 1591 року. Його очолив Криштоф Косинський, гетьман українського реєстрового козацтва. За мужність і військовий талант у боротьбі з ворогами він дістав серед

січового товариства ім'я «*заслуженого козака*».

**Януш Острозький
1554-1620**

Спровокувало повстання *свавілля білоцерківського старости Я. Острозького*, який *не допустив К. Косинського до землі і маєтку*, дарованих йому польським королем за службу. Це дуже образило Косинського, тоді він розпочав боротьбу проти Острозьких, проти польської влади і взагалі проти панів. Військо його налічувало 5000 воїнів. У склад його входили реєстрові козаки, що повстали через те, що не діставали плати, утікачі з панських маєтків і всяка шляхетська челядь. Повсталі штурмом оволоділи замком Я. Острозького й містом **Білою Церквою**, захопили гармати, легку зброю, військові припаси, гроші, спалили боргові документи. Козаки та їх союзники захопили Трипілля, Богуслав, Переяслав, київський замок. Усі міста і повіти, які займав К. Косинський, присягали на вірність гетьманові й Війську Запорізькому. Селяни-утікачі, які виступали на боці К. Косинського, гетьман оголошував їх вільними козаками.

Наляканий розмахом повстання, польський король оголосив шляхетське рушення, у якому взяли участь магнати і феодали Київського, Волинського та Брацлавського воєводств. Край був переведений у воєнний стан. Шляхетське військо очолили Я. Острозький та черкаський староста **Олександр Вишневецький**. 23 січня 1593 року польські війська і повсталі на чолі з К. Косинським зустрілися під *містечком П'яткою* на Волині (Житомирська обл.). Шляхетська армія була добре озброєна, основну її силу становила важка кіннота – закуті в лати гусари, угорська піхота та артилерія. Більша частина повстанців – селяни і міщани були озброєні кілками, ціпами, вилами, рідко хто мав вогнепальну зброю.

Федір Іванович
(1557- 1598) —
московський цар
з 1584 р. Останній
представник московської
гілки роду Суздальських
Юрійовичів

Протягом тижня тривала кривава битва. Великих утрат зазнали обидві сторони, тому розпочали переговори, унаслідок яких була підписана угода. За нею козаки брали на себе зобов'язання:

- ✓ повного «послушенства королю»;
- ✓ скинути з гетьманства К. Косинського;
- ✓ виписати з реєстру всіх, хто був занесений до нього під час повстання.

Крім того, вони не мали права:

- самотійно підтримувати дипломатичні відносини з сусідніми державами;
- жити на магнатських і шляхетських територіях;
- здійснювати бойові походи.

Прагнучи заручитися підтримкою московського царя, К. Косинський звернувся до нього по допомогу. Цар, залучений в московсько–шведській війні, не міг активно втручатися в справи козаків, але надіслав на січ гроші й припаси та видав царський указ, згідно з яким донські козаки мали надати допомогу запорожцям.

У травні 1593 року козаки на чолі з К. Косинським виступили із Запоріжжя й узяли в облогу черкаський замок О. Вишневецького. Становище обложених було дуже скрутним, козаки обстріляли місто як із суходолу, так і з річки (Дніпро). Поява запорожців біля Черкас підняла селян на нове повстання проти панського гніту й закріпачення. Оточений у замку, О. Вишневецький удався до підступу й хитрощів: він запросив гетьмана до себе на переговори. У складі загону з 150 козаків К. Косинський прибув до Черкас, де під час переговорів його підступно вбили слуги О. Вишневецького.

Шляхта розбила рештки повстанців. Козаки змушені були зняти облогу й відступити на Січ.

2. Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка

Козацько-селянські виступи набувають нової сили в 1594 році. Коли каральні польські загони залили кров'ю Україну, **Северин Наливайко** полишив службу й створив озброєний загін. Йому на допомогу прийшли запорожці на чолі з **Григорієм Лободою та Матвієм Шаулою**.

У жовтні 1594 року визвольний рух охопив Брацлавщину, Київщину і Волинь. Козацько-селянське військо, налічувало **12 тис. осіб**. Щоб розширити територію повстання, козацькі ватажки поділили сили й рушили в різні частини Польсько-Литовської держави.

**Северин
Наливайко**
1594 - 1596

Навесні 1595 року повстанці на чолі із С. Наливайком повели наступ

Матвій Шаула
?–1597

Григорій Лобода
? –1596

на Луцьк, а потім повернули на Могилів, щоб підняти білоруське і польське селянство.

Другий загін під проводом Г. Лободи та Матвія Шаули пішов на південь Наддніпрянщини, щоб очистити його від панів, а потім і далі на північ по Дніпру – на з'єднання із

С. Наливайком. Такий широкий розмах повстання загрожував самому існуванню Речі Посполитої.

Польський король оголосив посполите рушення. На допомогу був закликаний **литовський гетьман Гедимін**. Стати на чолі каральної експедиції проти повстанців доручено відомому польському полководцю **Станіславу Жолкевському**. Польський стратег намагався розбити козацькі сили поодинці. Козацькі загони змушені були відступити. Щоб врятувати жінок, дітей і старих, які перебували в козацькому таборі, С. Наливайко вирішив вийти на Лівобережжя і шукати порятунку на території московської

Станіслав Жолкевський
1576–1628

держави. Але під Лубнами польська кіннота відрізала повстанцям шлях до відступу. Оточені **в урочищі Солониця**, козаки й селяни приготувалися до оборони. Повстанці оточили свій табір возами в чотири ряди, побудували вал, викопали рів, на висотах поставили гармати.

Кілька разів поляки безуспішно штурмували козацькі укріплення. Вночі повстанці робили сміливі вилазки, внаслідок яких польські вояки зазнавали великих утрат. Облога табору тривала два тижні. Нестало їжі, фуражу, повстанці були відрізані від води.

С. Жолкевський вдався до хитрощів. Поляки розпочали переговори, обіцяючи повсталим амністію. Козаки схопили і стратили гетьмана Г. Лободу, який хотів знайти порозуміння з ворогом, прибічники Г. Лободи підступно захоплюють С. Наливайка і М. Шаулу й видають шляхті. Їх відправили до Варшави. Після жорстких тортур вони були страчені.

3. С. Кішка. П. Сагайдачний. Хотинська війна

Провідною силою в боротьбі з турецько-татарською агресією стало українське козацтво. Щоб дати відсіч ворогові й визволити побратимів, козаки здійснювали сміливі морські й сухопутні походи на Крим і турецькі фортеці.

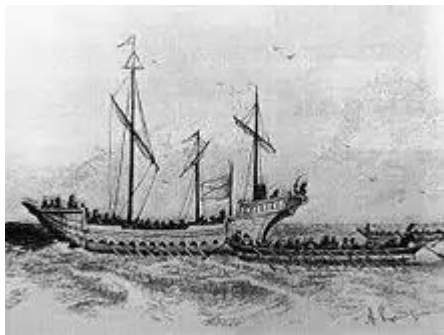
Протистояти сильному й небезпечному ворогові могли тільки добре обізнані у військовій справі та спеціально підготовлені вояки. У численних походах і боях козаки перетворили військову справу на самобутнє мистецтво. Вони самі робили засідки на татар, перехоплювали їхні каравани й поверталися додому з багатою здобиччю. З часом козацькі загони виходили в «Дике

поле» й вступали у відкриту війну з ординцями. Для цього вони швидко зводили неприступну фортецю зі скutih ланцюгів та засипаних землею возів. Татарська кіннота не могла ввірватися до козацького табору, а запорожцям у цей час було зручно вести прицільний вогонь по нападниках.

*Запорожці на «чайках» під
головуванням гетьмана Петра
Сагайдачного знищують
турецький флот і захоплюють
Кафу в 1616 році*

Наприкінці XVI ст. запорожці прославились походами на Крим і Туреччину. Здійснюючи низку морських походів вони перетинали море на своїх чайках. Козацька чайка (татарською *kaik* – круглий човен) була 18-20 м

*Запорожці в «чайках»
нападають на турецьку
галеру*

завдовжки, 3-3,5 м завширшки й 3,5-4 м заввишки. Основну частину становив корпус, видовбаний з суцільної колоди та обшитий дошками, по ньому кріпився пояс із сухого очерету, що захищав човен від затоплення. Чайка мала два керма – ззаду і спереду, а також щоглу і вітрила. Іноді човен був озброєний гарматами. На чайці вміщалося 50-70 козаків озброєних пістолями, рушницями, шаблями,

списами, луками та стрілами.

Козаки ретельно готувалися до походів: крім запасів зброї та військових припасів, запорожці запасалися одягом і харчами, сухарями, копченим м'ясом, крупами. Заборонялося брати спиртні напої, за порушення цього закону винний карався на смерть – п'яницю викидали за борт.

Для морських походів козаки вибирали осінній час, коли хмарні дні й темні ночі допомагали їм зненацька нападати на ворога. Щоб запобігти цим походам, турецький султан посилив проти козацьких чайок великий галерний флот. Але запорожці не боялися галер, невеличка чайка ховалася за морськими хвилями й тривалий час була непоміченою для ворогів. Дочекавшись ночі, козаки несподівано нападали на ворожі кораблі. Поки одна половина січовиків веслувала, інша кидалася на абордаж галери і захоплювала її.

У небезпечних походах козаки виявляли військові хитрощі. Щоб підійти до ворога непоміченим, вини по кілька годин перебували під водою, дихали через очеретину, а потім зненацька нападали.

Усі походи козаків на татар відбувалися під керівництвом гетьманів. Одними з них були Самійло Кішка та Петро Сагайдачний.

Самійло Кішка народився близько 1530 року у шляхетській сім'ї в Каневі, здобув добру освіту.

З 1550 року С. Кішка брав участь у походах Дмитра Вишневецького, де набув великого бойового хисту, завзяття та великого авторитету серед козацтва. Тому не випадково, що після загибелі Д. Вишневецького його у 1564 році обирають гетьманом.

Самійло Кішка
1530–1602

Ставши гетьманом, Кішка взявся продовжувати справу Вишневецького, в першу

Дмитро
Вишневецький
1516–1563/1564

чергу відкрити запорожцям шлях до моря. Ударами з моря можна було успішно атакувати не тільки вороже узбережжя, а і потрапити в центр Османської імперії.

Вперше вийшов у Чорне море у 1567 році і протягом двох років штурмував міста Козлов, Ізмаїл, Кілю, Білгород та Очаків, нещадно громив турецькі галери в морі. Розлючений морськими походами турецький султан у 1568 році підтягує до Очакова регулярний флот, погрожуючи польському королю

великою війною, якщо той не приборкає «шаленних» козаків та їхнього ватажка. Переляканий **Сигізмунд II Август** видав наказ, де вимагав, щоб козаки «зійшли з Низу» (тобто із Запоріжжя), оселилися біля прикордонних замків, записалися до реєстру на королівську службу і воювали лише там, де їм накажуть воєводи чи старости. За це польський уряд обіцяв запорожцям високу платню. Понад усе польський король призначив над козаками

коронного гетьмана — шляхтича **Яна Бодовського**. Частина козаків погодилася на пропозицію короля. Їх стали називати реєстровими.

У 1573 році в одному з морських походів ескадра Самійла Кішки зазнала поразки від турецького флоту, а сам гетьман потрапив у полон і *був прикутий ланцюгом до весла на галері, де перебував близько 25 років*. У 1599 році під час перебування турецького корабля біля м. Євпаторія екіпаж зійшов на берег, С. Кішці вдалося дістати ключі й відімкнути ланцюги в'язнів. Коли турки повернулися на корабель, невільники перебили команду, захопили галеру й повернулися на Запоріжжя. С. Кішку обрали козацьким гетьманом.

Повстання невільників на чолі з Самійлом Кішкою оспівано в українській народній думі «Самійло Кішка».

Будучи обраний гетьманом, добився від польського короля Сигізмунда III Вази скасування баніції (закону про визнання козаків поза законом), що привело до визнання козацтва як суспільного стану. В 1600 році очолював запорожців у спільному українсько-польському поході до Криму. В 1601-1602 роках Кішка на чолі 4-тисячного козацького загону брав участь у польсько-шведській війні у Лівонії.

Про дальшу діяльність Кішки і обставини смерті достовірних даних немає. Одні дослідники вважають, що Кішка загинув 28 лютого 1602 року під час Інфляндської війни. Гетьман загинув у бою під Фелліном (біля міста Полтсамаау, Лівонії) і був перевезений та похований у Каневі. Новим гетьманом, замість Самійла Кішки, козаки обрали **Гаврила Крутневича**. За іншою версією гетьман Кішка ще брав участь у Цецорській битві 1620 р., помер у 1620 р. і похований у Каневі. Та, слід зважати, що тоді б Кішці мало бути близько 90 років.

В історії України є чимало імен, які навічно вкарбувалися у народну пам'ять. До таких видатних особистостей належить Петро Конашевич Сагайдачний. Як і б сторони політичного життя України початку XVII ст. ми

не заторкнули, всі вони більшою чи меншою мірою пов'язані з діяльності цієї людини.

Петро Конашевич-Сагайдачний народився в селі Кульчиці

**Петро Конашевич-
Сагайдачний
1582–1622.**

*Гетьманом обирався
двічі (1616, 1622).*

Перемишльської землі Руського воєводства (нині Самбірського району Львівської області) у православній родині, що належала до дрібної шляхти. Протягом 1589-1592 років здобував початкову освіту у Самборі. А з 1592 по 1598 роки навчався в Острозькій школі на Волині, що в той час переживала період розквіту і де працювали прекрасно підготовлені викладачі. Під час навчання в Острозькій школі Сагайдачний визначався із приєднанням до запорожців.

На початку XVII ст., коли козаків, як свідчить В. Антонович «було більше ніж сорок тисяч», вони

не тільки давали відсіч навалам татарських орд і турецьких військ, а й самі розгорнули активний наступ на володіння Туреччини та її васала - Кримське ханство, намагаючись перенести військові дії на територію грабіжників. Запорожці десятками, а деколи й сотнями "чайок" робили морські походи на Крим та узбережжя Чорного моря. Але основним напрямком козацьких морських походів було узбережжя Туреччини. Вперше ім'я Петра Сагайдачного – ватажка запорожців – стало відоме в 1606 році, коли внаслідок морського походу козаки здобули турецьку фортецю

Варну, яка до того вважалася неприступною. Було захоплено 10 турецьких галер із продовольством, товарами й екіпажами. Розлючений султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом і заблокувати козаків. Проте навіть такі перешкоди не зупинили звитяжців. Уже 1607 р.

**Герб роду
Сагайдачних**

запорожці провели великий похід на Кримське ханство, захопили і спалили два міста, Перекоп та Очаків. У наступному 1608 р. та на початку 1609 р. запорожці на чолі з Сагайдачним здійснили морський похід на 16 човнах – «чайках», увійшли в гирло Дунаю і атакували Кілію, Білгород та Ізмаїл. Добою героїчних походів назвали історики морські козацькі походи 1612-1614 рр., керовані Петром Сагайдачним. Козацькі «чайки» завдали немало відчутних ударів могутньому турецькому флоту. Інколи із Січі виходило понад 300 «чайок», в яких розміщувалося до 20 тис. козаків.

За свідченням відомого італійського мандрівника *П'єтро дела Валле*, «не тільки на Чорному морі, а й у самій турецькій столиці **Стамбул** козаки викликали такий великий переполох, що через них там постійно тримають флот, увесь або частину, будують укріплення на берегах Босфору».

П'єтро дела Валле також повідомляв у травні 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сплюндрували. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати».

Військові звитяги, природна вправність та неабиякі особисті амбіції козака Сагайдачного не пройшли повз увагу січового товариства і в 1616 році, під час чергового походу на османську фортецю Кафа (суч. Феодосія в Криму), йому вперше довірили гетьманську булаву.

Спрямувавши всю свою енергію і знання на боротьбу з Туреччиною та Кримським ханством, П. Сагайдачний усвідомлював, необхідність боротьби і проти Речі Посполитої, але розумів, що виступати проти неї ще не час. Воювати на два фронти Україна не могла. Та і досвід козацько-селянських повстань на чолі з К. Косинським і С. Наливайко показав, що для всенародного повстання проти польської шляхти поки що бракує сили. Саме з цих причин гетьман Сагайдачний, "політик великий і справжній", як називали його сучасники, не йшов на відкриту політичну конфронтацію з

Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для досягнення своєї мети. Сагайдачний вважав, що краще піти на компроміс аби не доводити до збройного конфлікту з досить численним і сильним військом Речі Посполитої.

В 1620 р. почалася війна *Речі Посполитої з Туреччиною*. Війська турецького султана **Османа II** розгромили сили коронного гетьмана **С. Жолкевського** на Цецорських полях у Молдові. Найкращі польські війська були знищені, а відрубану голову С. Жолкевського відправили до турецької столиці, де її насадили на палю для публічного огляду. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П. Сагайдачного. Але П. Сагайдачний не одразу погодився їхати до Варшави. Тільки після

Осман II
1605–1622

переконань патріарха Феофана, котрий ще перебував у Києві, Сагайдачний погодився очолити посольство і їхати до Варшави. Там йому виявили велику шану. Сам король звернувся до П. Сагайдачного зі словами: «*Я посилаю сина Владислава під Хотин і доручаю його тобі*». Під час переговорів П.Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків:

- 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду;
- 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною;
- 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва;
- 4) надати населенню України свободу віросповідання.

Православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мала бути визнана польським урядом і не повинна зазнавати гоніння від

влади Речі Посполитої. Це був значний успіх: фактично визнавалася автономна козацька республіка на Україні на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали військову допомогу Речі Посполитій.

Тоді під Хотиним зібралося трохи більше **40 тисяч козаків**, а також **35**

тисяч поляків і 25 тисяч

литовців. Очолювані сили

турецьким султаном

Османом II налічували **150**

тис. осіб.

Хотинська битва

розпочалася **2 вересня 1620**

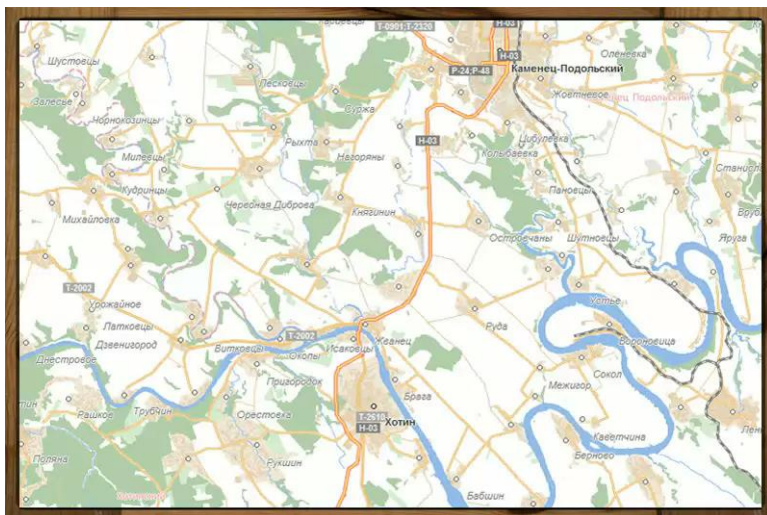
року наступом головних

сил турецької армії по

всьому фронту і концентрованим ударом на позиції козацьких полків П. Сагайдачного, у результаті чого українці втратили близько сорока чоловік вбитими і пораненими й змушені були за наказом свого гетьмана у ніч з 2 на 3 вересня зміцнювати пошкоджені гарматним вогнем турків земляні укріплення – вали, рови та шанці.

Талант українського гетьмана як полководця в усій повноті проявив себе вже 3 вересня при перегрупованні козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки. Згідно з дослідженнями істориків, того дня,

щоб уникнути втрат від щільного гарматного і рушничного вогню противника, П. Конашевич-Сагайдачний зосередив сили на правому і лівому флангах, при цьому оголивши позицію в центрі. Збільшення чисельності

військ на флангах посилювало запланований удар на основних напрямках контратаки. Турки, опинившись у вогняному «кільці» між двома угрупованнями козацької армії і не витримуючи інтенсивного рушничного вогню запорізьких піхотинців, почали спішно відступати. У результаті таких дій українських козаків турецький султан Осман II втратив близько десяти тисяч добірного війська. *«Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведе»*, – гніваючись, віддав наказ султан Османської імперії. Але цей наказ так і не був виконаний турецькими воєначальниками – гетьман П. Сагайдачний на чолі елітних підрозділів Війська Запорізького несподівано увірвався до ворожого табору. *«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в несказанній тривозі, сам Осман, який ще недавно гадав, що немає нікого у світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища.»*

Окрім уміло організованих наступальних операцій, П. Конашевич-Сагайдачний багато уваги приділяв оборонній тактиці й особливо – тогочасній воєнній інженерії. За досить короткий термін козаками були збудовані незвичні, як на той час, споруди «бліндажного» типу, що витримували більш ніж п'ятигодинний гарматний обстріл. Це сталося 4 вересня 1620 р. Ефективною була й система оборонного рушничного вогню, яку чи не вперше у таких масштабах запропонував козацький гетьман під Хотином. Вона полягала у застосуванні масового залпового вогню з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Так було 8 вересня, коли відбірні яничарські війська атакували козацький табір. Коли турки подолали оборонний рів, козаки одночасно по команді підвелися по всій лінії оборони і впритул розстріляли атакуючих з мушкетів. Внаслідок цього в рову залишилося лежати близько трьох тисяч «бусурман».

П. Сагайдачним використовувалася традиційна козацька тактика нічних атак. Такі дії козацького війська примушували турків до постійної бойової готовності і не давали можливостей для повноцінного відпочинку.

Внаслідок битви турецькі втрати становили близько 80 тис. чоловік. Кипчацька хроніка так засвідчила величезну роль козацтва у Хотинській війні 1621 року: «...Ці козаки кожного благословенного дня зустрічалися з невірними і давали їм битву, перемогали їх і не давали, щоб поляки були знищені; якщо не було б козаків, Бог один знає, поляки залишилися б переможені протягом 3-4 днів...».

У Хотинській битві обидві сторони зазнали великих утрат,

тому *Польща і Туреччина* розпочали переговори, в результаті яких 8

Меч дарований
Гетьману Петру
Конашевичу
Владиславом Ваза
після Хотинської
битви

жовтня 1921 р. був укладений *Хотинський мирний договір*:

- ✓ турки обіцяли стримувати татарські напади на землі Речі Посполитої;
- ✓ поляки зобов'язувались припинити походи козаків на Чорному морі.

«**Кам'янецька хроніка**» найбільша з трьох вірменських хронік (поряд із Венеціанською та Польською) її уклали в XVII ст. брати **Акоп та Аксент** у місті Кам'янець (нині Кам'янець-Подільський Хмельницької області).

Агоп і Аксент – представники вірменської аристократичної верхівки міста Кам'янця.

Перу Агопа належать списки багатьох відомих нині рукописів давньо-вірменською мовою.

«Хроніка» Агопа і Аксента відображає події, які відбувалися на Правобережній і Західній Україні, у Молдавії і Волощині, у Кам'янці-Подільському з 1430 по 1652 рр.

Кипчацька частина цієї хроніки належить до періоду загострення польсько-турецьких відносин, кульмінацією якого стали битва під Цецорою і Хотинська війна.

Турецький тиран Осман II уклав **мир з Персією з метою загарбання Польщі та України**. Щоб запобігти наступові турецько-татарської армії, в Молдавію вирушило **польське військо**. **На Цецорському полі під Яссами воно зазнало поразки** і змушене було відступити до Дністра. У **жовтні 1620 р.** під Могилів-Подільським **поляки були вщент розбиті турками**.

Захмеліла від перемоги Туреччина готує тотальну навалу. **На карту поставлено існування всієї Європи**. Погляди варшавських політиків звернені до Запоріжжя. Переслідування козаків у попередні роки викликало побоювання, що вони відмовлять у допомозі. Проте і козацькій старшині, і простому люду одвічні протишляхетські настрої не затьмарили розуму і не завадили твердо осмислити історичну необхідність спільних дій з Польщею. Козацьке військо виступило супроти головного ворога - Османської імперії.

У нагороду за успішні дії під Хотинською фортецею Петро Конашевич-Сагайдачний з рук **королевича Владислава** отримав нагородний меч, який був інкрустований золотом та дорогоцінними діамантами із зображенням сцен суду Соломоном та

бою античних воїнів. На ньому напис латинською мовою: «Владислав

Владислав IV Ваза
1595–1648

Конашевич – кошовому під Хотином проти Османа». Вручення П. Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького кошового та очолюваного ним Війська Запорізького. Вручена зброя як найголовніший рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва. Польськими урядовими колами починаючи з кінця XVI століття,

козацтво трактувалося не інакше як «свавільне» збіговисько розбійників. А тепер золотий меч П. Сагайдачного відкрив шлях для поновлення Київської православної митрополії, посилення Київського братства та започаткування першого вищого навчального закладу в Україні – Києво-Могилянської академії в 1615 р.

Хотин був останньою з перемог П. Сагайдачного. Під час боїв татарам удалося поранити українського гетьмана стрілою в руку. Можливо, рана і не була серйозною, але надати своєчасну медичну допомогу не було змоги і перемогу гетьман стрічав уже на ношах. Королевич Владислав привіз до нього свого особистого лікаря, але поранення виявилися фатальними. У

*Був це чоловік
великого духу, що
сам шукав небезпеки,
легковажив
життям, у битві
був проворний,
діяльний, у таборі
сторожкий, мало
спав і не пиячив... на
нарадах був
обережний і в усяких
розмовах неговіркий.*

Києві він дуже страждав від рани, але продовжував дбати про долю України і козаків, піклуватися про школи, братства, церкви та шпиталі. Помер П. Конашевич-Сагайдачний 20 квітня 1622 р. у Києві. Перед смертю в присутності Київського митрополита Іова Борецького і майбутнього гетьмана Оліфера Голуба заповів своє майно на освітньо-навчальні і релігійно-церковні благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам. Поховали славетного гетьмана козаки і кияни з великими почестями в Богоявленській церкві Київського братства.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Хто із гетьманів України здійснив перше повстання проти Речі Посполитої. Яка його основна мета?
2. Як закінчилось повстання під проводом Северина Наливайка?
3. Які країни брали участь в Хотинській війні?
4. З якою метою польський королевич Владислав здійснив похід на Москву?
5. У чому полягає історичне значення діяльності гетьмана Петра Сагайдачного?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Боротьба козацтва з турками й татарами.
2. Козацькі повстання 1620-1630 рр.
3. Піднесення козацтва в другій пол. XVI ст.
4. Політика гетьмана Петра Сагайдачного

Рекомендована література

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. 7. – К., 1995. – С. 492.
2. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

3. Сас П.М. Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон - Кю. – С. 568.
4. Антонович В. Петро Сагайдачний. // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник.– К., 1991;
5. Брехуненко Віктор Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – С. 287.
6. Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004. – 192 с.
7. Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С. 125–154.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ (1620–1630 РР.)

1. Становище в Україні в 20-х рр. XVII ст. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 року
2. Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 року
3. Повстання Івана Сулими 1635 року
4. Козацьке повстання 1637-1638 рр. Прийняття «Ординації Війська Запорозького»

1. Становище в Україні в 20-х рр. XVII ст. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 року

Після Хотинської війни 40-тисячне козацьке військо повернулося в Україну. Однак, відігравши вирішальну роль у здобутті в ній Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, дані запорожцям напередодні війни *Сигізмундом III*, виконані не були. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті негайно повернутися під владу своїх панів і старост. Крім того, козакам не було виплачено обіцяних за участь у війні грошей.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення розташовувалась у панських маєтках на Київщині, зберігала військовий устрій й відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталось масове «покозачення» селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації і проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

Ситуацію ускладнювали також спроби польської влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турок. Обурені поведінкою влади запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, став дорікати козакам за порушення її умов, козаки заявили: *«Мир укладав король, а не ми!»*

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння і Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти їхні давні вольності, збільшити реєстр, збільшити і своєчасно виплачувати платню. Вони хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві та дозволити козакам із

відома короля найматися на службу до інших християнських монархів. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії й узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків й вирішила приборкати її силою.

**Станіслав
Конецпольський
(1591-1646)**

У вересні 1625 р. великий коронний гетьман **Станіслав Конецпольський** з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Проти цього загону виступило **20 тис.** козацьке військо, очолюване гетьманом **Марком Жмайлом** поблизу Канева.

На південь від Крилова вони влаштували укріплений табір. Сили були нерівними. Наслідки бою можна було передбачити, хоча поляки так і не

**Марко Жмайло-
Кульчицький
(?–XVII ст.)**

змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків.

Помірковані запорожці під проводом **Михайла Дорошенка** вступили в переговори з

Гетьман реєстрового козацтва (1625). Рід Жмайло походить з с. Кульчиці (тепер село в Самбірському районі, Львівської області).

**Михайло Дорошенко
(?–1628)**

поляками, результатом яких стало підписання **27 жовтня 1625 року** в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (неподалік міста Кременчука, Полтавська Обл.) **Куруківської угоди**:

...Ми вважаємо справедливим, щоб військо Запорозьке, яке складається з підданих його королівської милості, мало голову або старшого, призначеного королем пана Михайла Дорошенка. Надалі козаки

повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів. Якби він не виконував належним чином своїх обов'язків, то козаки мусять подати на нього скаргу його королівської милості і коронним гетьманам і покірно просити про дозвіл і затвердження нових виборів; так само мусять вони робити і в разі смерті старшого; втім, якби військо Запорозьке було далеко від його королівської милості, і коронних гетьманів, то йому дозволяється в разі смерті старшого обрати нового тимчасово для збереження військового ладу, поки король на подання коронного гетьмана не затвердить нових виборів.

...Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Річі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська Запорозького. Протягом 6 тижнів з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 000. Вони можуть вільно займатися промислами для поліпшення свого життя, як от: торгівлею, ловлею риби і звіра, але з умовою, щоб вони не завдавали шкоди доходам старост.

Для війська Запорозького ми призначаємо платні на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті Києві в день св. Іллі за руським календарем.

З числа 6 000 козаків 1 000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця.

...Якщо старшому треба буде піти за пороги, він мусить лишити на своє місце людину певну і розсудливу, яка повинна стежити за порядком і

особливо за задоволенням скарг, щоб козаки нікому не чинили кривди і не підлягали судам замковим, духовним і міщанським.

...Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Річі Посполитої, і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не повинні, без наказу короля і Річі Посполитої, чинити війни з сусідніми державами ні на суші, ні на морі.

...Крім того, під Куруковим не тільки старшина, а й уся чернь дала таку присягу:

«Ми, отамани і вся чернь війська й. к. м. Запорозького, всі разом і кожний зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що, корячись волі і наказові й. к. м., віднині будемо перебувати у вірному підданстві й. к. м., будемо коритися нашим старшим, припинимо походи по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договорів із сторонніми монархами без відома й. к. м. укласти не будемо і не вчинимо нічого, що могло б образити величність короля й Річі Посполитої, а будемо точно виконувати всі умови, поставлені нині паном комісаром».

2. Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 року

Тарас Трясило
(?–1639)

Куруківська угода посилила суперечності між реєстровими та нереєстровими козаками. З новою силою спалахували конфлікти на релігійному ґрунті. Щоб втримати населення в покорі польський уряд відправив на Київщину частину коронного війська. Однак ці дії тільки погіршили становище.

В березні 1630 р. запорожці обрали на гетьманство **Тараса Федоровича**, більше відомого

під прізвиськом **Трясило**. За його ініціативи в козацьких військах з'явилася козацька кавалерія, яка разом з пішими військами починає відігравати важливу роль. Змінилася навіть офіційна назва війська Трясила, яке звалось «козацька кавалерія і інфантерія»

Т. Трясило стає на чолі козацького повстання проти уряду Речі Посполитої. Українці сприйняли чергову козацьку війну як "**священну війну**" православної Русі з "ляхами" і "поляками". Гетьман **звернувся з універсалами** "до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб усі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боролися проти ляхів". Уперше козацький виступ легітимізувався гаслами боротьби за старожитню православну віру.

Вирішальні бої між повстанцями і польським військом відбулися під Переяславом та тривали протягом трьох тижнів. **20 травня 1630 року** козаки влаштували карателям **«Тарасову ніч»**, **«Переяславська ніч»**.

За допомогою артилерії Тарас Трясило відбивав щоденні атаки поляків. А під час святкування ними свята тіла Господнього, під час котрого поляки «гуляли», вночі козаки підповзли до табору і вранці атакували його з обох боків. Лише одних шляхтичів загинуло 300 чоловік, більшість польських воїнів потонуло в річці, а решта розбіглась. Увесь обоз та артилерія польського гетьмана С. Конецпольського дістались запорізьким козакам.

Успішні дії повстанців змусили гетьмана С. Конецпольського до переговорів. **29 травня 1630 року** було підписано **Переяславську угоду**. Вона підтверджувала умови Куруківської угоди. Щоправда, козацький реєстр

Уривок з «Тарасової ночі»

Обізвавсь Тарас Трясило

Гіркими сльозами:

«Бідна моя Україно,

Стоптана ляхами!»

Україно, Україно!

Серце моє, ненько!

Як згадаю твою долю,

Заплаче серденько!

...Обізвавсь Тарас Трясило

Віру рятовати,

Обізвався, орел сизий,

Та й дав ляхам знати!

Обізвався пан Трясило:

«А годі журиться!

А ходім лиш, пани-брати,

З поляками биться!

Т. Шевченко

було збільшено до 8 тис. Козаки отримували право самі обирати собі гетьмана.

Іван Сулима
(?–1635)

3. Повстання Івана Сулими 1635 року

Впродовж 1632-1634 рр. козаки брали участь у польсько-московській війні.

Однак постійні скарги на запорожців зі сторони Туреччини й Криму призвели до того, що в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову *«Про припинення козацького свавілля»* і на територію Наддніпрянщини було введено загони коронного війська. Крім того, з

метою кращої оборони від османської загрози, а також для контролю над козаками було вирішено збудувати в пониззях Дніпра, поближче до Запорозької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала б залога Речі Посполитої. Вояки залоги мали б перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запорозжя провіантом і боєприпасами.

Фортеця Кодак (від тюркського "кой" – селище та "даг" – гора) була розташована за 10 км нижче теперішнього міста Дніпропетровська, на території села Старі Кайдаки.

«Ключем до Запоріжжя» називали фортецю сучасники. Кодак будувався під керівництвом французького інженера **Гійома де Боплана**. На побудову сейм асигнував 100 тисяч польських злотих.

У ніч з 11 на 12 серпня 1635 року загін запорожці під проводом гетьмана **Івана Сулими** таємно підійшов до фортеці. По приставних драбинах козаки піднялися на високі мури, знищили гарнізон і зруйнували фортецю. Побоюючись нового повстання, реєстровці схопили І. Сулиму й ще 5 керівників повстання та передали їх полякам. Козаків відправили до Варшави, там їх і стратили.

Відбудована фортеця у 1639 році німецьким інженером Гекантом, її розміри збільшилися майже втричі, польська залога була збільшена до 600 найманців, посилили артилерією, встановили трьохкілометрову сторожову вежу.

1 жовтня 1648 року фортеця Кодак була взята за наказом Б. Хмельницького (який за переказом влучно висловився на адресу цієї фортеці: «Manu facta manu distruo» («**руками створене руками і руйнується**»)) і перетворена на опорний пункт українського війська.

За гетьмана Івана Мазепи фортеця була сторожовим постом супроти Січі. У 1711 році за умовами Прутського мирного договору разом з іншими фортецями на півдні України зруйнована. Нині на місці, де була фортеця, розташований гранітний кар'єр, місцевість руйнується.

4. Козацьке повстання 1637-1638 рр. Прийняття «Ординації Війська Запорозького»

Придушити козацький рух жорстокою розправою над Сулимою та його сподвижниками Польща не спромоглася. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорозького та вилучити з нього всіх неблагонадійних. Такі дії польських можновладців стали приводом до нового

Павло Бут (?–1638)

Дмитро Гуня (?–?)

повстання. Його очолив полковник реєстровців **Павло Павлюк (Бут)** – сподвижник Івана Сулими.

6 грудня 1637 р.
під Кумейками
польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли

табором, зятято оборонялися. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь вороже оточення і рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було покладене на **Дмитра Гуню**.

Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив сум'яття в лавах повстанців. Частина з них утекла. Інші ж під керівництвом Дмитра Гуні знов укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо не наважилося їх наздоганяти, але через два дні рушило проти загонів Павлюка і оточило їх, змусивши, врешті, погодитися на перемовини. 11 грудня 1637 р. Павлюк і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу черговий **Сейм**. Він **ухвалив** постанову під назвою **«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»**. У документі, зокрема, йшлося про потребу застосування проти повстанців військової сили. **«На вічні часи»** козаків позбавляли права обирати старшин, заборонялося також козацьке судочинство. Реєстрове військо обмежувалося 6 тис. козаків. Без дозволу урядового комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти

Яків Острянин (?–1641)

на Запорозжя. Козакам не дозволялося поселятися в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня. Два полки реєстровців, заступаючи один одного, мали постійно стояти на Запорозжі.

Здавалося, козацьким повстанням було покладено край. Через відсутність виступів

козаків впродовж 1638-1648 рр. поляки назвали те десятиліття часом **«золотого спокою»**.

Щоправда, спокій був примарним, позаяк тримався на примусі і швидше нагадував затишшя перед бурею. Козацтво як стан уряд Речі Посполитої не наважився ліквідувати, а отже, марними були сподівання, що козаки, здобувши величезний воєнний досвід, заживши європейської слави неперевершених вояків, загартувавшись у численних збройних змаганнях на рідній землі, добровільно зречуться прагнення вибороти волю і незалежність своєї Батьківщини. Десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування й нагромадження сил перед новим змаганням.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Опишіть основні події в Україні, пов'язані з ім'ям Михайла Дорошенка.
2. Хто очолював повстанців під час польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.?
3. Яка кількість реєстру встановлювалася Куруківською угодою?
4. Назвіть козацькі полки, створені після укладення Куруківської угоди.
5. Які події отримали назву «Тарасова ніч»?

6. Яких змін зазнав кількісний склад реєстру за Переяславською угодою 1630 р.?
7. Коли Іван Сулима зруйнував Кодацьку фортецю?
8. Коли було прийнято «Ординацію Війська Запорозького»?
9. Хто очолював реєстрове козацтво за «Ординацією Війська Запорозького»?
10. Складіть таблицю «Козацькі повстання 20-30-х рр. XVII ст.».
11. В чому причини масового невдоволення населення України польською владою?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Політичні портрети М. Дорошенка
2. І. Сулими
3. Т. Трясила
4. П. Павлюка
5. Я. Острянина
6. Д. Гуні

Рекомендована література

1. Заїка С. А. Козацько-селянські повстання 20-30 рр. XVII ст. Історія України. 8 клас [Текст] : [урок історії України] / С. А. Заїка // Історія та правознавство. – 2012. – № 8. – С. 20-22.
2. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк: Вежа, 2000.
3. Довідник з історії України. За ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 1993.
4. В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999–352 стор., 7 том серії «Україна крізь віки»

5. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954-1989, 1993-2000.
6. В. О. Замлинський. «Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Павло Бут (ст. 280)» К.; Видавництво «Україна». – 1993. – 396 с.

Повстання може мати успіх тільки тоді, коли настане відповідний час, коли воно вибродить у народних масах.

Давня "бунтівна" істина

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1. Вступ
2. Коротка біографія Б. Хмельницького
3. Початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького
 - 3.1. Битва під Жовтими Водами
 - 3.2. Битва під Корсунем
 - 3.3. Битва під Пилявцями
4. Взяття Високого замку. Вступ Б. Хмельницького до Києва
 - 4.1. Битва під Зборовом. Зборівський мир.
 - 4.2. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир.
 - 4.3. Битва під Батогом і Жванцем
5. Переяславська рада
6. Березневі статті
7. Останні роки життя. Вшанування пам'яті Б. Хмельницького

**Богдан Зиновій
Хмельницький
(27 грудня 1595
(6 січня 1596) - 27
липня (6 серпня)
1657)**

1. Біографія Богдана Хмельницького

У першій половині XVII століття Річ Посполита, яка володіла більшістю українських земель, була однією з найбільших європейських країн. Але в соціально-політичному відношенні вона була відсталою порівняно з іншими країнами. У ній панували сваволя магнатів і анархія шляхти. На захоплених українських землях магнати господарюючи, знищували природні багатства, спалювали ліси задля виробництва поташу та продажу цієї важливої сировини за кордон. У селян забирали кращі землі, а повинності їх у зв'язку із збільшенням кількості фільварків зростали. Більшість селян мали наділи від 5 до 7 десятин, що ледь-ледь забезпечували прожитковий мінімум їхніх сімей. Панщина в районах поширення фільварків досягала 5-6 днів на тиждень. Становище міських жителів було не набагато краще. Магдебурзьке право не захищало від анархії навіть великі міста. У містах, де проживали поляки і німці, українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом суворо переслідувалось. Все це викликало у міського населення незадоволення й спонукало їх до боротьби.

Польські магнати й шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови та культури. Після Берестейської церковної унії 1596 року польська шляхта планомірно і цілеспрямовано насаджувала українському населенню католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та учбових закладах. Отже, виникла пряма загроза існуванню українського народу як етнічної єдності. Все це зумовлювало історичну необхідність визвольної війни українського народу.

Із висловів Гійома де Боплана про Україну

... селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни попадають в ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжники на галері.

Важливим фактором, що впливав на виникнення й поширення визвольного руху, була Запорозька Січ.

Після поразки козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. польським магнатам здавалося, що вони остаточно підкорили український народ, виступи на деякий час припинилися, і навіть час від 1638 до 1648 року дістав назву «*десятиріччя золотого спокою*». В середині XVII ст. не було в Україні жодної верстви населення, яка б не зазнала кривд і утисків від короля, магнатів і шляхти.

В 1648 році в Україні проти польської шляхти розпочинається Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Місце народження Хмельницького достеменно невідоме. Є сучасна звістка, що він народився в **Черкасах**, але вона непевна. В науковій літературі висловлювано різні думки про місце народження Хмельницького; називали м. **Жовку**, **Суботів** або **Чигирин**, **Переяслав**, **Хмільника**, **Хмелева**, **Хмеліва**,

*Станіслав
Жолкевський
(1547-1620)*

Хмельного чи Хмелівки з якими життя Хмельницького особливо тісно пов'язане. Іван Крип'якевич припускав, що він – вихідець із с. Хмельника, розташованого у Перемиській землі.

Батько – чигиринський підстароста **Михайло Хмельницький** – перебував на службі у коронного гетьмана **Станіслава Жолкевського**, потім у його зятя Івана Даниловича. Є версія про польське (мазовецьке) походження Михайла, котру не підтримують українські історики. Роберт Магочі у своїй історії України пише про білоруське походження Михайла Хмельницького.

*Будівля Львівського
Єзуїтського колегіуму*

Матір походила з козацького роду.

Навчався в одній з Братських шкіл, а також у єзуїтському колегіумі у Львові. Хмельницький був добре обізнаний з всесвітньою історією, в колегії він дістав добре знання латинської мови, досконало володів польською мовою, а згодом навчився ще

турецької, кримськотатарської і французької мови. Шкільна наука Хмельницького закінчилася перед 1620 р. Того ж року він дістав перше «бойове хрищення»: у битві під *Цецорою* 1620 р. потрапив у турецький полон і був два роки в Царгороді. У цій битві з татарами загинув батько – Михайло Хмельницький.

Б. Хмельницький був одружений тричі:

Ганна Сомківна

Мотрона

Ганна Золотаренківна

Перша дружина Ганна Сомківна – донька багатого переяславського купця, мати всіх його дітей. З нею Богдан взяв шлюб близько 1625–1627 рр. Померла передчасно. Другий шлюб на початку 1649 року зв'язав його з колишньою жінкою його ворога Чаплинського – Мотроною, найбільшим коханням гетьмана, яка була страчена його сином Тимошем у травні 1651 року за підозрою у зраді. Влітку 1651 року Богдан Хмельницький одружився втретє з Ганною Золотаренківною, міщанкою з Корсуня, вдовою полковника Пилипа (Пилипця). Радниця Хмельницького і розпорядник сімейного скарбу, вона надовго пережила його, і в 1671 році стала черницею з ім'ям Анастасія Києво-Печерського жіночого монастиря.

**Тиміш
Хмельницький
(1632-1653)**

**Розанда
Хмельницька
(1630-1687)**

Хмельницький мав трьох синів і чотирьох доньок (за деякими даними семеро дітей). Старший син **Тимофій** (Тиміш), народився 1632 року, був одружений в 1652 році з донькою **молдавського господаря Василя Лупула – Розандою** (Роксандою). Його

Хмельницький вважав своїм спадкоємцем, але Тиміш загинув 15 вересня 1653 року, смертельно поранений під час облоги молдавської фортеці Сучави, яку він боровив зі своїм козацьким військом, захищаючи тестя – Василя Лупула.

Молодший син Хмельницького – **Юрій** (Юрась) народився 1641 року, навчався в Києво-Могилянській Колегії, і 1657 року, ще за життя батька, був обраний

**Юрій
Хмельницький
(1641-1685)**

гетьманом-наступником, при регенті Івані Виговському, який 27 серпня 1657 року перебрав булаву. Згодом Юрась двічі був гетьманом (раз від поляків на Лівобережній Україні, вдруге після 9 років турецької в'язниці Семи Веж, був в інтересах султана проголошений гетьманом 1678 на Україні). Загинув 1679 в битві під Кизикерменом.

Донька Хмельницького – **Катерина** (Олена) була одружена з Данилом Виговським, і після його смерті в московському полоні стала другою дружиною гетьмана Павла Тетері. Померла у 1668 році;

Друга донька – **Степанія** була дружиною Івана Нечая. Їхнє весілля відбулося у середині 1650 року;

Імена двох інших доньок гетьмана лишилися невідомими. Одна з них була за корсунським сотником Глизьком (Улезком), який загинув у війні з Польщею в 1655 році, друга вийшла за новгород-сіверського козака Л. Мовчана (1654).

3. Початок національно-визвольної війни під проводом

Б. Хмельницького

У березні **1645** року Б. Хмельницький разом з козаками брав участь у *битві французів проти іспанців під Дюнкерком (Франція)*.

Після повернення з Франції Б. Хмельницький пережив страхітливу

**Микола
Потоцький
(1593-1651)**

особисту трагедію: **чигиринський підстароста Данило Чаплинський** захопив родовий хутір Хмельницьких Суботів, забив до смерті його десятилітнього сина й викрав дружину.

З квітня 1646 року Б. Хмельницький організовує козацтво та селянство на боротьбу з Польщею. Восени 1647 року скликає таємну нараду однодумців і оприлюднює план повстання проти шляхти. Та один з

присутніх на зборах виявився зрадником і виказав полякам плани Б. Хмельницького. За наказом коронного гетьмана О. Конецпольського він був заарештований. Польський магнат **Микола Потоцький** кинув майбутнього гетьмана до в'язниці.

У поляків не було доказів вини Б. Хмельницького, і вони вдалися до хитрощів – вирішили його відпустити, але наказали слугам таємно вбити. Та київський полковник **Михайло (Станіслав) Кричевський**, якому доручили пильнувати в'язня, допоміг Б. Хмельницькому втекти на Запорозжя, де його у квітні 1648 року козацька рада обрала гетьманом.

Здобувши гетьманську булаву, Б. Хмельницький почав готуватися до повстання, і за короткий час під його прапори стало кілька тисяч осіб.

Гетьман розіслав адресовані до козаків і всього українського народу універсали із закликом піднятися на боротьбу проти свавілля магнатів і шляхти.

**Михайло
(Станіслав)
Кричевський
(?-1649)**

**Іслам-Гірей
(1604-1654)**

Козаки, перевдягнувшись жебраками та богомольцями, ходили по містах і селах, агітуючи населення відчиняти міські ворота перед запорожцями, насипати пісок у польські гармати, а то й взагалі тікати на Січ.

Одночасно з підготовкою до війни з Польщею Б. Хмельницький вислав посольство до Криму. Перші дипломатичні кроки гетьмана були спрямовані на те, щоб застерегти себе від нападів з півдня й отримати допомогу від татарської кінноти, яка змогла б істотно употужнити козацьке військо, що було переважно піше.

Переговори з кримським ханом Ісламом-Гіреєм виявилися дуже складними. Українську делегацію зустріли з недовірою, та Б. Хмельницький, добре знаючи звичаї татар і вільно володіючи їхньою мовою, зумів надати ханові докази нещирості Польщі щодо Туреччини й Криму. Тому Іслам-Гірей дозволив Б. Хмельницькому запросити в похід перекопського мурзу Тугай-бея, у якого налічувалося до чотирьох тисяч вершників.

За союз із Б. Хмельницьким татарський хан вимагав прислати до Криму заручників – представників знатних козацьких родів, серед них і сина самого гетьмана – Тимоша Хмельницького.

Заручившись підтримкою Криму, Б. Хмельницький добре розумів, що татари будуть не лише воювати з поляками, а й грабуватимуть Україну. Але іншого виходу в гетьмана не було.

Повстання на Запоріжжі та універсали Б. Хмельницького підняли на боротьбу широкі верстви населення, скрізь по Україні організовувалися загони із селян і городян. Повсталі проголосили себе вільними людьми, нападали на панські маєтки й палили їх, убивали магнатів і шляхту.

Щоб не дати з'єднатись січовому козацтву та загонам повстанців з Наддніпрянщини, Микола Потоцький почав готувати польське військо до походу.

*Тугай-Бей
(1601-1651)*

3.1. Битва під Жовтими Водами

У квітні 1648 року польське військо вирушило на Запоріжжя. Поляки розділилися на два фронти: реєстрові козаки на чолі з *Іваном Барабашем* пливли Дніпром, а військо кінноти очолюване *Стефаном Потоцьким* – берегом.

Разом польські війська налічували близько 4 тис. воїнів (1,5 тис. – *Іван Барабаш* польське військо, 2,5 – реєстрові козаки). «*Соромно* (?-1648) *посилати велике військо проти якоїсь ганебної зграї підлих холопів*» – казав С. Потоцький.

Б. Хмельницький добре знав, що діється у ворожому таборі, оскільки головним човном флотилії реєстрового козацтва командував М. Кричевський, гетьманів кум.

Щоб перешкодити польському війську об'єднатись, козаки рушили їм назустріч. Поляки зайняли незручні позиції біля Жовтих Вод. Оточений загін Стефана Потоцького розраховував на допомогу реєстрових козаків, але ті перебили своїх полковників, серед них і І. Барабаша, і перейшли на бік Б. Хмельницького.

5-6 травня 1648 року повстанці атакували польський табір. Серед поляків почалася паніка, дехто намагався втекти, але потрапив у татарські засідки. Ті, хто тікав до лісу, падали в ями, які заздалегідь викопали козаки.

Польський авангард був ущент розбитий; поранений Стефан Потоцький був узятий у полон, де і помер від ран.

3.2. Битва під Корсунем

Після перемоги під Жовтими Водами 19-тис. козацьке військо (15 тис. козаків та 4 тис. татар) рушило до Корсуня, де перебувала 20-тис. армія поляків під керівництвом М. Потоцького. Б. Хмельницький, враховуючи

кількісну перевагу поляків, у відкритий бій не вступив. Гетьман мав хитрий план: козацький полковник *Максим Кривоніс* із 6-тис. загоном обійшов польське військо й улаштував засідку в урочищі *Горіхова Діброва*. Козаки перекопали шлях ровом, зробили з дерева завали й загатили річку. Затоплена балка перетворилася на в'язке багновище.

*Галаган в уявленні
художника ХХ ст.*

Однак це була лише частина плану. Для здійснення гетьманського задуму був потрібен доброволець, який згодився б прийняти страшні муки, щоб заманити поляків у підготовану для них пастку. Сміливцем, що приніс себе в жертву заради народної волі, став козак **Микита Галаган**. Немовби випадково він потрапив у польську засідку. Спочатку на допиті він мовчав. Врешті, ніби не витримавши тортур, М. Галаган розповів усе, як навчив його Б. Хмельницький:

про велику кількість козацького війська та 15-тис. загін Тугай-бея, а також про те, що на підході багатотисячна орда Іслам-Гірея. М. Потоцький наказав польським військам відступати.

Ранком 16 травня 1648 року польське військо увійшло в Горіхову Діброву й потрапило в засідку. Перелякані шляхтичі почали тікати до лісу, але вскочили в болото. Ті, що стали обходити багнюку, потрапили до глибокого яру, де їх зустрів загін М. Кривоноса. По ворогові вдарили козацькі гармати, вступило в бій військо Б. Хмельницького, яке наступило на поляків з тилу. Один з найбагатших волинських магнатів князь Б. Корецький, незважаючи на відсутність відповідного наказу від свого головнокомандувача, наказав очолюваному ним 2-тис. загону відступати. Цей його маневр вирішив долю битви: у таборі шляхтичів почалося сум'яття й хаос.

Перемога козаків була остаточною, до рук повстанців потрапили тисячі польських солдатів, шляхтичів та магнатів, серед них Микола Потоцький та польський гетьман М. Калиновський.

Військо Б. Хмельницького переможно вступило в Білу Церкву. Звідси гетьман розіслав по всій Україні універсали й закликав усіх, хто може тримати зброю в руках, іти до козацького війська. Усім, хто приєднувався до

нього гетьман обіцяв волю. Піднялася вся Україна. Хвиля повстань охопила Чернігівщину, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь.

3.3. Битва під Пилявцями

Після перших перемог Б. Хмельницький розгорнув велику дипломатичну та військову діяльність. Він зміцнював зв'язок з Кримським ханством і Туреччиною, вів переговори з Молдовою, велику увагу приділяв відносинам з Росією та Швецією.

8 червня 1648 року гетьман написав московському цареві першого листа, де просив узяти Україну під свій захист, але цар Олексій Романов не наважувався розв'язати війну з Польщею. Б. Хмельницький надіслав шведському монархові листа, зміст якого зводився до того ж, що й лист до московського царя: український народ хоче бачити його своїм монархом.

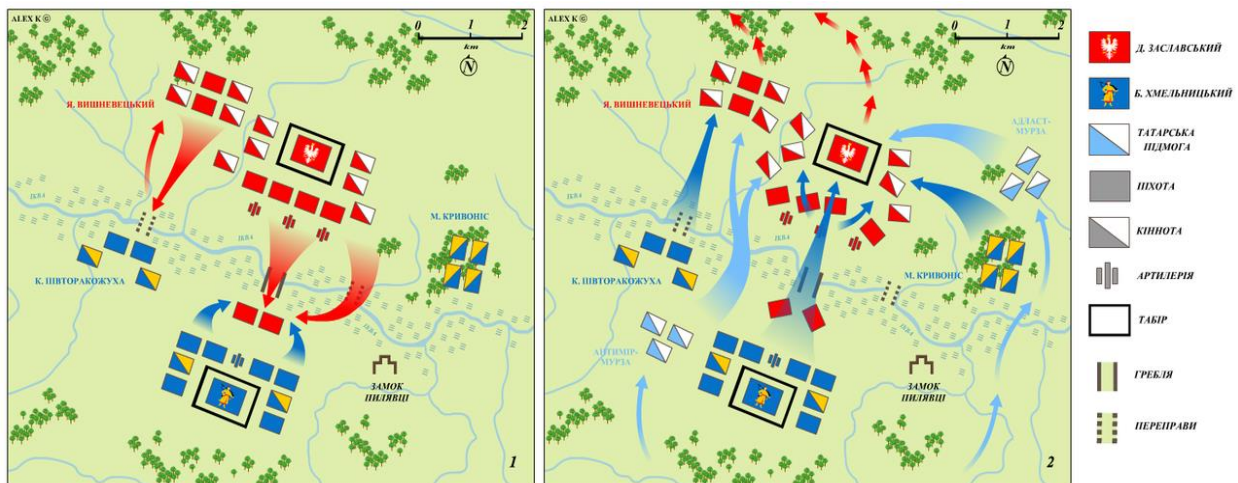

**Ярема
Вишневецький
(1612-1651)**

Однак відповіді зі Швеції не надійшло.

Тим часом народна війна проти магнатів і шляхти розгорнулася на повну силу. Повстанський рух надзвичайно швидко охопив всю Наддніпрянщину. Прагнучи за будь-яку ціну зупинити народну війну, один з найбагатших магнатів Речі Посполитої Ярема Вишневецький, власник Лубенщини, організував каральну експедицію на Правобережжя.

Убиваючи *«винного й невинного»*, він разом зі своєю 6-тис. армією проклав кривавий шлях через Овруч, Житомир, Бердичів, Костянтинів.

Свідки розповідали, що в Немирові (Вінничина) Я. Вишневецький, залитий кров'ю закатованих людей, особисто очолював розправу й з ненавистю кричав: «Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають».

Вишневецький був одним із найбагатших і найжорстокіших магнатів України, володів тисячами маєтків. Він любляв грати у шахи. Ця гра відбувалася на велетенській, вимощеній зі світлого та темного каменю, шахівниці. Роль фігур виконували люди, кріпаки. «Виграні» фігури ставали власністю того із вельмож шахістів, хто їх «вигравав»

Польському урядові вдалося зібрати велике військо – близько 40 тис. шляхтичів та найманців. Армія була добре озброєна й мала 100 гармат. Серед більшості поляків панував піднесений настрій. «Таку сволоту, – говорили пани про козаків, – ми розженемо канчуками, нема для чого витратити кулі».

Із висловів М. Кривоноса про Я. Вишневецького

... немилосердне тиранство творив, стинав голови й саджав на палю. Скрізь у кожному місті серед ринку поставлено шибениці. Тепер стає явним, що посаджені були на палі невинні люди.

біля маленької річки Пилявки (Ікви), неподалік від містечка Пилявці, що на Поділлі. Сучасник згадує, що польська армія задалегідь святкувала перемогу. Разом з військом до табору прибуло багато слуг з вином, медом, солодощами, навіть постіллю й ваннами. З ранку до вечора лунала музика й співи. Шляхтичі вихвалялися один перед одним багатим одягом та прикрасами.

Із висловів польського офіцера про Пилявецьку битву

Як прийшов вечір, панство з'їхалося тихцем і, ховаючись у темній ночі, що духу стали втікати. І покинули корогви, знаки, гармати, табори й вози численні, які треба рахувати багато разів по сто тисяч. Як кінне військо побачило, що нема старшини, покидало на землю зброю, панцири, списи, і все пішло врозтіч, видавши на різню піхоту... Усі наші біжать, потомлені на всі боки, інші пішки йдуть, ведучи за собою коні... Бо такий страх, така моторошність охопила наших, що втікали чвалом, поки коні могли, казали, що за ними татари йдуть!

... Узяв ворог табір; у ньому пребагато військових і столових речей, що їх з усієї корони понавозило найзнаменитіше панство, вибираючись на війну не так з залізом, як зі сріблом і золотом. Вічний сором, незабутня втрата для поляків.

На польському сеймі було прийняте рішення, що військо очолять 3 регіментарі: князь **Владислав-Домінік Заславський**, відомий своїм багатством та розбещеністю, молодий і недосвідчений **Олександр Конецпольський** та **Микола Остророг**, знавець багатьох наук. Б.

Хмельницький охрестив цю трійцю: «**Перина, дитина й латина**».

Незважаючи на рішення сейму, Ярема Вишневецький, як і деякі інші магнати, готувався проводити свою власну воєнну тактику. І замість того щоб прямувати до генерального штабу Заславського, велика кількість шляхти

**Владислав-Домінік
Заславський
(1616-1656)**

**Олександр
Конецпольський
(1635-1719)**

**Микола Остророг
(1593-1651)**

приєдналася саме до Я. Вишневецького.

Всі польські війська були роз'єднані, у них не було єдиного командування, що не могло не позначитися на перебігу та результаті наступної битви. Б. Хмельницький повів своє військо назустріч полякам. Його військо було близько 80 тис. осіб і 4 тис. татар. Вони значно поступалися полякам в озброєнні.

На допиті в Заславського полонений піп (можливо, перевдягнений козак) зізнався, що прибуло 40-тис. татарське військо, хоч насправді це був загін, очолюваний Тимошем Хмельницьким, який ледве нараховував 5 тис. воїнів. Для того щоб налякати поляків великою кількістю кримчаків, Б. Хмельницький звелів своїм воїнам вивернути кожухи й вигукувати «Аллах!».

Хитрість вдалась: у польському таборі почалися чвари й безлад.

Для наступу шляхетська армія розділилася на три частини, що дозволило повстанцям бити їх по черзі. 11 вересня 1648 року поляків атакувала татарська кіннота. Польські воїни шукаючи слави, кинулися в бій. В цей час Б. Хмельницький і М. Кривоніс обійшли польське військо і вдарили по них з флангів. На польській військовій раді було прийнято рішення про відступ. Козаки й татари переслідували їх, багатьох вдалося знищити.

4. Взяття Високого замку у Львові. Вступ Б. Хмельницького до Києва

Після перемоги під Пилявцями українсько-татарське військо вирушило на Львів, куди тікала шляхта із зайнятих козаками районів. Головною цитаделлю міста був Високий замок, облогою якого керував М. Кривоніс. Протягом кількох тижнів козаки перетягли водогін і блокували місто

Фрагмент гравюри панорами Львова 17 століття із зображенням Замкової гори

так, що стала відчутною загроза голоду. 15 жовтня 1648 року козаки здобули Високий замок і це вирішило долю міста.

Ян II Казимир
(1609-1672)

Ян-Казимир розпочав переговори з Б. Хмельницьким. Він благав гетьмана припинити воєнні дії та відвести козацьку армію. Армія Б. Хмельницького почала відступ.

23 грудня 1648 року

українське військо увійшло до Києва. Населення радісно вітало Б. Хмельницького та його військо. Дзвонили в усі дзвони, стріляли з гармат. Проїхавши крізь Золоті ворота, Б. Хмельницький наблизився до Софіївського собору, де їх зустрів митрополит і духовенство, студенти Києво-Могилянської колегії. Від усього православного світу вітав Б. Хмельницького єрусалимський патріарх Паїсій, який у той час перебував у Києві. Патріарх Паїсій надав гетьманові почесний титул **«найсвітлішого**

"В'їзд Богдана Хмельницького до Києва" на сходах храму Хмельницького зустрічають Київський митрополит Сильвестр Косів та Єрусалимський патріарх Паїсій.

князя».

З Києва

Б.Хмельницький заявив польському королю: *«Київ – моє місто, а я його господар, воєвода київський. Бог мені його дав за допомогою моєї шаблі...».*

В цей час Б. Хмельницький рішуче змінює свої погляди на майбутнє України, вбачаючи себе не просто керівником народного повстання, а керівником нової держави.

4.1. Битва під Зборовом. Зборівський мир.

У лютому 1649 року в Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Польський уряд спробував зупинити процес утворення самостійної Української держави, надавши українцям певну автономію у складі Речі Посполитої. Королівські посланці привезли Б. Хмельницькому багаті подарунки та гетьманські клейноди. Б. Хмельницький зустрів послів з булавою, в оточені бунчуків та корогів. Цим він хотів підкреслити, що не потребує королівського визнання, бо давно є гетьманом. Полковник Ф. Джалалій заявив польським послам: **«Маєте свою Польщу, а України не займайте, нехай зостанеться нам, козакам»**. Гетьман також заявив про те, що має намір **«відокремити від ляхів усю Русь і Україну»**.

Сучасники заявляли, що спорожніли хутори, села, міста – усі поспішали до війська. Ремісники кидали свої майстерні, купці – крамниці. Шевці, винокури, пивовари ставали козаками, навіть члени магістрів (бургомістри, райці, війти та канцеляристи) бралися до зброї. Зневага і насмішки чекали на тих, хто не став під прапор гетьмана. Удома залишилися каліки, старі, жінки, діти

Україно-польські переговори велися в гострих суперечках, а тим часом обидві сторони готувалися до нової війни.

Король Ян-Казимир видав наказ про мобілізацію регулярного війська, що дало можливість полякам підготувати три групи армій:

- перша група була сконцентрована на кордонах Галичини й Волині (керівник Фірлей);
- друга група була під контролем самого короля (М. Остророг);
- третя група – це була литовська армія, яка мала наступати з півночі (С. Лянцкоронський).

В умовах народного піднесення Б.Хмельницький проводить мобілізацію в Україні.

Улітку 1649 року Б. Хмельницький атакував польські війська в Галичині та змусив їх відступити до *Збаража*. Кілька разів козаки йшли на штурм міста, завдавали великих утрат шляхті, але так і не змогли оволодіти фортецею, обороною якої керував князь Я. Вишневецький. Козаки взяли місто в облогу, що спричинило голод. Польська шляхта попросила в Яна-Казимира допомоги. 30-тис. королівська армія почала просуватися до Збаража. Б.Хмельницький, залишивши частину військ біля оточеного міста, разом з основними силами вирушив на зустріч полякам. Не чекаючи нападу козаків, 5 серпня 1649 року польські війська почали переправлятися через р. Стрипу. Коли половина польського війська була на іншому березі, козаки і татари почали бій та усіх знищили. Король із залишеним військом став укріпленим табором під Зборовом. Утримати місто поляки не змогли, козаки і татари почали штурм. В цей час полякам вдалося встановити таємний контакт з татарами, який не був вигідний жадній із сторін. Під загрозою переходу татар на бік Польщі гетьман вимушений був почати переговори з Яном-Казимиром.

8 серпня 1649 року було укладено не вигідний для України **Зборівський мирний договір**:

✓ Гетьманщину, як українську державу польський уряд визнавав в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Волинь і Поділля залишалися під владою польського короля;

✓ влада належала гетьману, резиденція – Чигирин;
✓ зберігалися вільності Війська Запорізького;
✓ кількість реєстрових козаків установлювалася в межах 40 тис. осіб (військо Б.Хмельницького налічувало до 150 тис.);

✓ католицька і православна церква зрівнювалися в правах.

Підсумком Збарасько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Хмельницьким програмі побудови Української

козацької держави, але створювало основу для продовження визвольної боротьби.

4.2. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир.

На кордоні Галичини й Волині, під Берестечком 28 червня 1651 року розпочалася нова війна між ворогуючими сторонами. Протистояння війська було нерівним. Польське військо налічувало – 150 тис., козацьке – 100 тис. козаків, 20 тис. татар.

Протягом перших двох днів битви відчувалася перевага козаків. На третій день поляки почали обстріл татарського табору, кримчаки почали відступ. Козацькі війська опиняються в оточені. Вони поставили вози в чотирикутник, з трьох боків викопали рови, один фланг прикривало болото. Через десять днів запеклих боїв козаки почали відступ. Під шаленим вогнем козаки возами, власним одягом вимостили шлях через болото. За переказами, прикривати відступ залишилося 300 козаків. Усі вони полягли, хоч ворог, за відвагу обіцяв їм помилування.

Досить трагічно закінчилася битва під Берестечком. В цій битві козаки втратили понад 30 тис. осіб.

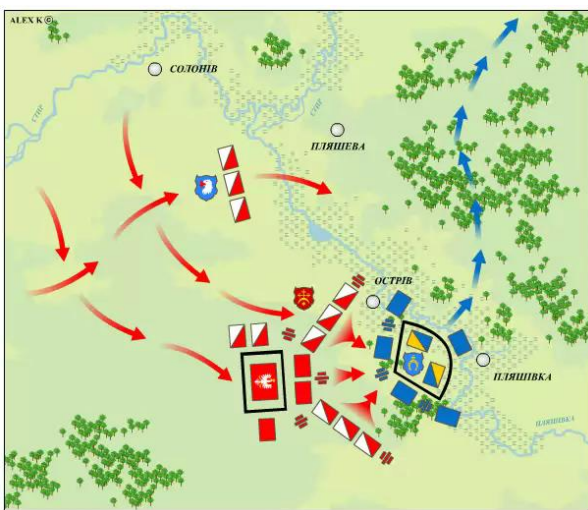
Однак, знищити козацьку армію повністю не вдалося, більша її частина під командуванням Івана Богуна відступила на Київщину. Б. Хмельницький почав організовувати оборону на лінії Білої Церкви. 13 серпня 1651 року під *Таборівкою* козацькі війська спинили похід поляків на Київщину.

Початкова фаза битви

Удар королівських сил і втеча татар

Кінцева фаза битви

Тим часом у наступ перейшло литовське військо, якому вдалося захопити Київ. Щоб місто не дісталось ворогові, кияни, жертвуючи собою, підпалили його з усіх боків. Місто перетворилося на суцільне багаття.

Литовські війська на чолі з **Янушем Радзивілом** повели наступ на козаків з півночі.

Історичний факт

Перегородивши дорогу ворогові, став на смерть на одному з островів загін чисельністю до 300 козаків. Коли коронний гетьман М. Потоцький запропонував їм життя та винагороду, козаки у відповідь висипали з гаманців у воду всі свої гроші й продовжили битву. Останній із живих ускочив у човен і, оточений звідусіль жовнірами, на очах у польського війська й командування «подав приклад нехлопської мужності», поранений 14 разів, козак кілька годин відстрілювався й оборонявся косою.

За наказом Яна-Казимира один жовнір ступив у воду й сповістив героєві, що король є свідком його подвигу й дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак», – вигукнув присмертний селянин, два німецькі рейтарі проткнули воїна своїми піками.

Така складна ситуація примусила обидві сторони піти на переговори. 28 вересня 1651 року між Б. Хмельницьким та поляками був укладений важкий для України **Білоцерківський мир**. Цей документ складався з **24 статей**. Найголовніші з них:

- ✓ реєстрове військо зменшувалося з 40 до 20 тис.
- ✓ козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством;
- ✓ у Брацлавське і Чернігівське воєводство поверталася польська адміністрація;
- ✓ гетьман зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством;
- ✓ проголошувалася амністія всім учасникам повстання.

*Януш Радзивілл
(1612-1655)*

Білоцерківська угода, як і Зборівський мир, мала суперечливий і тимчасовий характер, але обидві сторони були так виснажені війною, що

сподівалися виграти хоч короткий перепочинок.

4.3. Битва під Батогом і Жванцем

Після укладення Білоцерківського миру магнати і шляхта почали повертатися в Україну, відновлювали феодально-кріпосницькі порядки. Селян примушували виходити на панщину, виконувати повинності. Це причинило нову хвилю

повстань.

Велике обурення викликала поява в Україні 20-тис. польського війська на чолі з *Мартином Калиновським*, яке стало табором біля *урочища Батіг* (с. Четвертинівка Вінницької обл.). «*Хмельницький боїться нас, – запевняв шляхту М. Калиновський, – настав час готуватися до бою*». Поляки планували розбити козацькі сили по частинах. 22 травня 1652 року Б. Хмельницький з усіх боків оточив ворожий табір і атакував його. Уночі козаки і татари вдерлися до табору. Багато шляхтичів намагалися втекти. Козакам вдалося підпалити табір.

Уранці 23 травня Б. Хмельницький розпочав загальний наступ проти польської армії. Битва тривала до ночі. Польське військо було знищено. За всю середньовічну історію Польща не знала такої нищівної поразки, в ній загинуло 8 тис. найкращих воїнів, серед них половина гусарських частин і сам гетьман М. Калиновський. Битва під Батогом піднесла славу великого полководця Б. Хмельницького, *сучасники порівнюють цю битву із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами 216 року до н.е.*

Внаслідок Батозької битви 1652 року майже вся територія України була звільнена з-під ярма Речі Посполитої. Білоцерківський договір утратив свою силу.

Надалі польський уряд залучається підтримкою німців, трансільванців, молдаванів, угорців. Формується нове військо, очолюване самим королем, воно підходить до *Жванця* на Поділлі. Козацько-татарське військо підійшло до Жванця і розпочало облогу, яка триває кілька місяців. У таборі почався голод, хвороби, угорські та молдовські воїни стали відступати.

Над Польщею нависла загроза військової катастрофи. За цих несприятливих умов король послав до татарського хана таємне посольство й уклав з ним мир. Іслам-Гірей отримав від короля дарунки, зобов'язання сплачувати йому щорічну данину 100 тис. червінців. Після укладення угоди татари почали вимагати від Б. Хмельницького припинення воєнних дій, а від

короля – виконання Зборівської угоди. **Тричі монголо-татари зрадили Б. Хмельницького перед Зборовом, Берестечком та Жванцем.** В грудні 1653 року воєнні дії припинилися. Б. Хмельницький відступив, татари повернулися до Криму.

5. Переяславська рада

Здобута Б.Хмельницьким автономія опинилась затиснутою між 3-х великих держав Східної Європи: Річчю Посполитою, Османською імперією, Московським царством.

Проголосити незалежність він не міг, бо був лідером повстання, але не мав права стати легітимним монархом, і такої кандидатури серед лідерів повстання не було.

Б. Хмельницький намагався побудувати автономне утворення в межах Речі Посполитої, просив військової допомоги у російського царя і його воєвод, з часом – схилявся до рішення стати васалом Османської імперії, що стало чинником, який вплинув на рішення Земського собору у 1653 р.

В 1654 році до Б. Хмельницького прибуло посольство з Росії на чолі з царським посланцем **Василем Бутурліним**. Він привіз гетьманові рішення московського царя Олексія Михайловича взяти Україну під свою «**велику**

руку». 8 січня 1654 року в м. Переяславі-

Хмельницьку було скликано козацьку раду, на ній були присутні 284 особи. Під час ради було ухвалено рішення про

перехід України під московське заступництво. Однак Б. Хмельницький висуває вимогу, щоб посли присягли від імені московського царя в тому, що він не видасть козаків польському королю. На це В. Батурлін заявив що цар є самодержцем, а не обраним царем, і його слово не може змінитися.

Після прийняття присяги В. Батурлін передав гетьманові прапор, булаву та подарунки. Б. Хмельницький відправив до Москви листа, у якому дякував царю за те, що прийняв Україну під своє заступництво.

6. Березневі статті

На козацьких радах у Корсуні та Чигирині був підготовлений письмовий проект договору між двома сторонами, який називався *«Просительні статті»*. Вони склалися з **23 пунктів**.

В березні 1654 року українські дипломати прибули до Москви. В результаті шестиденних переговорів проект «Просительних статей» був зменшений до **11 пунктів**. 21 березня царський уряд затвердив гетьманський документ, який увійшов в історію під назвою *«Березневі статті»*, або *«Статті Б. Хмельницького»*.

Основні з них:

- ✓ українським урядовцям дозволялося вести збори податків для царської скарбниці;
- ✓ козацькій старшині надавалися у володіння млини;
- ✓ заборонялися дипломатичні відносини із турецьким султаном та польським королем;
- ✓ утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;
- ✓ у випадку татарських нападів передбачалося організувати проти них спільні походи як з боку України, так і з боку Московської держави;
- ✓ укладення реєстру до 60 тис. козаків.

7. Останні роки життя. Вшанування пам'яті Б. Хмельницького

Б. Хмельницький був людиною міцного здоров'я, але останні роки часто хворів. Він упокоївся 27 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 р. в Чигирині і 25 серпня похований в Суботові, в *Іллінській церкві*, яку сам збудував. Але праху Б. Хмельницького там зараз нема. У 1664 році

польський воєвода Степан Чернецький спалив Суботів і велів викопати прах Хмельницького і викинути його з могили.

В 1954 році місто Проскурів було перейменовано на Хмельницький, а в 1943-му

Іллінська церква (Суботів) місто Переяслав – на Переяслав-Хмельницький.

У Києві існує пам'ятник

Б. Хмельницькому на Софіївській площі, його зображено верхи на коні. Також пам'ятники встановлені у містах Чигирин на Богдановій горі, Хмельницькому, Черкасах, Нікополі, Скалаті та у селі Суботіві.

Іменем Богдана Хмельницького названі вулиці і площі в багатьох містах і селах України, воно присвоєне академії Державної прикордонної служби України в місті Хмельницькому та університету в Черкасах. Також у Чигирині діє музей Б. Хмельницького.

Портрет Богдана

Хмельницького зображено на банкноті номіналом 5 гривень.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Яким був кількісний склад козацьких і татарських військ у битві на Жовтих Водах?
2. Яку хитрість використали козаки, щоб перемогти в Корсунській битві?
3. Якими були результати Пилявецької битви?
4. Чим завершилася облога військами Б. Хмельницького Львова?
5. Коли вперше Б. Хмельницький висунув ідею створення автономної Української козацької держави?
6. Коли відбулася облога козацько-татарським військом Збаража?
7. Як розпочалася Зборівська битва?
8. Які воєводства переходили під владу гетьмана за умовами Зборівського договору?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Видатні козацькі полководці: І. Богун, М. Джалалій
2. Вплив Б. Хмельницького на формування української нації
3. Основні битви Б. Хмельницького
4. Оцінка діяльності Б. Хмельницького в українській історії.

Рекомендована література

1. Гриценко І. С. «Гомін віків» // РВЦ «Проза» – Київ – 1994р. – С.85-88.
2. Меріме П. «Богдан Хмельницький» // «Маяк» – Одеса – 1993р. – С.65-91.
3. Швидко Г. К. «Історія України XVI-XVII століття» // видавництво «Генеза» – Київ – 1997р. – С.131-191.

УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1657-1668)

1. Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики І. Виговського. Гадяцька унія.
2. Битва під Конотопом
3. Гетьманування Ю. Хмельницького. Переяславський договір
4. Поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Друга половина XVII ст. розпочалася для України з важких випробовувань. **Козацька держава** була наймолодшою з-поміж інших на мапі тодішньої Європи. Їй доводилося боротися за виживання, утверджувати свою роль на міжнародній арені й водночас визрівати як державний організм.

1. Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики

І. Виговського. Гадяцька унія

Ю. Хмельницький
(1641-1685)

Наступником Б. Хмельницького не вдалося довершити започатковану ним справу державотворення України. Період 1657-1665 рр. увійшов в історію періодом **Руїни** – гострої кризи української державності другої пол. XVII ст.

Ще за життя Б. Хмельницького його наступником мав стати 16-річний син Юрій. Однак, у вересні-жовтні 1657р. старшинська рада з огляду на юний вік Юрія вирішила передати гетьманську булаву Генеральному писарю **Івану**

Виговському, шляхтичу за походженням. У молодості він навчався у Києво-Могилянській колегії, служив у війську, потім працював у Луцькому суді, був намісником луцького староства, входив до місцевого братства. У 1648 р.

був викуплений Б.Хмельницьким із татарського полону і з тих пір виконував

**І. Виговський
(1608-1664)**

обов'язки Генерального писаря Війська Запорізького.

Прийшовши до влади, І. Виговський підтримував політику Б. Хмельницького. Найпершим завданням вбачав здобуття Україною незалежності. Він укладає союз зі Швецією, відновив стосунки із Кримом, розпочав переговори з Польщею та Туреччиною. Відносини із Москвою І. Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України.

Наприкінці 1657 – на початку 1658 р. проти нового гетьмана виступили, підтримані Росією, запорожці на чолі з кошовим отаманом **Яковом Барабашем** та козаки полтавського полку на чолі з Мартином Пушкарем. У відповідь війська І.Виговського разом із татарами штурмом взяли Полтаву (червень 1658 р.) і “вогнем та мечем” приборкали повстанців. У братовбивчій війні загинули й потрапили в полон близько 50 тис. людей. І. Виговський підписав 16 вересня 1658 р. **Гадяцький договір** із Польщею, який передбачав:

✓ Україна як незалежна держава, під назвою **Велике Князівство Руське** входила на рівних правах з Польщею і Литвою **до складу федерації**. Територію Великого Князівства Руського складали **київське, брацлавське і чернігівське воєводства**.

✓ вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства.

✓ виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати

спільно всі стани українського суспільства – козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України.

✓ у Великому Князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Все діловодство мало вестися українською мовою. У Києві або в ін. місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети.

✓ польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які знаходились на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану.

✓ православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Греко-католицька церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території.

Угода передбачала закріплення за Києво-Могилянським колегіумом академічного статусу і зрівняння його у правах з Краківським університетом. На території князівства передбачалося заснування ще однієї православної академії та середніх навчальних закладів – колегіумів, а також фіндування в необхідній кількості початкових шкіл та друкарень.

Укладаючи Гадяцький договір, І. Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща у принципових питаннях виявила непоступливість. Угода не була прийнята українським суспільством.

2. Битва під Конотопом

Росія не сприйняла цю угоду і почала війну з Україною. Московський *цар Олексій Михайлович* видав *грамоту до українського народу*, в якій оголосив гетьмана І.Виговського зрадником. Гетьман також розсилав *маніфест до всіх європейських держав*, у ньому він сповіщав про розрив із Москвою та його причини.

Велика Московська армія (більш ніж 150 000 чол.) на чолі з **Олексієм Трубецьким** почала вторгнення в Україну навесні 1659 року. До московського війська приєдналися деякі козаки – вороги Виговського в громадянській війні – на чолі з новопризначеним москowitzами «гетьманом» І. Безпалим. За деякий час загін Ніжинського полковника **Григорія Гуляницького** напав на обоз

**О. Романов
(1629-1676)**

**Г. Гуляницький
(?-1679)**

армії О. Трубецького та, відступаючи, зненацька захопив м. Конотоп. Незважаючи на погрози та умовляння зрадити І. Виговського, Гуляницький відмовлявся та з чотирьохтисячним загоном козаків боронив Конотопську фортецю. Велика московська армія вирішила захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб України. Облога Конотопа почалася 21 квітня 1659 року.

Перший штурм був невдалий. Укріплення Конотопа не були досить міцними, та й узагалі за військово-інженерними мірками того часу місто не було фортецею; єдині укріплення – земляний вал та палісад з ровом. Втім в багатьох місцях містечко оточували болота, тож природній ландшафт дещо сприяв обороні. О п'ятій годині ранку 21 квітня, після молебня, князь Трубецький почав приступ; місто обстріляли з гармат, почався бій. Деяким московським загонам вдалося вдертися в фортецю, але козаки Г. Гуляницького мужньо боронилися та вибили загарбників з міста з великими втратами.

Українсько-Московська війна (1658-1659)

Сторони що воювали	
  Гетьманщина , Кримське ханство	 Московське царство
Керівники війни	
Іван Виговський Іван Богун Григорій Гуляницький Мехмед-Гірей IV	Олексій Трубецький Семен Пожарський Семен Львов Іван Безпалий
Військові сили	
17 000 козаків 4 000 козацької залоги Конотопа 4 000 найманців 40 000 татар	50 000 московитів 6 000 козаків І.Безпалого
Втрати	
4 000 козаків, 6 000 татар убитими	30 000 вбито 15 000 (з них 500 воєвод полонених) Семен Пожарський (полонений, згодом убитий)

Після такого фіаско Трубецький вже не наважувався йти на прямий приступ, а натомість продовжував обстріл міста з гармат та почав засипати землею рів. Проте вночі козаки використовували той ґрунт для укріплення валів фортеці і *робили вилазки та зненацька нападали на московські загони навколо міста*. Постійні напади козаків змусили О. Трубецького перенести табір війська на 10 км від міста в урочище Таборище на південній околиці села Підлипного і таким чином розділити армію між табором і військами навколо Конотопу. За деякими оцінками тільки на облозі Конотопу московські війська втратили близько 10000 чоловік.

До 29 червня, цілих 70 днів, чотирьохтисячний загін Г. Гуляницького утримував фортецю проти багатотисячного війська О. Трубецького, що надало Виговському змогу організувати свою власну армію, отримати допомогу від Польщі і Криму і навіть залучити найманців.

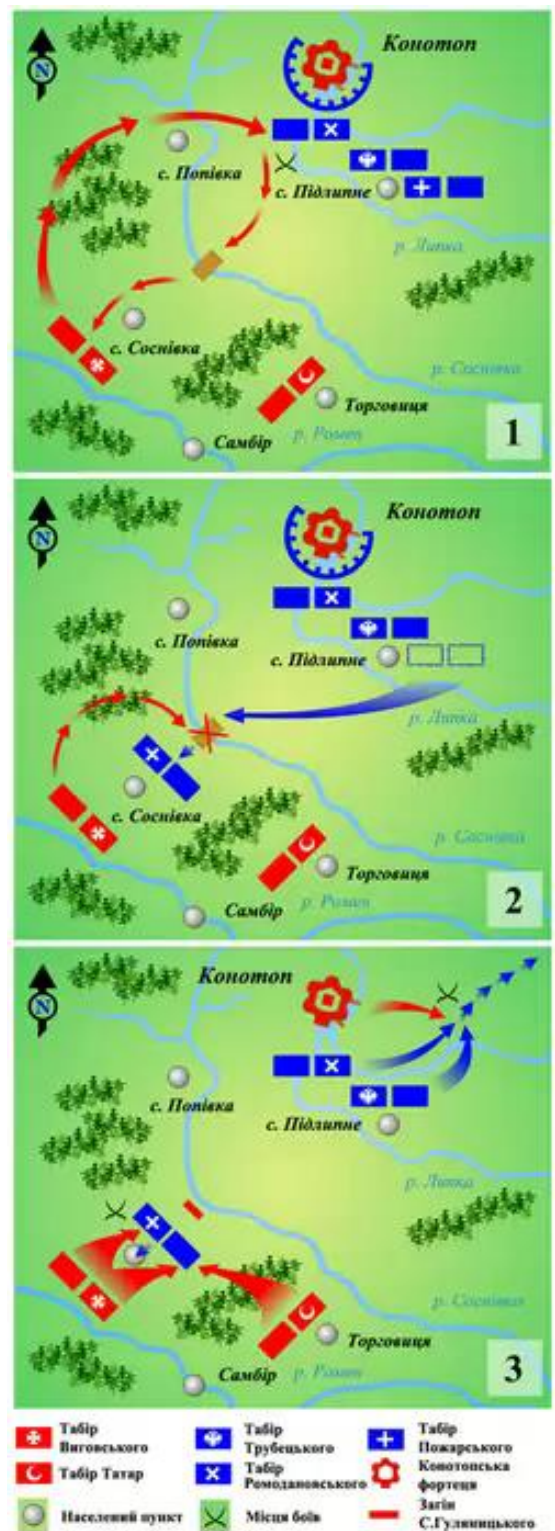

Мухамед-Гірей IV
(1610-1674)

До козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні заго́ни Потоцького, Яблоновського та піхота Лончинського, також для охорони ставки гетьмана

залучили заго́ни сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3800 чоловік. Було досягнуто домовленості з Кримським Ханом Мухамедом-Гіреєм IV про допомогу; хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська.

Армія І. Виговського з татарами тим часом продовжувала просуватися в напрямку Конотопа (Сумська обл.). 24 червня під селом Шаповалівкою був розбитий невеликий передовий загін московитів, і від полонених дізналися, що О. Трубецький знаходиться вже не біля Конотопа, і що він не очікував підходу союзників. На основі цих відомостей було вироблено план дій, за

яким татари сховалися в засідці в *урочищі Торговиця* на схід від села Соснівки – табору І. Виговського.

Сам І. Виговський, залишивши командування братові Григорію Гуляницького – Степанові Гуляницькому, вирушив на чолі маленького загону під Конотоп. Рано вранці 27 червня козаки напали на військо О. Трубецького і, скориставшись несподіванкою, захопили велику кількість московських коней та вигнали їх у степ. Але, оговтавшись, кіннота О. Трубецького контратакувала козацький загін і І. Виговський відступив за річку Соснівку (інша назва – Куکیلка) в напрямку свого табору.

Наступного дня, у суботу 28 червня Трубецький послав 30 000 відбірної московської кінноти на чолі з боярином Семеном Пожарським наздогнати Виговського. С. Пожарський переправився через річку Соснівку і розбив табір на іншому її боці. Решта 30 000 війська на чолі з О. Трубецьким залишилися в таборі. Тим часом п'ятитисячний загін Степана Гуляницького зайшов у тил Пожарському, будучи непоміченим захопив міст через Соснівку, зруйнував його і, загативши вночі річку, затопив низину навколо неї. Рано вранці 29 червня 1659 року невеликий загін Виговського атакував табір С. Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу.

Війська С. Пожарського, відчуваючи легку здобич, залишили табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в село Соснівку, козаки трьома пострілами з гармати дали знак рушати орді та полякам, а самі всією армією розпочали контрнаступ на С. Пожарського.

*Після Конотопа Україні
судилося ввійти до одного з
найтрагічніших та
найсуперечливіших періодів
своєї історії, рясно политого
кров'ю, запорошеного попелом
й омитого сльозами – Руїни.*

*Випробувана на
життєздатність козацька
державна мусила проходити,
одночасно боротись із трьома
потужними сусідами –
Польщею, Росією та
Туреччиною і доводити всій
Європі, на що здатні її армія та
політичний провід.*

Побачивши пастку, С. Пожарський спробував відступити, але тяжка московська кіннота та артилерія загрузли у вогкому ґрунті біля річки. В цей час з флангу вдарили татари – московська армія опинилася в оточенні; почалася різанина. Впродовж решти 29 червня були знищені майже всі 30 000 війська С. Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурлініми, Скуратовим, Куракінім та

ТРІУМФ КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ

Конотопська битва виявилася одним з найгучніших військових зіткнень початкового етапу «Руїни». Для молодшої козацької держави вона була першим масштабним і успішним зіткненням з армією колишнього союзника і протектора – Московської держави, військо якої було достойним противником гетьманського війська. Для московської сторони поразка під Конотопом стала одним із найчорніших фрагментів її військової історії. Чи не вперше від ординських часів війську московського царя завдано такої втрати, коли було винищено найпревілейованішу його частину. У військовій історії шальки терезів працюють дуже чітко: виграє сильніший. Під Конотопом козацьке військо та держава довели це своєю перемогою.

іншими. Полонених за звичаєм віддали татарам, які майже всіх немилосердно вирізали. Поставши зв'язаним перед ханом, С. Пожарський, за переказами літописців, плюнув йому в обличчя та обматюкав. За це татари миттєво відтяли йому голову і відіслали її з полоненим до табору Трубецького.

Сам О. Трубецький, почувши про розгром С. Пожарського, відкликав Ромодановського з облоги Конотопа та пізно ввечері почав відступ з України. Оцінивши розвиток подій, Григорій Гуляницький вийшов з Конотопа і вдарив по армії Трубецького, що відступала, захопивши багато артилерії; сам Трубецький ледве не загинув, був двічі поранений і втратив окрім частини артилерії ще бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати

ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до московського кордону.

Гетьманське військо із союзниками планувало йти на Москву, проте цьому завадило повстання лівобережних полковників. Тільки І.Виговському вдалося відбити повстанців, як прийшла звістка про напад І. Сірка на татарські поселення та його подальший намір захопити Чигирин. Ці події примусили хана з ордою залишити гетьмана та повернутися в Крим.

У вересні 1659 р., в умовах масового антигетьманського руху, він змушений був віддати гетьманські клейноди. Проти нього утворилась сильна промосковська сила, яка добилася його усунення від влади і проголошення гетьманом Юрія Хмельницького (1659-1663).

В підсумку Московія і Польща уклали Андрусівське перемир'я 1667 року, а згодом Угоду про Вічний мир 1686 року. Лівобережна Україна перейшла під контроль Москви. Козацтво отримало ще менше привілеїв, ніж передбачав Гадяцький договір, і на кінець XVIII ст. практично втратило політичний вплив.

Андрусівське перемир'я (Андрусівський мир) – угода між Московським царством і Річчю Посполитою за спиною України про припинення війни.

30 січня 1667 року. Умови:

- ❖ припинялась польсько-московська війна 1654-1667 років;
- ❖ встановлювалося перемир'я на 13,5 років;
- ❖ під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна;
- ❖ в складі Речі Посполитої залишалися Правобережна Україна;
- ❖ Київ з околицями на два роки передавався Московії;
- ❖ Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав;
- ❖ царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн польських злотих.

Річ Посполита і Московія зобов'язувались у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти кримського хана та Османської імперії, що викликало з її боку ворожу реакцію, підсилену підтримкою Франції, Англії, Голландії та Австрії.

Вічний мир – мирний договір між Річчю Посполитою і Московською державою, підписаний **6 травня 1686 р. у Москві.**

Умови:

- Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну.

- Річ Посполита отримувала 146 тис. крб. компенсації за відмову від претензій на Київ
- Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі.
- Південна Київщина й Брацлавщина мала стати «пусткою», нейтральною територією між Московією і Річчю Посполитою.
- Польський уряд обіцяв надати православним свободу віросповідання, а російський уряд обіцяв їх захищати.
- Поділля залишалося під владою Туреччини (в 1699 було приєднано до Польщі).
- Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Кримським ханством і вступило до антитурецької **Священної ліги**¹, а також зобов'язувалось організувати воєнний похід проти Кримського ханства.

Вічний мир остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами, що значно ускладнювало і послаблювало національно-визвольний рух в Україні.

3. Гетьманування Ю. Хмельницького. Переяславський договір

Юрій Хмельницький 27 жовтня 1659 р. підписав в Переяслові «Московські статті», або «Переяславські статті»

вони склалися з 19 пунктів. Всупереч сподіванням козацької сторони, вони містили ряд суворих обмежень самоврядування. Документ мав на меті зміцнити позиції Московії в Україні. Статті передбачали:

✓ Заборону козакам самостійно переобирати гетьмана без дозволу царя.

✓ Обов'язкове затвердження кандидатури гетьмана московським урядом.

✓ Заборону гетьману здійснювати дипломатичні відносини із іноземними державами.

Ю. Хмельницький
(1641-1685)

¹ Священна ліга або Католицька ліга – союз християнських держав, організований Папою Римським для захисту Християнської Церкви. Ґрунтувалася на підписаних протягом 1683—1684 договорах між Австрією, Річчю Посполитою, Венецією та Ватиканом, якими передбачалося, що у війні з Османською імперією кожна з держав може зберегти завойовані нею землі, за винятком тих випадків, коли інший союзник мав на них "історичне право". У 1686 до "Священної ліги" приєдналася Московська держава. Фактично коаліція розпалася на Карловицькому конгресі 1698—1699, коли виявилися значні суперечності між її членами.

- ✓ Заборону козакам самостійно вступати у війну або надавати третій стороні військову допомогу.
- ✓ Обов'язок гетьмана посилати військо на перший виклик царя.
- ✓ Заборону гетьману призначати й усувати полковників без згоди царя.
- ✓ Розквартирування московських гарнізонів і воєвод в Переяславі, Ніжині, Брацлаві та Умані за кошти українського населення.
- ✓ Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху; заборона приймати посвяту від Константинопольського патріарха.

Посилення московських впливів на Лівобережжі викликало сильну протидію серед частини правобережних полковників і старшини. До того ж, у 1660 р. наступ на Україну розпочала Польща у союзі з татарами. Під Любарем і Чудновим на Волині (теп. Житомирська обл.) поляки оточили московські війська В. Шереметьєва разом із лівобережними козацькими полками Т. Цицюри. За таких обставин Ю. Хмельницький підписав із поляками Слободищенський або Чуднівський трактат (1660 р.), що повторював умови Гадяцького договору, але без статті про Руське князівство. Тим самим вирішувалась доля оточеного московського війська, яке змушене було капітулювати. Однак, як і Виговському, Ю. Хмельницькому не вдалося об'єднати навколо себе українське суспільство. У 1662 р. під ім'ям *Геден Юрій* постригся у ченці і став ігуменом у Корсуні.

4. Поділ України на Правобережну та Лівобережну гетьманщину

На початку 60-х рр. XVII ст. Українська держава розділилася на дві частини – Правобережжя та Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом. Усі гетьмани України перебували під значним впливом іноземних держав, насамперед Московської та Речі Посполитої. Гетьманська влада послаблювалася постійними внутрішніми сутичками між народними

низами і старшиною. До того ж самостійну політику в Україні почала проводити Запорозька Січ, що ще більше спричиняло хаос і анархію. Багаторічні війни й спустошення призвели до занепаду й зневіри, а керівники держави не мали хисту Великого Богдана. Розпочалася кривава Руїна, тобто занепад козацької автономії, що відбувався в умовах громадянської війни і військової інтервенції сусідніх держав.

Першим Правобережним гетьманом завдяки підтримці татар став **Павло Тетеря** у 1663 р., він походив з української шляхетської родини. На початку Національно-визвольної війни був писарем Переяславського полку. Брав участь майже в усіх дипломатичних переговорах, що велися в Чигирині. Після смерті Б. Хмельницького був одним з реальних претендентів на гетьманську булаву (його кандидатуру на гетьманство свого часу запропонував сам Б. Хмельницький).

**П. Тетеря
(1620-1670)**

**Ян II Казимир
(1609-1672)**

1658 року П. Тетеря разом з І. Виговським та Ю. Немиричем виробив проект Гадяцького договору з Річчю Посполитою, реалізація якого могла докорінно змінити геополітичне становище в Східній Європі. Протягом 1658-1661 рр. перебував у Варшаві. Тут він мав значний вплив при королівському дворі, користувався підтримкою короля Яна II Казимира.

Ставши гетьманом продовжував політичну

лінію І. Виговського, спираючись на Запоріжжя й підтримку Речі Посполитої, Павло Тетеря намагався об'єднати під своєю владою Правобережну та Лівобережну Україну. Прагнучи розвивати союзницькі відносини з Польщею на засадах Гадяцького договору, правобережний гетьман вимагав від польського уряду:

- підтвердити привілеї козацької старшини;
- розв'язати церковне питання (скасувати залежність православної ієрархії від римо-католицької та повернути православним церкви, захоплені уніатами);
- дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою й Волощиною;
- розпочати мирні переговори з Московською державою тощо.

Згодом П. Тетеря вступив у боротьбу з лівобережним гетьманом Я. Сомком, потім – з його наступником І. Брюховецьким, які робили спроби об'єднати всі українські землі під зверхністю московського царя.

У жовтні 1663 року П. Тетеря зібрав 24-тис. козацьке військо, заручившись підтримкою союзників (20-тис. польської армії короля Яна II Казимира й татарських загонів чисельністю 40 тис. осіб), розпочав воєнні дії. Протягом листопада 1663 - січня 1664 рр. польсько-українські війська й татарські загони зайняли більшу частину Лівобережної України. Однак селянські виступи

Іван Сірко
(?-1680)

проти польської шляхти незабаром змусили П. Тетерю повернутися на Правобережжя. Королівська армія під тиском московських військ, очолюваних Г. Ромодановським, та полків лівобережного гетьмана І. Брюховецького відійшла через Білорусь у Польщу.

Після відступу коронних військ та з появою на Правобережжі московських підрозділів, лівобережних козацьких полків та запорожців на чолі з І. Сіркою становище П. Тетері значно ускладнилося. Водночас і кримські татари намагалися заволодіти Правобережною Україною й підпорядкувати її ханові Мохаммеду-Гірею IV. Навесні 1664 року П. Тетері вдалося за допомогою польських військ під командуванням С. Чарнецького примусити І. Брюховецького разом з московськими військами відступити на Лівобережжя.

Після невдалих воєнних дій гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Він вимагав від польського короля:

- дозволу на переговори з Москвою;
- усунення кількох представників польської адміністрації на Правобережжі;
- звільнення з ув'язнення Ю. Хмельницького й митрополита Й. Тукальського-Нелюбовича.

**Михайло Ханенко
(1620-1680)**

Протягом 1664-1665 рр. П. Тетеря намагався опанувати ситуацію, поборюючи своїх противників, зокрема полковників Івана Сербина, Василя Дрозденка та Степана Опару. Погіршувало ситуацію те, що, ведучи постійну боротьбу з противниками, гетьман не міг розраховувати на широку підтримку українського народу, оскільки частина населення ставилася до П. Тетері неприхильно, убачаючи в ньому ставленика Польщі. У липні 1665 року, зневірившись у подальшій боротьбі, П. Тетеря призначив наказним гетьманом **М. Ханенка**, проте до самої смерті так і не зрікся гетьманства.

Разом з невеликим почтом він виїхав до Польщі, оселився й жив у Варшаві.

За правління короля Міхала Вишневецького П. Тетеря зазнав численних переслідувань з боку польських магнатів – його маєтки були конфісковані, а він сам засуджений до вигнання з країни. Деякий час П. Тетеря жив у Молдові, у Яссах. У 1670 році він зустрічався в Адріано-полі (Едірне) з турецьким султаном **Мохаммедом IV** і переконав його розпочати війну проти Польщі. Мохаммед IV призначив П. Тетері пенсію та вручив султанський прапор – санджак.

У квітні 1671 року П. Тетерю отруїли. Похований він, імовірно, в одній з православних церков Едірне.

Гетьман **Іван Брюховецький** був яскравим представником доби Руїни, спритний авантюрист, демагог, про нього козацький літописець С. Величко писав так: *«Для срібла та золота не тільки дав би виколоти собі око, але й брата й батька свого не пощадив би, не те що вболівати за Україною»*.

І. Брюховецький
(1623-1668)

Ставши гетьманом (тут не обійшлося без московської підтримки), Іван Брюховецький відкрився українцям зовсім з іншого, негативного боку і стало зрозуміло, що всі його обіцянки народові – це обман, до якого він вдався заради отримання влади. Утримувати булаву високопосадовець збирався за допомогою жорстокості та страху. Будь-яка непокора чи протест закінчувалися конфіскаціями, ув'язненнями, а іноді і стратами.

Перші три роки свого правління Іван Брюховецький воював з гетьманом Правобережжя Павлом Тетерею, який брав участь у поході Яна II Казимира на Лівобережну Україну. У 1663-1664 роках військо Івана

Брюховецького остаточно вибило поляків зі своєї території. Сам же гетьман намагався захопити Правобережні українські землі, але його спроби зазнали невдачі, хоча на якийсь час він захопив Канів, Черкаси й Білу Церкву.

Іван Брюховецький був палким прихильником царя і віддано служив йому. Яскравим прикладом його відданості можна назвати «Московські статті», підписані у жовтні 1665 року у Москві між лівобережним гетьманом та московським урядом. «Московські статті» значно обмежували політичні права України, посилювали її військово-адміністративну та фінансову залежність від Москви. Таким чином Іван Брюховецький відмовився від тих статей Переяславської угоди, які забезпечували адміністративне та фінансове самоуправління Україною. Пункти «Статей» передбачали, що українські землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялися зовнішні стосунки. Тільки з дозволу царя і в присутності московських послів дозволялися вибори гетьмана, а також новообраний посадовець мав обов'язково приїжджати до Москви на затвердження. Збільшувалась і кількість московських військ на території України – до 12 тисяч і при таких обставинах український уряд мав безкоштовно поставляти московським військовим харчі. Також розширювалися військові гарнізони, тепер вони розміщувалися у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі і навіть у Запоріжжі. З українського населення (крім козаків) збиралися податки, і всі збори потрапляли у царську казну. Українська Церква підпорядковувалася Московському Патріархату. Отже, судячи з указанного вище, «Московські Статті» залишали автономні права тільки козацькому стану.

В обмін на все це Іван Брюховецький одержав боярське звання, земельні володіння неподалік від кордону з Московією, княжну Долгоруку у якості дружини та соболину шубу. Відтепер гетьман Лівобережної України підписувався так: *«Вашего царского пресветлого величества благодетеля моего милостивого боярин ѿ гетман верного войска вашего царского верный*

холоп й найнижший подножок пресветлого престола, пресветлого величества запорозкого Ивашка Брюховецкий» .

Вчинки І. Брюховецького викликали в українців обурення. Підписання «Московських статей» означало цілковиту владу Москви над Україною. З 1666 року московські воєводи почали робити перепис населення, оподатковувати його всілякими іншими поборами із промислів, торгівлі тощо.

У Лівобережжі почав наростати бунт проти промосковського гетьмана та його прибічників. Іван Брюховецький чудово розумів, що навіть сам цар не врятує його від народного гніву і якщо він не почне робити якісь кроки для того, аби повернути довіру українців, то він може і взагалі втратити гетьманську булаву. 1668 року до Брюховецького у Гадяч з'їхалися на таємну Раду всі полковники. На Раді було прийнято рішення очолити народних рух, почати виступати проти російських воєвод. Проте це рішення було прийнято вже занадто пізно. Народ піднявся на повстання, під час якого воєводи самі почали тікати, деяких було вбито. Московський цар, зрозумівши політику свого підопічного, направив в Україну війська під командуванням **Григорія Ромадановського**. Іван Брюховецький розгубився. З усіх боків його оточувала небезпека, з одного – зневірений та розлючений український народ, з другого – не менш розлючений московський цар. У відчаї гетьман звернувся до татар. З невеликим військом він виїхав з Гадяча, проте не знав як йому діяти далі. Тут втрутилася доля. Ще під час зародження народного повстання багато лівобережних полків попросили тодішнього гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка взяти їх під свою опіку. Він охоче зробив це, оскільки насувалася небезпека з боку Москви. Разом із військом він переправився через Дніпро та пішов на Опішню (Полтавська обл.). По дорозі туди він зустрів Івана Брюховецького. Петро Дорошенко запросив до себе гетьмана Лівобережжя. У І. Брюховецького не було вибору і він, хоч і з невеликим бажанням, погодився. Тільки-но він наблизився до П. Дорошенка,

як з натовпу почали викрикувати обвинувачення та нарікання. Навіть прохання гетьмана Правобережжя не змогли заспокоїти народ і він кинувся на Брюховецького та буквально розшматував його тіло.

Дізнавшись про долю колишнього прибічника Москви, Ромадановський розвернувся і поїхав до Москви. Петро Дорошенко ж тимчасово став гетьманом усієї України.

Найстрашніший суд – це суд народний. Іван Брюховецький зневажав інтереси українців, шукав користь тільки для себе, дав волю своєму егоїзму через що так трагічно закінчив своє життя.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Охарактеризуйте діяльність гетьмана І. Виговського та Ю. Хмельницького
2. Як протікали воєнні дії у битві під Конотопом?
3. Чому, за яких обставин відбувся поділ України на Правобережну та Лівобережну гетьманщину?
4. Які історичні особистості вам запам'ятались найбільше? Чому?
5. Між якими країнами підписано Андрусівське перемир'я та Вічний мир?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Період Руїни в українській історії
2. Зовнішня та внутрішня політика гетьмана І. Виговського
3. Чуднівська кампанія 1660 р. та укладення Слабодищенського трактату
4. Гетьманування П. Тетері
5. Гетьмани Іван Брюховецький
6. Дем'ян Многогрішний

Рекомендована література

1. Степанков В. С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С.502-503.
2. Коваленко С. Виговський Іван // Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 1. – Київ: Стікс, 2007.
3. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р. Тріумф в час Руїни. – Київ, Темпора, 2008.
4. «Імена твої, Україно» – Іван Корсак, Луцьк: ПВД «Твердиня». – 2007. – С. 83-89
5. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – С. 90-107
6. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000. – 304 с., 2002.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

УКРАЇНИ В II ПОЛ. XVII – I ПОЛ. XVIII СТ.

1. Гетьман Петро Дорошенко та його боротьба за об'єднання України
2. Внутрішня та зовнішня політика Івана Самойловича
3. Гетьман Іван Мазепа
4. Союз І. Мазепа з Карлом XII. Полтавська битва
5. П. Орлик та його конституція 1711 року
6. Правління гетьманського уряду (1735-1750)

1. Гетьман Петро Дорошенко та його боротьба за об'єднання України

Гетьман **Петро Дорошенко** (1665-1676 рр.) був людиною званою й заслуженою у козацькому війську, його дід Михайло гетьманував у 1620-х роках, а батько був полковником. Сам Петро здобув добру освіту і пройшов велику військову й дипломатичну школу під керівництвом Б.Хмельницького; в наступні роки був прилуцьким полковником, згодом Генеральним осавулом та полковником Черкаським, а головне – був щирим та відданим патріотом України.

Петро Дорошенко
(1627-1698)

Гетьманування П.Дорошенка припало на період, коли Україна, за свідченнями сучасників нагадувала *«жахливе вавілонське стовпотворіння»*. Найстрашнішим було те, що внутрішній розкол закріпився у міжнародних договорах.

П. Дорошенко ще раз спробував з'єднати розірване тіло України в єдину державу. У своїх зносинах з царем П.Дорошенко висував пропозицію утвердження царського протекторату над всією Україною. Після підписання між Москвою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., за умовами якого Росії відійшла Лівобережна, а Польщі – Правобережна Україна, Запорозька Січ потрапляла у залежність від двох держав – протекторів (пізніше запорожці перейшли під московську юрисдикцію), П. Дорошенко уклав союз з Туреччиною.

Здійснивши ряд успішних бойових операцій проти Польщі на чолі об'єданого українсько-турецького війська, П. Дорошенко змусив польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і розпочав боротьбу за Лівобережжя. На початку літа 1668 р. П.Дорошенко вирушив на

Лівобережжя і через якийсь час був проголошений гетьманом України обох боків Дніпра. Знову Україна відновила свою цілісність і державність. Проте ненадовго.

У 1669 р. П. Дорошенко уклав угоду про перехід України під владу Туреччини на правах автономії. Проте народ не підтримав цей вчинок гетьмана. У 1672 р. Порта перемогла Польщу і за Бучацьким договором забрала собі Поділля. Турки визнали у давніх кордонах Українську державу (така назва України в офіційних документах зустрічається вперше), але в їх інтересах було перетворити її у безправного васала. У 1674 р. наступ на Правобережжя розпочали об'єднані московські й козацькі війська гетьмана **І.Самойловича**. Вони розбили загони П.Дорошенка. У відповідь турки з татарами перейшли у наступ і жахливо спустошили Правобережжя. У 1675 р. П.Дорошенко зрікся турецької протекції, а у 1676 р. – гетьманської булави на користь І.Самойловича, гетьмана Лівобережної України. Він присягнув на вірність цареві і згодом змушений був переїхати до Москви. Протягом декількох років (1679-1682 рр.), був воєводою у Вятці. Помер у 1698 р. у с.Ярополче під Москвою. Падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом Української національної революції.

2. Внутрішня та зовнішня політика І. Самойловича

Іван Самойлович був людиною освіченою, з широким світоглядом, талановитим політиком, патріотом, який прагнув незалежної України. Він намагався об'єднати всі українські землі, і боровся проти тенденцій Запоріжжя вести окрему політику.

17 червня 1672 року після обрання на загальній козацькій раді в Козачій Діброві поблизу Конотопа **гетьманом Лівобережної України** Івана Самойловича між гетьманським урядом і царською адміністрацією

**І. Самойлович
(?-1690)**

був підписаний договір відомий як конотопські статті. Він проголошував основні принципи міждержавних відносин між Гетьманщиною та Московським царством. Під час його підписання було присутнє московське посольство на чолі з Г. Ромодановським.

Конотопські статті нараховували **10** нових пунктів, були складені на основі Глухівських статей 1669 року з деякими доповненнями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики:

1. Про підданство Запорозького війська.
2. Про мир з Короною Польською і про Київ.
3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.
4. Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.
5. Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов найжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.
6. Про Дорошкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.
7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.
8. Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути послам Запорозького війська.
9. Про нову розкату (земляний вал) в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені.
10. Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

17 березня 1674 року І. Самойловича проголосили гетьманом *усієї України*. Його іменують *«гетьманом обох сторін Дніпра»*. Будучи гетьманом він не скликає Загальної Ради, а обмірковує усі справи з Радою Старшин; створює інститут бунчукових товаришів, до якого входили переважно сини старшин, що перебували в близькому оточенні гетьмана. За його правління, яке тривало 15 років, зформувалася гетьманська держава з монархічним характером.

Проявив себе здібним воєначальником у війні об'єднаних сил козацької України та Московії з Османською імперією. Заохочував переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя. Претендував на поширення гетьманської влади на Волинь та Західну Україну. Висловлював незадоволення укладеним між Московським царством і Османською імперією Бахчисарайським миром 1681 року, неодноразово виступав проти укладення польсько-російського Вічного миру 1686 року, який узаконював розділ України на дві частини.

3. Гетьман Іван Мазепа

Дитинство Івана припало на час Хмельниччини і Руїни. Батько – Стефан-Адам Мазепа – був шляхтичем; покозачився в часи Хмельниччини, став 1654 року Білоцерківським отаманом. Мати – Марина Мокієвська – представниця старого шляхетського роду з Білої Церкви.

Змалку мусив навчатися військової справи, їзди верхи, фехтування. При цьому він дбав і про свою освіту навчався в Києво-Могилянській академії.

І. Мазепа студіює три роки риторику та латину. Цицерон, Тіт Лівій і Тацит стають його улюбленими

**І. Мазепа
(1639-1709)**

авторами і їхня мова та гармонійний стиль залишаться для нього зразками та чаруватимуть його все життя. Знав 8 мов.

Батько мріяв про велику кар'єру для свого сина, вислав його як пажа на двір польського короля Яна-Казимира. Юнак зумів швидко завоювати прихильність короля. І. Мазепа вже тоді вмів чарувати людей; аж до пізньої старості зберіг тайну привабливості; королі, князі, жіноцтво, вояки, козаки, а навіть духовні не вміли боронитися перед його дивною силою полонити серця.

Ян-Казимир був у близьких взаєминах із західною цивілізацією, і мав звичку висилати щороку на чужину трьох талановитих юнаків шляхетського походження, щоб вони покращували свою освіту. І. Мазепа також потрапив до цих обранців. Він відвідав Німеччину, Францію та Італію, бажаючи так само на все поглянути власним оком та все зрозуміти; врешті-решт почав знайомитися з політикою і повернувся з чужини як людина світового знання та поглядів.

У 1659 р. він знову при дворі Яна-Казимира ще у більших ласках, ніж коли-небудь. Тим часом події міжнародної політики надали зовсім інший напрям його бурхливій долі. Ян-Казимир опинився у скрутному становищі: Польща мала з усіх боків ворогів, на неї наступала Швеція, Бранденбург, Трансильванія, Москва та Україна, а навіть одна частина збунтованих польських магнатів звернулася проти неї. Ян-Казимир бачив уже свій кінець. І. Мазепа допомагав йому усіма силами. Король доручав йому кілька разів нелегкі дипломатичні місії в Україні, з якими він вдало впорався.

Але І. Мазепа був українцем, і польські магнати не могли йому вибачити ні його походження, ні його успіхів. І. Мазепа втрачає становище та повертається на батьківщину.

Наприкінці 1669 р. Мазепа вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка. Тут він виконує обов'язки генерального осавула, бере участь у

війні П. Дорошенка як союзника Туреччини проти Польщі. І. Мазепі не раз доручають важливі дипломатичні місії.

У червні 1674 р. П. Дорошенко посилає І. Мазепу до Криму й Туреччини, давши йому татарський ескорт і кілька полонених козаків з Лівобережжя, призначених у подарунок ханові й султанським достойникам. Під час цієї подорожі, біля р. Інгулу, Мазепа попав у руки запорожців, які могли б його вбити, якби не кошовий отаман Іван Сірко, що впізнав І. Мазепу й врятував його. Коли гетьман Лівобережної України Іван Самойлович довідався про це, він зажадав у І. Сірка видати йому І. Мазепу. І. Сірко спочатку відмовив, але під тиском московського уряду змушений був відіслати Мазепу до Батурина (у липні 1674 р.) Та своєю досвідченістю в міжнародних справах і бездоганними манерами він переконує Самойловича зробити його довіреною особою. Він був обраний військовим осавулом.

Софія Олексіївна
(1657-1704)

Василь Голіцин
(1643-1714)

генеральної старшини,
інспірованої фаворитом

тодішньої російської правительниці **Софії** князем **Василем Голіциним**, гетьмана Івана Самойловича було позбавлено влади та заслано до Сибіру. Невдовзі й сам фаворит потрапив в опалу і попрямував слідами Самойловича. Втратила владу і Софія. Здавалося, за такого розкладу сил гетьманувати І. Мазепі залишилося також лічені дні. Однак у таких непевних умовах Івану Степановичу не лише вдалося втриматися при

владі, а й істотно зміцнити власні позиції.

Він мав тоді вже 50 років і був людиною з величезним життєвим та політичним досвідом. Обрання Мазепи гетьманом Лівобережної України в 1687 р. було пов'язане з підписанням нових, *«Коломацьких статей»*. В основу яких покладено *«Глухівські статті»* Д. Многогрішного 1669 року, але з деякими додатками на користь Москви.

Основні положення договору:

- декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєтностей від державного оподаткування);
- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;
- Гетьману заборонялося самостійно здійснювати дипломатичні зносини;
- Гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;
- у містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини – Батурині російський стрілецький полк для контролю над гетьманом;
- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосом испущать», що... Молоросійський край гетьманского регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя;
- забезпечити вільний перехід з Московської держави в Україну;
- гетьманський уряд був зобов'язаний *«народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в нерозрывное и крепкое сугласие проводитъ супружеством и иным поведением»*.

Після підписання Коломацьких статей по всій Гетьманщині виникли заворушення. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини, іноді розправлялися з найбільш ненависними. Відразу ж після обрання І. Мазепи гетьманом він рушив на придушення повстання. Новий гетьман закликав населення не чинити самосуду і обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за Самойловича податки. Повстання було придушене.

На початку гетьманування І. Мазепа вважав, що зможе втілити свої задуми щодо України тільки в спільці з Москвою. Він сподівався поширити територію Гетьманщини на відвойовану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Османська імперія.

Пов'язаний угодою з Москвою, І. Мазепа брав участь у активній зовнішньополітичній діяльності царя. Так, козацькі загони надавали допомогу царській армії у походах проти Криму.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є той факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося 12 храмів. За гетьманування Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки

значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають *«мазепинським бароко»*.

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіума, у 1698 р. Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софіївського собору, до 1695 р. – обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Інша царина культурницької діяльності І. Мазепи – друкарська справа. Видання Мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків. До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в Україні книгозбірню й обдаровував книжками з цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Не менш, ніж церквами й монастирями, опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію. У 1700 р. в Україні було засновано новий навчальний заклад – Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована й всеохоплююча культурницька діяльність І. Мазепи дозволяє говорити про неї не просто як про меценатство, а як про сплановану далекоглядну державну політику.

*Орден святого апостола
Андрія Первозванного
«За віру і вірність»*

Гетьманщини. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська. За все це І. Мазепа одержував

На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки в далекі північні райони за межі

*Андрій І
Первозванний
(Єпископ
Візантійський) (17-
77)*

щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа одержав найвищий *орден – Андрія Первозванного*¹, а також *титул князя Священної імперії*².

Завдяки близьким стосункам із Петром I Мазепа зміг скористатися великим козацьким повстанням, що вибухнуло на підлеглому полякам Правобережжі у 1702 р. Після того як цей район знову було заселено, польська шляхта спробувала вигнати звідти козаків. Правобережне козацтво на чолі з популярним у народі полковником Семеном Палієм підняло повстання. Сили повстанців налічували 12 тис., коли до них приєдналися інші козацькі ватажки – Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин.

**Василь Кочубей
(1640-1708)**

Незабаром перед повстанцями впали такі польські твердині, як Немирів, Бердичів та Біла Церква. З утечею на захід польської шляхти схоже було на те, що розгортається щось на зразок меншого варіанту 1648 року. Однак у 1702 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель і взяти Палія в облогу в його «столиці» Фастові. Саме в цей час у Польщу вторгається найбільший ворог Петра I – король Швеції Карл XII. Скориставшись замішанням, І. Мазепа переконує царя дозволити

¹ Орден святого апостола Андрія Первозванного – нагорода і орденська корпорація в Російській імперії, заснована Петром I в 1698 році.

Як нагорода займав найвищу сходинку в системі російських нагород. Мав знак ордену який носився на широкій блакитній стрічці через праве плече, а в урочистих випадках – на орденському ланцюгу на грудях, а також зірку ордену. Нагороджені орденом іменувалися кавалерами ордену (корпорації) Андрія Первозванного. Одночасно кавалерами ордену серед російських підданих могли бути не більше 12 осіб, а разом з іноземцями їх кількість не повинна перевищувати 24 особи. Статут Ордену Андрія Первозванного офіційно затверджено імператором Павлом I 5 квітня 1797 року.

Першим кавалером ордену став **Ф. Головін** – адмірал російського флоту. Другим кавалером ордену був гетьман Лівобережної України Іван Мазепа. Після звістки про перехід Мазепи на бік Карла XII за наказом Петра I здійснено символічне позбавлення орденських відзнак манекена, що зображав Мазепу.

2. Титул князя Священної Римської імперії, наданий Івану Мазепі 1 вересня 1707 року австрійським імператором Йосифом I. Про присвоєння титулу зроблено запис в реєстраційній книзі ("Райхсадельсамт"), том XII, князем Шемборном. Однак грамоту про присвоєння княжого титулу гетьману Мазепі отримати не вдалося через те, що вона не була викуплена. Іван Мазепа вручив Меншикову для викупу грамоти 3000 дукатів, однак ці гроші Меншиков до Відня не передав. На думку Теодора Мацківа, ці гроші Меншиковим були привласнені.

йому окупувати Правобережжя. Знову обидві частини Наддніпрянської України були об'єднані, і заслугу здійснення цього міг приписати собі Мазепа. Щоб гарантувати себе від загрози з боку популярного в народі Палія, Мазепа за згодою Петра I наказує заарештувати того й заслати до Сибіру.

21 квітня 1708 Василь Кочубей і Іван Іскра подали Петру донос з **25 статтей на Мазепу**, але цар не повірив і наказав стратити донощиків.

Скорочений текст доносу Кочубея і Іскри

- **1 стаття.** 1706 р., в Мінську гетьман говорив на самоті, що княгиня Дольська, родичка Станіслава Лециньського, запевняла його, що король Станіслав бажає дати запорозькому війську бажану волю.
- **2 стаття.** Того ж року Мазепа погано говорив про литовського гетьмана Огінського, союзника московського государя.
- **6 стаття.** Потім через тиждень Мазепа говорив Кочубею: "Я просив у царя війська для захисту Києва й України, він відмовив, і нам доведеться шукати дружби в короля Станіслава".
- **9 стаття.** 29 травня гетьман за обідом говорив: "Москва хоче взяти в тяжку неволю всю Україну".
- **19 стаття.** Государ наказував дивитись щоб люди не переселялися з Лівобережжя на Правий берег, але Мазепа нічим їм не перешкоджає.
- **20 стаття.** На Коломацькій раді постановлено, щоб українці приближалися до великорусів, а гетьман того не допускає і Україна щораз віддаляється і чужіє.
- **24 стаття.** Гетьман говорив львівському міщанинові Русиновичу: "Щоби тільки Бог дав мені сили і здоров'я, котре ослабло, я прихильний полякам. Бачу, що цар образив Польщу, але й Україну від сильно обтяжив".
- **25 стаття.** Гетьман самовільно орудує військовою скарбницею, роздає землю своїм прихильникам. Наприклад, помер полковник Солонина, то Мазепа віддав його села генеральному обозному Дуніну-Борковському, не залишивши нічого нащадкам полковника Солонини.

4. Союз І. Мазепи з Карлом XII. Полтавська битва

На початку XVIII ст. в 1700 р. вибухнула *Північна війна*. У виснажливій боротьбі за володіння узбережжям Балтійського моря *головними супротивниками* виступали московитський цар *Петро I* і 18-річний *король Швеції Карл XII*.

Петро I
(1672-1725)

Карл XII
(1682-1718)

Під час війни цар висунув перед українцями нечувані раніше вимоги. Замість того щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – поляків, татар і турків, українці були тепер змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві чи Центральній Польщі. У цих походах стало до болю очевидним те, що козаки не могли рівнятися з регулярними європейськими арміями. Регулярно їх полки поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60 і навіть 70 % складу. Коли, намагаючись узгодити дії своїх військ, Петро I поставив на чолі козацьких полків московитських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав. Чужоземні офіцери ставилися з презирством до козацького війська, яке вважали гіршим і часто використовували просто як гарматне м'ясо. Коли поповзли чутки про наміри Петра I реорганізувати козаків, старшина, положення якої було пов'язане з військовими посадами, занепокоїлася.

Війна викликала ремствування також серед українських селян і міщан. Вони скаржилися, що в їхніх містах і селах розмістилися московитські війська, які завдавали утисків місцевому населенню. *«Звідусіль, – писав цареві Мазепа, – я отримую скарги на свавілля московитських військ»*.

Навіть гетьман став відчувати загрозу, коли пішли поголоси про наміри царя замінити його чужоземним генералом чи московитським вельможею.

Союз України зі Швецією

Коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну, І. Мазепа звернувся по допомогу до Петра І. Цар, чекаючи наступу шведів, відповів: **«Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися, як знаєш»**. Загальне невдоволення нарешті штовхнуло І. Мазепу шукати іншого покровителя.

Після того, як І. Мазепа переконався в тому, що Петро І нищить основи української державності, він вирішив використати умови, створені Північною війною (1700-1721 рр.) для розв'язання державницьких проблем іншим шляхом. Петро І порушив зобов'язання обороняти Україну від ненависних поляків, що являло собою основу угоди 1654 р., і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві. **7 листопада (28 жовтня) 1708 р.**, коли Карл XII, який ішов на Москву, завернув в Україну, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тис. козаків і провідних членів старшини.

Мазепа звертається до війська з яскравою промовою: *Братія, прийшла наша пора; скоритаємось цим випадком: помстимося москалям за їх тривале насилля над нами, за всі скоєні ними жорстокості й несправедливості, збережемо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі од їх посягань! Ось коли надійшов час скинути з себе їх остогидле ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого незалежною.*

Пилип Орлик
(1672-1742)

За словами Пилипа Орлика (в меморіалі «Dduction des droits de l'Ukraine» – «Вивід прав України», складеному 1712 р.), зміст угоди 1708 р.

був такий: *Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів; зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани (Etats). Усе завойоване на території Росії, але колись належне «руському» (українському) народові, має бути повернене до Князівства українського; І. Мазепа мав бути князем українським або гетьманом довічним; після його смерті Генеральна Рада («Стани») мала обрати нового гетьмана; король шведський не має права привлашати собі ні титула, ні герба Князівства Українського. Нарешті, для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки (шведського війська) на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурич, Гадяч і Полтава.*

Петро I дізнався про «вчинок нового Іуди Мазепи з великим здивуванням». Через кілька днів після переходу І. Мазепи до шведів на *гетьманову столицю Батурич* напав командуючий російськими військами в Україні князь *Меншиков* і вирізав усіх жителів: 6 тис. чоловіків, жінок і дітей. Звістка про бойню в Батуричі й терор, що його розпочали в Україні російські війська, заарештовуючи й страчуючи за найменшою підозрою в симпатіях до Мазепи, змінила плани багатьох із потенційних прибічників гетьмана. Тим часом Петро I наказав старшині, що не пішла за Мазепою, обрати нового гетьмана, й **11 листопада 1708 р.** ним став *Іван Скоропадський*. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав постійно діючий наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця.

Протягом осені, зими й весни 1708-1709 рр. військові сили суперників маневрували, прагнучи знайти для себе стратегічно вигідні позиції та заручитися підтримкою українського населення. Нарешті 28 червня 1709 р.

відбулася Полтавська битва – одна з найважливіших битв у європейській історії.

Карл XII вирішив розпочати *наступ на Москву через Харків та Курськ*. Суттєвою *перешкодою* на цьому шляху була *Полтава*, розташована на перехресті важливих шляхів. Наприкінці квітня головні сили шведської армії збираються під містом починаючи його облогу. На початку травня 1709 була здійснена спроба штурмом здобути місто, але невдача змусила приступити до довготривалої облоги Полтави.

Опівночі, 26 червня, не запалюючи вогнів у густій темряві, шведи розпочали марш – авангард склала піхота вишикувана в 4 колони, за нею рухалась кавалерія поділена на 6 колон.

О 4 год. ранку 27 червня (8 липня) 1709 р. шведська піхота розпочала штурм, але була знекровлена зустрічним вогнем московитів. З флангів зайшли калмики котрим протистояла козацька кіннота та роти волохів, які зрештою були відтіснені та ледве не знищені. Врятувала ситуацію шведська кавалерія, котра, вступивши до бою, успішно вела герць із кавалерією супротивника.

О 5 год. шведська піхота перегрупувалась і розпочала новий штурм редутів¹, два з яких були здобуті, але нищівний вогонь артилерії змусив каролінерів залишити зайняті позиції. Спроба Карла XII обійти редут з півночі також зазнала невдачі. Навальний наступ шведської піхоти був зупинений гарматним вогнем, колона з 6 батальйонів Роса почала відступ в напрямку Будищанського лісу, утворюючи розрив у загальному шикуванні. Карл XII, зрештою не чекаючи на повернення відступаючої колони, продовжив наступ, цим фактично прирікаючи її на загибель – невдовзі

¹ Редут – фортифікаційне укріплення замкненого виду, як правило (але не обов'язково) земляні, з валом та ровом, призначені для кругової оборони. Будувався частіше всього в формі чотирикутника, хоча існували і пяти-, шестикутові редуты. Зазвичай мав в довжину 50-200 кроків, в залежності від чисельності гарнізону, що нараховував 200–800 чоловік.

Редуты відомі з XVI століття, широко використовувались в XVII–XIX століттях в ролі опорних пунктів. Входили в склад прикордонних укріплень Російської імперії. Петро I одним з перших успішно застосував систему редутів в польовій битві.

відрізаного Роса почали переслідувати російські війська. Переслідування колони тривало до 7-ої ранку – при її відступі до мурів міста гарнізон Полтави зробив вилазку, оточені з усіх боків шведи склали зброю.

Переможцем у війні вийшов Петро I, у результаті чого провалилися плани Швеції підпорядкувати собі Північну Європу. Росія ж забезпечила собі контроль над узбережжям Балтійського моря й почала перетворюватися на могутню європейську державу. Тепер остаточне поглинання Гетьманщини міцніючою Російською імперією було тільки питанням часу.

Втікаючи після поразки від переслідування російської кінноти, І. Мазепа і Карл XII знайшли *притулок* у *Молдавії*, що належала *Османській імперії*. Тут, біля міста Бендери, 21 вересня 1709 р. Іван Мазепа помер. Похований у Галаці. Через два роки турецькі мародери в пошуках скарбів, розкопали могилу і не знайшовши їх, викинули тіло гетьмана на вулицю. Згодом козаки перепоховали тіло старого гетьмана.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Гетьманування П. Дорошенка
2. Діяльність гетьмана І. Самойловича
3. Назвіть основні положення Конотопських статей
4. Вкажіть гетьмана який був іменований «Гетьманом обох сторін

Дніпра»

5. Життя і діяльність І. Мазепи
6. Розкрийте причини шведсько-українського союзу 1708 р.
7. Як закінчилась російсько-шведська війна для України

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Боротьба гетьмана П. Дорошенка за об'єднання України
2. Іван Самойлович. Конотопські статті
3. Пилип Орлик і його «Конституція»
4. Наказний гетьман П. Полуботок

Рекомендована література

1. Степанков В. С. Дорошенко Петро Дорофійович // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 384-385.
2. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
3. Смолій В. Степанков В. Українська національна революція середини 17 ст. (1648 – 1676 рр.) – К., 1999.
4. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М.Рудницького. – Київ: Вид-во СП «Свенас», 1991. – 136 с.
5. Вінтоняк О. Анатема на гетьмана Мазепу / «Український історик», 1990, № 01-04
6. Історичні постаті України / Упоряд. О. В. Болдирєв. – Одеса, 1993
7. Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років. – К.: Темпора, 2011. – 176 с.
8. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів. – Львів, 1918. – 494 с.
9. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Т.ХVI. – Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1905. – 216 с.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В II ПОЛ. XVIII СТ.

1. Останні гетьмани Д.Апостол, К. Розумовський
2. Ліквідація гетьманату Катериною II
3. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії
4. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр.
5. Рух Опришків. О. Довбуш. Коліївщина

1. Останні гетьмани Д.Апостол, К. Розумовський

Після смерті Петра I (1725 р.) російські імператори намагалися обмежити українське самоврядування. Але із зміною імператорів і міжнародної ситуації політика *«залізної руки!»* щодо України інколи дещо пом'якшувалася.

*Д. Апостол
(1654-1734)*

Царський уряд, враховуючи можливість війни з Туреччиною, вирішив відновити посаду гетьмана.

У 1727 р. гетьманом обирається 73-річний полковник Данило Апостол. Новий гетьман був яскравою фігурою. Михайло Грушевський підкреслював, що *«Апостол належав до числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народною»*. Він належав до гуртка близьких до Івана Мазепи діячів, але

швидко зневірився в успіху шведських задумів і повернувся під протекцію Москви, намагаючись, як і І.Скоропадський, врятувати те, що ще можна було врятувати. Він відразу енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятиріччя були серйозно підірвані. Перш за все Д. Апостол замінив майже всю старшину, призначивши на посади тих, хто поділяв його погляди і проводив його політику.

Важливим завданням гетьманського уряду було піднесення економіки краю, зруйнованої війнами, а також боротьба з хаосом, безладдям, що підтримувались царським урядом. Для цього перш за все потрібно було розв'язати проблеми землеволодіння. З цією метою була проведена перевірка документів власників маєтностей та прав на володіння ними. Це спрямовувалося проти тих старшин, які мали рангові маєтності у тимчасовому володінні і, зловживаючи своїм службовим становищем, перетворили їх у власні. У всіх полках було проведено так зване *«Генеральне слідство про*

маєтності». За відсутності документів землі поверталися в державне володіння (до рангу).

Гетьман постійно піклувався про налагодження нормального державного порядку, розвиток господарства та торгівлі. Особисто Д. Апостол був добрий господар, постійно зміцнював і розширював своє приватне господарство, інтенсифікував сільськогосподарське виробництво. Поряд з цим він активно діяв як купець-експортер, вивозячи за кордон волів, зерно, масло і мав великий досвід у цій справі. Свої великі господарські здібності і досвід він переніс у сферу державного господарства.

Шерегом універсалів гетьман оберігав українських купців від конкуренції іноземних, у тому числі й російських. Було організовано кредитування купців, відстрочено сплату за вексями, підготовлено проект вільної торгівлі в Гетьманщині.

Йому вдається сформувати державний бюджет у розмірі 144 тис. крб. річних і в розвитку економіки зробити ставку на підприємливу буржуазну верству суспільства, тим більше, що й власне багатогалузеве господарство розвивав у такому ж напрямі.

Апостол добився передання судових справ у відання місцевих судів. Генеральному суду поверталися функції вищої судової інстанції, хоч нею фактично продовжував залишатися російський монарх. Гетьманська інструкція 1730 р. чітко визначила компетенцію різних судових установ та їх чисельний склад. Гетьман планував створити новий єдиний кодекс законів для всієї Гетьманщини.

При всій своїй реформаторській діяльності гетьману не вдалося вберегти козаків, селян і міщан від примусових робіт і виконання військового обов'язку далеко від домівок. Але в цілому за гетьманування Д. Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося. Прості люди відчували себе захищеними від зловживань властей і багатих землевласників, старшина отримала

підтвердження на старі маєтності, а торгівці дістали нові можливості для занять ремеслами, промислами й торгівлею.

*Єлизавета
Петрівна
(1709-1762)*

*Олексій
Розумовський
(Розум)
(1709-1771)*

Після смерті Д. Апостола російський уряд 16 років не дозволяв обирати гетьмана. У 1750 р. за рішенням імператриці *Єлизавети Петрівни* (1741-1762 рр.) було обрано останнього гетьмана козацької України *Кирила Розумовського* (1750-1764 рр.).

Цей крок імператриця зробила під впливом старшого брата Кирила Розумовського – *Олексія*. Його, простого козака, за гарний спів взяли до придворної капели, де на нього звернула увагу Єлизавета. Олексій Розумовський став її фаворитом, а з 1742 р. – чоловіком.

З самого початку гетьманування Кирило Розумовський домагався для України прав, які існували ще до Мазепи. Дещо йому пощастило відновити. Зокрема, справи України знову передавалися з Сенату до Колегії закордонних справ. Відкликалися російські війська з України. Була проведена судова реформа, яка завершилася виробленням Кодексу «*Права, за якими судиться малоросійський народ*». Усі козацькі суди були ліквідовані, а натомість створювалися нові.

Україна була поділена на 20 повітів, і в кожному з них були *суди: земський* – для громадянських справ, *підкоморський* – для земельних, *гродський* – для кримінальних.

*Кирило
Розумовський
(Розум)
(1728-1803)*

Йому також вдалося підпорядкувати Запорозьку Січ, що розширювало і зміцнювало його владу. Була проведена *реформа українського війська*:

- ✓ введено єдину форму і озброєння,
- ✓ посилено навчання військовій справі,
- ✓ зміцнена дисципліна,
- ✓ удосконалена артилерія.

В загальноосвітніх школах, де вчилися козацькі діти, поряд із загальноосвітніми вводилося вивчення військових дисциплін. За гетьманування Розумовського відбулося подальше розширення прав і ролі козацької старшини. Фактично і в час перебування гетьмана в Глухові, і при досить довгих його від'їздах до Петербурга краєм управляла старшина. Тепер для означення старшини входить у загальний вжиток назва «шляхетство».

За К. Розумовського були традиційними загальні з'їзди старшин в Глухові для обговорення і обмірковування найважливіших питань життя

країни. Ці форуми поступово перетворилися на сейми. Однак йому не вдалося домогтися фінансової автономії, а також вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. Гетьманську державу, як і раніше, змушували брати участь у війнах, далеких від інтересів України. Великих втрат зазнали українські війська, беручи участь у семилітній війні (1756-1762 рр.).

Петро III (1728-1762)

Соціальну політику Кирило Розумовський проводив в інтересах старшини. Він значно обмежив право переходу селян у козацький стан і тим прикріпив їх до панських маєтків. Це було уже майже кріпосницьке право, що вело до повного знищення соціальних здобутків національно-визвольної революції 1648-1654 рр.

У 1761 р. померла цариця Єлизавета. Після її смерті деякий час правив її племінник, син гольштинського герцога **Петро III**. У 1762 р. відбувся державний переворот, і на престол зійшла його дружина Катерина II.

2. Ліквідація гетьманату Катериною II

Зміцнивши свою владу і задумавши завершити творення так званої регулярної армії, добре керованої держави, Катерина II **указом від 10 листопада 1764 р.** відправила у відставку Кирила Розумовського та ліквідувала гетьманський уряд в

Катерина II (1729-1796)

Петро Румянцев (1725-1796)

Україні, передавши управління новоствореному імперському органу – **Малоросійській колегії**. Поруч з нею діяв інститут малоросійського генерал-губернатора, котрий був визначений як «*головний малоросійський командир*». За указом імператриці цю важливу посаду обійняв один з найталановитіших її адміністраторів – граф **Петро Румянцев**.

На Україну він прибув на початку 1765 р. Катерина II радила генерал-губернаторові «... *мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст*». Першим заходом Румянцева стало проведення ревізії господарського життя Гетьманщини, під час якого було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, ґрунтів, виявлено ступінь заможності кожного окремого господаря.

Будівля малоросійської колегії у Глухові

Імператриця зобов'язувала Румянцева «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе як на народ цілком відмінний від москалів». Викорінення мало здійснюватися поступово й обережно, аби не спровокувати невдоволення місцевого населення. Утім, Катерина II наполягала на наполегливості і послідовності дій. В інструкції прокурору Сенату князю О. В'яземському вона наголошувала: *«Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, які управляться дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї одразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними, як з чужими землями, це було б дурницею. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс...»*

В Україні Румянцев провів наступних 25 років свого життя, й загалом успішно виконав покладене на нього завдання. Перебираючи владу до своїх рук, граф намагався не стільки зруйнувати стару політико-адміністративну систему, скільки підпорядкувати її своїм інституціям. Першою була поглинута Генеральна військова канцелярія. Згодом підпорядковано Генеральний військовий суд, який було реорганізовано в окремий департамент Малоросійської колегії. Потому в окремі департаменти колегії було перетворено й інші вищі органи гетьманського правління – Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу та Канцелярію генеральної артилерії.

3. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії

Коли в 1764 році було ліквідовано Гетьманщину, останнім оплотом української свободи залишалася Запорізька Січ, яку в панівних колах Росії

бачили як *«кубло бунтівників та бандитів»*.

Московська влада лише чекала слушної нагоди для ліквідації козацької вольниці.

Така нагода припала на 1775 рік, коли закінчилася Російсько-турецька війна (1768-1774), яку Москві допомогли виграти запорожці, і козаки стали непотрібні. На початку червня 1775 року *російські війська під командуванням Петра Текелія*, які поверталися з

*Петро Текелій
(1720-1793)*

*Петро
Калнишевський
(1691-1803)*

турецького походу, *раптово оточили Січ*. Козаки не чекали

на такий розвиток подій, а тому на Запоріжжі тоді перебувало зовсім мало вояків. Більшість запорожців ще не встигла повернутися з турецьких походів, або перебувала на промислах. На Січі зібралася рада на чолі з кошовим *отаманом Петром Калнишевським*, яка вирішила не проливати християнської крові та добровільно склала зброю перед московитами. **16 червня 1775 року** російськими військами було *повністю*

зруйновано Січ, а все майно та козацькі архіви було вивезено до Петербурга. Козацьку старшину та кошового отамана Петра Калнишевського звинуватили у зраді та засудили до каторги.

Імператриця Катерина II, **3 серпня 1775 року** видала спеціальний *маніфест*, який офіційно сповіщав про *причини ліквідації Січі*. У цьому документі козацька-лицарська Січ зображувалася як «кубло пияк та розбишак», які жили в неуцтві та заважали царизму вести торгові та культурні зв'язки з сусідами. Про пролиту козацьку кров за царську Росію в ньому не було ні слова. *«Мы восхотѣли чрезъ сіе объявить во всей Нашей Имперіи къ общему извѣстію Нашимъ встѣмъ вѣрноподданнымъ, что Стѣчь Запорожская въ конецъ уже разрушена, со истребленіемъ на будущее время и самага названія*

Запорожскихъ Козаковъ... сочли Мы себя нынѣ обязанными предѣ Богомъ, предѣ Имперією Нашею и предѣ самымъ вообще челоѣчествомъ разрушить

Слово «*гайдамака*» має арабо-турецьке походження і в перекладі означає – *гнати*. Тобто людина, що гонить, переслідує. З часом це слово набуло значення «*розбійник*».

Сѣчу Запорожскую и имя Козаковъ, отъ оной заимствованное. Въ слѣдствіе того 4 Іюня Нашимъ Генераль-Порутчикомъ Текелліемъ со ввѣренными ему отъ насъ войсками занята Сѣчь Запорожская въ совершенномъ порядкѣ и полной тишинѣ, безъ всякаго отъ Козаковъ сопротивленія... нѣтъ теперь болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ея уродствѣ, слѣдовательно же и Козаковъ сего имени...»

4. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х

рр.

В історії Правобережжя та Західної України друга половина XVII – XVIII ст. були вкрай трагічними. Постійні війни з початком визвольної війни зруйнували цей край. Нові біди принесло на

Правобережжя повернення краю до володінь Речі Посполитої. Польська шляхта почала відновлювати старі звичаї і порядки, а відтак різко зросли утиски населення.

Поляки вживали заходів до притягнення робочих рук у спустілих селах, закликали поселенців з інших міст, обіцяючи їм звільнення від повинностей на 15-30 років. Та минали роки, закінчувалися пільги, запроваджувалася панщина, зростали повинності, вводилися нові. На становищі селян тяжко відбивалася оренда. Крім панщини та інших прямих податків і данин, використовувалися непрямі, серед яких найважчою була пропінація.

Панська сваволя зустрічала спротив селян, який переростав у збройну боротьбу, одним із проявів якої був *гайдамацький рух*. У другій чверті XVIII ст. цей рух зосередився на території Київщини і Брацлавщини, де були найсприятливіші умови: наявність значної кількості вільних не цілком закріпачених людей, близькість кордонів Запорозької Січі, Лівобережної України, Молдови і Туреччини.

Як правило, діяльність гайдамацьких загонів починалася навесні і тривала до осені. Взимку їх діяльність не фіксується. Але з настанням весни, в лісах і байраках, на хуторах і пасіках, у запорозьких степах гуртувалися селяни-втікачі. Вони об'єднувалися у загони і здійснювали напади на панські маєтки. Гайдамацькі загони здебільшого складалися з селян та запорозької голоти, наймитів, міщан, ремісників. Майже в кожному були запорожці. До загонів прагнули залучити мешканців того краю, куди передбачався похід. Однією з важливих умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення, тому вони завжди мали добрих степових коней. У верховій їзді гайдамаки не поступалися регулярним військовим. Їхні загони не мали валок. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками. Вони, ховаючись у високій траві, влучно стріляли. Коли ж їх оточувало польське чи російське військо, билися відважно, завдаючи великих втрат, і змушували відступити. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки гинули в бою, але не здавалися. Хоробрість і спритність гайдамаків, їхнє уміння битися визнавали навіть вороги. Виняткову роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорозька Січ, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Там, на Запорозжжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх запорозькі козаки.

Протягом 1715 – початку 1730-х рр. за соціальним складом до «гайдамаків» належали маси розорених (інколи просто злюмпенізованих) козаків, селян і міщан. Саме тому в «гайдамакуванні» на початковому етапі виразно окреслювався грабіжницький і розбійницький аспекти. Спочатку

загони цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів й посесорів, які переважно були єврейського походження.

Фридрих Август II
(1696-1763)

Період безкоролів'я в Речі Посполитій після смерті **Августа II Саса**, протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили в 1734 р. значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Корони

Станіслав I
Лещинський
(1677-1766)

Польської. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українців) — з проханням виступити проти прихильників французького ставленика на престол **С. Лещинського**, сотник Шаргородської надвірної міліції І.Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Усіх повстанців він включав до козацького реєстру, призначав сотників, ротмістрів, поручників. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. *«Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...»* — звертався до селян один із тогочасних ватажків, козацький сотник **М. Москаль**.

Верлан пройшов Брацлавщину з краю в край кілька разів, а потім – Поділля і південно-західну Волинь, зайняв Кременець, Жванець, Броди і Збараж. Його відділи з'явилися під Кам'янцем і Львовом. Загін Гриви здобув Вінницю і Меджибіж. Добре організовані сотні повстанців захопили у Київському воєводстві Корсунь, Бердичів, Погребище, Паволоч, Котельню, Кошовате, Ходорів, Рожів. У Чуднові міщани власними силами розправилися з шляхтою. На початку 1735 року повстання охопило всю територію українських воєводств.

Термін “опришок” походить від латинського oppressor – *порушник, той хто знищує*.

Гайдамацькі загони діяли на Правобережжі і в наступні роки. Особливо запеклими були дії гайдамаків **1750 року**. На Київщині вони захопили Мошни, Білу Церкву, на Брацлавщині здобули Умань, Гранів, Вінницю, Летичів, Фастів.

Самостійно польські війська виявилися неспроможними впоратися з повстанцями, тому за допомогою російських військ повстання 1750 року було придушене.

У наступні роки гайдамацькі виступи відбулися: 1754 р. – у районі Житомира, 1757 р. – Немирова й Умані, 1761 р. – Лисянки, 1764 р. – Вінниці.

Дії гайдамацьких загонів активізувалися і на Лівобережній та Слобідській Україні. 1759 року хвиля гайдамацьких виступів охопила усю Україну і тривала з більшою чи меншою активністю до 1768 року.

5. Рух Опришків. О. Довбуш. Коліївщина.

Опришківський рух був поширений на західноукраїнських землях – в Галичині, Буковині та на Закарпатті. Перші згадки про опришків належать до 1529 р. У карпатські гори втікали скривджені селяни, наймити, бідні міщани. Вони формували невеликі загони 30-40 чол., які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів і лихварів, а частину захопленого роздавали бідноті. Як і гайдамаки, опришки вдавалися до

**Олекса Довбуш
(1700-1745)**

партизанської тактики: зненацька нападали на ворогів, а потім швидко відходили, уникаючи відкритого бою. Зброєю якою користувалися опришки були рушниці, пістолі, списи, ножі, рогатини.

Найвищого піднесення опришківський рух досяг у 1738-1759 рр. Легендарним ватажком опришків був **Олекса Довбуш** (1700-1745 рр.) – керівник руху карпатських опришків у 30-х - 40-х

рр. XVIII ст. Народився у сім'ї убогого селянина, що мешкав у чужій навіть не хаті, а – коморі. Перші відомості про героїчну боротьбу Олекса Довбуша проти гнобителів містяться у документах 1738 р. Загін Олекса Довбуша налічував 30-50 чоловік. Опорним пунктом його загону були **Чорна гора у Карпатах**. У 1738-1745 рр. опришки Олекса Довбуша діяли у Прикарпатті, Закарпатті і на Буковині. Захоплене у панів, лихварів, купців майно вони роздавали бідним. Усі спроби шляхти знищити загін О. Довбуша протягом

Коліївщина

семи років не мали успіху. Загинув Олекса Довбуш у с. Космачі (тепер Івано-Франківська область) від руки зрадника Стефана Дзвінчука, який смертельно поранив Довбуша 23 серпня 1745 р.

У 1768 році на Правобережжі вибухнуло найгрізніше народно-визвольне повстання – **Коліїщина**. Головними діячами коліївщини стали гайдамаки та й взагалі весь гайдамацький рух. Цьому сприяли такі обставини. Магнати і шляхта непомірно збільшили панщину та інші повинності. Посилилися національно-релігійні утиски.

На початку 1768 року під тиском царського уряду **польський сейм прийняв постанову про формальне зрівнення у правах з католиками населення православного й протестантського віросповідань**. Це викликало протест з боку найреакційнішої частини магнатів і шляхти. Під гаслом захисту католицизму і шляхетських прав у м. Барі на Поділлі (Вінницька обл.) вони утворили конфедерацію. Дії їх загонів були на Київщині, Поділлі та Волині супроводжувалися катуванням і грабуванням населення, вигнанням православних священиків із приходів, руйнуванням їх будинків і церков. Це переповнило чашу терпіння українського народу і вкрай загострило соціальну й національно-політичну ситуацію. Для боротьби з конфедератами царський уряд увів у Польщу, в тому числі на Правобережну Україну, свої війська. Українське населення витлумачило прихід російських частин як допомогу в боротьбі проти шляхти. Поширювались чутки про те, що Катерина II нібито видала “**золоту грамоту**”, якою вона санкціонувала знищення шляхти, орендарів, уніатських і католицьких священиків. Навесні 1768 р. селяни Правобережної України почали громадитися у загони, до них приєдналася запорозька голота. **Центром збору повстанців стало урочище Холодний Яр** поблизу **Мотронинського монастиря** (Черкаська обл.). Великий загін козаків і селян очолив **Максим Залізняк**.

Коліїщина (термін походить від слів “**колій**”, “**колот**”) була не лише вищою точкою гайдамацького руху, а й продовженням боротьби Польщі і Росії за домінування в слов'янському світі а також за контроль над українськими регіонами.

Максим Залізняк
(1740-1768)

У другій половині травня повстанське військо під проводом М. Залізняка вирушило у похід по Правобережжю. За кілька тижнів повстання охопило південну Київщину, Брацлавщину, перекинулось на Поділля і Галичину. Залізняк та його отамани оголосили звільнення селян від влади польської шляхти, скасували панщину та інші феодальні повинності. Повстанці знищували феодалів, орендарів, лихварів, захоплювали і спалювали панські

маєтки і замки, ділили шляхетське майно. У селах йшов перерозподіл фільваркових полів і лісових угідь місцевої шляхти. Майже повсюду формувалися органи селянсько-козацького самоврядування. У багатьох старостах правобережних земель влада польської шляхти практично перестала існувати. Шляхта, орендарі, старости, ксьондзи, уніати кинулися до міст, сподіваючись за мурами магнатських фортец сховатися від народного гніву. Багато їх зібралося в Барі, Кам'янець-

*Дуб Максима
Залізняка*

Подільському, Білій Церкві, Умані та інших містах.

**Станіслав Щенсний
Потоцький**
(1751-1805)

На початку червня повстанське військо наблизилося до Умані, яка належала магнатові **С. Потоцькому** і була одним із центрів польсько-шляхетського панування і поширення католицизму та уніатства на Правобережній Україні. Уманська фортеця мала міцні укріплення, в'їзд до неї охоронявся гарнізоном піхоти, а саме місто – полком надвірних козаків. Саме їх і було вислано проти повсталих, однак сотник цього полку **Іван**

Гонта разом з козаками перейшов на їхній бік. 9 червня двохтисячний загін,

очолюваний Залізняком, розпочав облогу, а потім, спільно з козаками Гонти, штурм міста. Обложені опинилися в скрутному становищі, і вже наступного дня уманський губернатор погодився здати місто. Повсталі вчинили розправу над шляхтою, єзуїтами, багатіями, знищили документи, що узаконювали повинності селян, захопили багато зброї, боєприпасів і майна.

Після взяття Умані повстанці розташувалися табором поблизу міста.

*Іван Гонта
(1740-1768)*

Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень, очолюваних сотниками, у нього підтримувався відповідний порядок, запорозькими козаками проводили військові навчання. На раді *Залізняк був проголошений гетьманом і князем смілянським*, а *Гонта – полковником і князем уманським*. Вони виявили себе справжніми керівниками, яким повсталий народ доручив усю повноту влади на визволеній території України.

Залізняк почав розсилати у різні райони Правобережжя універсали, які відбивали соціальні настрої повстанців. Зокрема, деяких з них він призначив урядовцями у містечках та селах і надав їм право розправлятися з гнобителями, порядкувати, судити і карати.

У травні-червні від головних сил повстанської армії відокремилося чимало загонів, які при підтримці селян і міщан розгорнули боротьбу проти шляхти у різних районах Правобережжя. В червні-липні 1768 р. на Правобережній Україні діяло близько *30 гайдамацьких загонів*, що контролювали значну територію.

Коліївщина викликала неабиякий страх у феодалів і правлячих кіл не лише шляхетської Польщі, а й сусідніх країн, де за прикладом українських селян народні маси стали підійматися на бородьбу.

Петро Кречетник
(1727-1800)

Російський уряд спочатку підтримував гайдамацький рух, для того, щоб ослабити сили Польщі, але потім, побачивши, що до нього приєднуються широкі народні маси, почав виступати проти гайдамаків. Доля Коліївщини була вирішана. **Генерал Кречетник**, який командував російськими загонами, отримав наказ від Катерини II – негайно придушити повстання. Російські війська приступили до каральних акцій над гайдамаками.

Російські офіцери скористались тим, що повстанці вважали російське військо своїм союзником, по-зрадницькому захопили їхніх ватажків М. Залізняка і І. Гонту, запросивши їх на банкет, де і були заарештовані. І. Гонта був переданий до рук польської влади, а М. Залізняка разом з 250 полоненими гайдамаками був винесений смертний вирок, але в останню мить за таємним наказом вирок змінили на довічне заслання до Сибіру.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Діяльність Д. Апостола в Україні
2. Назвіть реформи проведені К. Розумовським
3. За яких обставин Катерині II вдалося ліквідувати гетьманство на Україні?
4. Коли та ким була ліквідована Запорізька Січ?
5. Чи були в Україні політичні діячі, які б намагалися не допустити ліквідації Запорізької Січі
6. Чому в 1730 рр. виникають гайдамацькі рухи в Україні
7. Діяльність Ою Довбуша
8. В яких роках виникає Рух опришків

9. В якій частині України проходило народно-визвольне повстання – Коліївщина? Яка його основна мета?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Останні гетьмани України – Д. Апостол, К. Розумовський
2. Гетьман у вигнанні – П. Орлик
3. Конституція П. Орлика 1711 року
4. Діяльність малоросійської колегії
5. Січ 1775 р. і скасування козацької автономії

Рекомендована література

1. Джерела про зруйнування Запорозької Січі / Зібрав та упорядкував Василь Сокіл. НАН України. Інститут народознавства. Відділ фольклористики. – Львів: Афіша, 2005. – 128 с.
10. Левітас Ф., Тарасенко М. Історія України. – Київ: «Казка», 2005. – С. 323–324.
11. Історія України, курс лекції (за ред. Л.Г. Мельник, О.І.Гуржій). – К: «Либідь» 1991р.
12. Ю.Зайцев, Історія України – Львів: «Світ», 1996 р.
13. Орест Субтельний, Історія України – К: «Либідь» – 1993 р.
14. І.К.Рибалка, Історія України – Харків: «Основа», 1997 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛ. ХІХ СТ.

1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі іноземних держав.
2. Декабристський рух в Україні
3. Польське повстання 1830-1831 рр.
4. Кирило-Мефодіївське товариство – перша політична організація.

Т. Шевченко

5. Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр.
6. Україна у російсько-французькій війні 1812-1814 рр.
7. Піднесення національно-визвольної боротьби в Галичині в 20–30 рр. XIX ст. «Руська трійця»
8. Події революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях. Головна Руська Рада

1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі іноземних держав

На початок XIX ст., внаслідок трьох поділів Польщі, російсько-турецьких війн, ліквідації Гетьманщини і Запорозької Січі українські землі опинилися під владою Російської та Австрійської імперій.

Росія володіла *Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям і Півднем*, що становило близько **85% земель**, заселених українцями. У складі *Австрійської імперії* знаходилося, приблизно, **15%** українських земель, а саме, *Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття*. Території, що перебували під владою Російської імперії, прийнято називати **Наддніпрянською Україною**, у складі Австрійської імперії – **західноукраїнські землі**.

Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено загальноімперський адміністративний устрій. На середину XIX ст. з 10 генерал-губернаторств Росії три розташовувалися у Наддніпрянщині. **Генерал-губернаторство** – велика територіально-адміністративна одиниця, до складу якої входило декілька губерній. Генерал-губернаторів призначав і звільняв лише імператор, він мав практично необмежену владу (військову, адміністративну, судову, фінансову). До складу трьох генерал-губернаторств на українських землях входило **9 губерній**. Губернії поділялися на *повіти*, на чолі яких стояли *справники*.

Найчисельнішою національною меншиною на українських землях були євреї. Після першого поділу Польщі 5 червня 1772 р. російський уряд запровадив у 1791 р. для євреїв «**смугу осілості**», за межами якої представникам цієї меншини селитися заборонялося. Заборона проіснувала до 1917 р. Уся Наддніпрянина, крім Слобожанщини, входила у «смугу осілості». Цей захід засвідчував, що російський уряд здійснював політику дискримінації людей за національною ознакою. Крім цього євреям було заборонено селитися у Києві, Миколаєві, Севастополі, державних та козацьких селах Полтавщини. У багатьох містах були створені ***спеціальні єврейські квартали***.

У складі Австрійської імперії землі, заселені українцями, належали до різних адміністративних одиниць імперії. Власті Австрії так само не звертали уваги на етнічний склад населення, коли проводили адміністративно-територіальне розмежування. Так, ***східногалицькі землі*** (де більшість становили українці) і ***західногалицькі землі*** (де більшість становили поляки) потрапили в одну адміністративно-територіальну одиницю, названу «***Королівством Галичини і Лодомерії***» зі столицею у місті ***Львові***. «Королівство» поділялося на ***18 округів (дистриктів)***, з яких 12 складали українську частину краю. Окремим округом до 1861 р. входила ***Буковина*** (без етнічного поділу, хоча у Північній Буковині переважало українське населення, а в Південній – румунське).

Закарпатська Україна підпорядковувалася Пожонському намісницькому управлінню ***Угорського королівства*** і поділялася на ***чотири комітети***. Вся влада у комітетах належала адміністраторам, які призначалися з числа великих землевласників. Переважну частину населення краю складали селяни-русини, закріпачені угорськими землевласниками.

Все населення Наддніпрянської України поділялось за становою ознакою на ***дворянство, духовенство, міщан і селян***. Переважну частину населення становили селяни. Становище селян було різним. 40-45% селян

складали кріпаки. Існували також державні селяни, які не були особисто залежними, мали можливість вести власне господарство, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі.

На західноукраїнських землях селяни також складали переважну більшість населення. Власної національної еліти українці краю фактично не мали, вона була полонізована, або румунізована. Єдиним представником освічених верств у Східній Галичині та на Закарпатті було греко-католицьке духовенство, яке і започаткувало на цих землях національне відродження. На Буковині опір румунізації чинила лише нечисельна верства православних священиків.

Отже, на зламі XVIII-XIX ст. українські землі у складі Російської та Австрійської імперій опинилися в різних умовах, що зумовлювало і відмінності в їх розвитку. Провідною ідеєю, яка в XIX ст. надихала українських патріотів, стало усвідомлення належності до єдиного народу, хоч і розірваного навпіл і поневоленого двома імперіями.

2. Декабристський рух в Україні

Це була дивовижна молодь. Такого кола людей талановитих, чистих, розвинених, розумних і самовідданих я не зустрічав... Молоді люди, налякані жахливою дійсністю, залишали все і йшли шукати виходу. Вони жертвували всім, до чого прагнуть інші, - суспільним становищем, багатством, усім, що давало їм традиційне життя.

О. ГЕРЦЕН.

Втрата сподівання на лібералізацію царського самодержавства, скасування кріпацтва, посилення реакції після війни 1812–1814 рр. сприяли зростанню в Росії, а, відповідно, і в Україні опозиційних настроїв. Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські революціонери – **декабристи**.

Декабристи створюють таємні політичні гуртки, які ставили за мету насамперед, боротьбу за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства. Так, у 1816 р. в Петербурзі був створений «*Союз порятунку*», у 1818 р. – «*Союз благоденства*» в Москві. Вони ставили завдання впровадити конституційне представницьке правління, ліквідувати самодержавство, скасувати кріпосне право шляхом військового перевороту. Членами організацій були опозиційно настроєні офіцери. У 1818 р. після прибуття на службу до Києва генерала **М. Орлова** місто стає центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства».

Михайло Орлов
(1788-1842)

Павло Пестель
(1793-1826)

У 1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне товариство з центром у м. Тульчині. Головою останнього було обрано полковника **П. Пестеля**, членами товариства стали офіцери полків, що перебували в Україні. Незабаром, крім Тульчинської управи, було засновано ще *дві управи: Кам'янську* – на чолі з **В. Давидовим** та **С. Волконським** – і **Васильківську**, очолювану підполковником **С. Муравйовим-Апостолом**. Час від часу відбувалися конспіративні наради товариств. Для цього використовували **Контрактовий ярмарок**. Хоча на нарадах обговорювали питання спільних дій, між цими організаціями помічалось значне розходження: Південне товариство було більш радикальним, ніж Північне, яке обмежувалося в своїх планах поваленням абсолютизму та встановленням конституційної монархії.

Голова Південного товариства **П. Пестель** уклав політичний трактат

Андрій Борисов
(1798-1854)

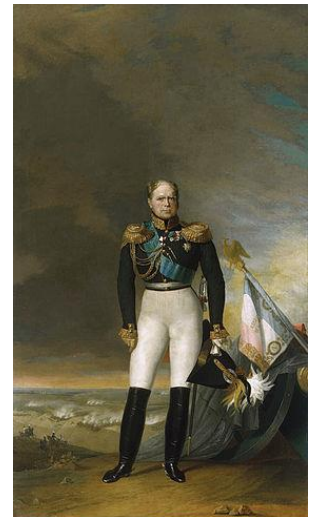
Петро Борисов
(1800-1854)

(**Конституцію**) «**Руська правда**», в якому докладно визначив програму дій після повалення царизму. За цією програмою всі народи Росії об'єднуються в централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпацтво

скасовується. Усі громадяни

республіки рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, окремі ділянки можна брати для обробітку. Повна свобода торгівлі і промисловості.

У 1823 р. у Новограді-Волинському було засновано третю таємну організацію – **Товариство Об'єднаних Слов'ян**, фундаторами якої були брати **Борисови**. Своїм демократизмом воно відрізнялося від Південного товариства. У 1825 р. ці товариства об'єдналися.

Костянтин Романов
(1779-1831)

У грудні 1825 р. в Таганрозі помер цар **Олександр І**. Спадкоємцем був його брат **Костянтин**, але одруження з полькою позбавляло його прав на престол. Другий брат **Микола І** спочатку відмовився від престолу. Настало «між царювання». Північне товариство вирішило скористатися цим і 14 грудня 1825 р. підняло повстання в Петербурзі. Але воно не було як слід підготовлене. Солдати полків, виведених на Сенатську площу, навіть не знали мети повстання. Населення не підтримало акцію, і царські війська легко розсіяли повстанців. Почалися арешти.

Невдача петербурзького повстання примусила керівників Південного товариства прискорити виступ, до якого вони також не було готові.

**Сергій
Муравйов-Апостол
(1796-1826)**

13 грудня заарештовано П. Пестеля. Керівництво перейшло до **С. Муравйова-Апостола**, і 28 грудня він підняв Чернігівський полк. Але не пішов на Київ і втратив марно три дні, шукаючи союзників. Тим часом назустріч повстанцям вирушили урядові війська. Уже в першій сутичці було тяжко поранено командира полку С. Муравйова-Апостола. 900 солдатів здалися без бою.

Керівників повстання було доставлено до Петербурга на суд. П'ятьох з них повішено. На Кавказ і в Сибір заслано багатьох офіцерів. Солдатів покарано шпіцрутенами і переведено до інших полків.

Головна причина невдачі декабристських повстань полягала в тому, що його мета була незрозумілою для народу. Для наступних поколінь декабристи були взірцем мужності, героїзму, самопожертви і відданості революційній справі. Дворяни за соціальним походженням, декабристи пожертвували всіма благами свого класу для прогресу суспільства.

3. Польське повстання 1830-1831 рр.

У 1830 р. українські землі опинились у вирі подій, пов'язаних із польським національно-визвольним повстанням проти російського панування, яке розпочалось у Королівстві Польському.

**Микола I
Романов (1796-1855)**

Створений у Варшаві внаслідок перемоги повстання Національний уряд висунув програму відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р. На пропозиції поляків розпочати переговори імператор **Микола I** відповів, що повсталі можуть розглянути лише дві його пропозиції: капітуляція або знищення.

Відтак польські повстанці висунули знамените гасло: *«За нашу і вашу свободу!»* Вони розраховували на об'єднання в боротьбі проти імперського поневолення всіх опозиційних сил із загалу росіян, українців, білорусів, литовців. На Правобережжі вони закликали землевласників принаймні пообіцяти надати селянам землю, щоб залучити їх на свій бік.

На допомогу повстанцям виступили загони польської шляхти з Правобережжя. Українське селянство вважало їх дії суто «панською справою», і для того, щоб переконати його приєднатися до польських шляхтичів, самих лише гасел було недостатньо.

Російський уряд попервах опинився у досить скрутному становищі, але дуже швидко віднайшов вихід. Головнокомандувач російських військ, фельдмаршал **Ф.Остен-Сакен** звернувся до українських селян Правобережжя. *«Не вірте їм (тобто полякам), – закликав він, – і тих, які*

**Фабіан Вільгельмович
Остен-Сакен
(1752-1837)**

будуть намовляти і силувати до бунту, намагайтеся схопити й доставити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади». Зміст цієї відозви, яку читали в усіх церквах Правобережжя, селяни зрозуміли як можливість вивільнитися з-під панського ярма. Вони залюбки хапали шляхтичів-бунтівників і передавали їх

Микола Рєпнін-Волконський (1778-1845)

російській владі. Рівночасно імперські урядовці вирішили, як і в усіх попередніх бойовищах, використати військові таланти нащадків українських козаків. З'явився імперський указ про формування полків малоросійського козацтва у Чернігівській та Полтавській губерніях. Охочих записатися до них виявилось багато, позаяк було заявлено, що всі вони назавжди залишаться на козацькій службі. За шість тижнів малоросійський генерал-губернатор **Микола Рєпнін** (1778–1845) сформував **8 полків** по 1 тис. душ у кожному. Однак у придушенні повстання козацькі полки взяти участь не встигли.

Константин-Кирило і Михайл-Мефодій (827-869, 815-885)

Тим часом російські війська у червні 1831 р. придушили виступи збунтованої польської шляхти на Правобережжі, а на початку вересня штурмом оволоділи Варшавою. Сформовані козацькі полки були розформовані. Польська шляхта зазнала репресій.

4. Кирило-Мефодіївське товариство – перша політична організація в Україні. Участь в ньому Т. Шевченка

На початку 1846 р. в Києві було утворено справжню **нелегальну** українську політичну **організацію** – **Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**, назване на

честь відомих слов'янських просвітителів *Кирила та Мефодія*. Серед засновників були вчитель з Полтави *Василь Білозерський*, службовець канцелярії Київського генерал-губернаторства *Микола Гулак* і професор Київського університету *Микола Костомаров*. Активну участь у діяльності

товариства брали *Тарас Шевченко*, *Пантелеймон Куліш* та ін.

*Василь
Білозерський
(1825-1899)*

Основна мета товариства це – боротьба проти кріпацтва та національне визволення українського народу. Українську державу члени товариства вбачали у

федеративній спілці незалежних слов'янських держав, кожна з

яких мала б становити штат або розмежовувалася б на кілька штатів.

Київ повинен був стати центральним містом цієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний

консультативно-регулюючий орган – собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося

мати невелике регулярне військо, а кожний штат, окрім того, мав би і свої збройні сили. Ідею визволення

слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх єднання передбачалося поширювати головним чином літературно-просвітницькою діяльністю. Вони прагнули перебудувати суспільство на засадах християнської моралі.

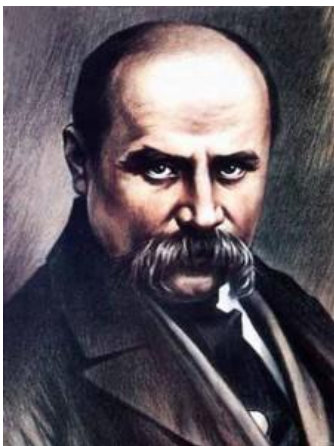
*Микола Гулак
(1821-1899)*

*Микола
Костомаров
(1817-1885)*

*Пантелеймон
Куліш
(1819-1897)*

**Тарас Шевченко
(1814-1861)**

Програму діяльності Товариства було викладено в історико-публіцистичному творі *“Книга буття українського народу”*, або *“Закон Божий”*. В ньому викладено 109 положень релігійно-навчального та історико-публіцистичного характеру. Здебільшого їх зміст стосується подій всесвітньої та вітчизняної історії. У творі розповідається про визвольну боротьбу українського козацтва і розвиток деспотичного самодержавства в Росії, про Велику французьку революцію, подвиг декабристів, про поділи Польщі сусідніми імперіями. Кирило-мефодіївці були переконані, що саме українському народові випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. Крім програми, було *розроблено Статут організації*. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав, громадян майбутньої слов'янської республіканської федерації, викладалися статутні права та обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Свою практичну діяльність кирило-мефодіївці зосередили на науково-освітній ниві. “Братчики” збирали кошти на видання популярних книжок, складали проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, укладали шкільні підручники.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Весною 1847 р. царські власті заарештували *12 постійних членів товариства* і відправили до Петербурга. Усіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства було заслано до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали *Т. Шевченка*, бо при арешті знайшли рукописи його антицарських та антикріпосницьких творів. Його заслали на *10 років* рядовим солдатом у малозаселені тоді *оренбурзькі степи* з найсуворішою забороною царя хоч що-небудь писати й малювати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

5. Україна в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр.

На початку XIX ст. між Російською та Османською імперіями запанував період нетривалого миру і навіть короткочасного союзу. Об'єднала ці постійно ворогуючі країни спільна небезпека з боку Франції. Проте цей союз не міг бути міцним і тривалим, оскільки Росія, захопивши внаслідок війн проти Туреччини Причорномор'я і Крим, не збиралася припиняти свою експансію. Коли 1804 р. спалахнуло повстання в Сербії, яке започаткувало національно-визвольний рух проти турецького панування на Балканах, Росія вирішила втрутитись у ці події. Порушуючи свої союзницькі зобов'язання, вона надіслала повстанцям кораблі зі зброєю. У відповідь Туреччина закрила протоки для російських кораблів і, забезпечивши собі підтримку Франції, оголосила у грудні 1806 р. війну Росії.

Оскільки українські землі були безпосередньо наближені до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, то вони сповна відчували тягар цього конфлікту.

У Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській губерніях було оголошено набір до ополчення. Кожна губернія повинна була направити до російського війська кілька тисяч ополченців. На потреби армії з Лівобережної України було реквізовано понад 6 тис. возів, близько 14 тис. волів, понад 1 тис. коней у супроводі 4 тис. селян-погоничів. Козаки були вимушені, як і українці у складі російської армії, битися за чужі інтереси і проливати кров братів-одновірців.

Війна тривала довго, без будь-яких рішучих дій з обох боків до 1812 р., коли Росія, відчуваючи наближення війни з Францією, активізувала свої дії та завдала вирішальної поразки турецькій армії під Рущуком. У травні

1812 р. було підписано **Бухарестський мир**, внаслідок якого Росія отримала **Бессарабію**. Більшість її населення складали молдовани, але частину її території (Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти) населяли українці

6. Україна у російсько-французькій війні 1812-1814 рр.

Наполеон I Бонапарт
(1769-1821)

Олександр I
«Благословенний»
(1777-1825)

12(24) червня 1812 р. **Наполеон напав на Росію**. Його армія, що налічувала **640 тис. чол.** і 1372 гармати, спрямувала свій головний удар на Москву. Їй протистояла російська армія

чисельністю **597 тис. чол.** Але вона була розділена на **три частини**: I-а, яку

очолював генерал **Барклай-де-Толлі**, захищала шлях на Петербург, II-а, яку

Михайло
Богданович
Барклай-де-Толлі
(1761-1818)

Петро Іванович
Багратіон
(1765-1812)

Олександр Петрович
Тормасов
(1752-1819)

очолював генерал **Баграціон**, захищала шлях на Москву, III-я, яку очолював генерал **Тормасов**, захищала шлях на Київ. Російське командування обрало **стратегічний план**, який **передбачав поступове виснаження ворога дрібними** сутичками і розтягування його комунікацій, не вступаючи у вирішальний бій.

У своїх планах Наполеон значне місце приділяв Україні, яку він планував перетворити в осередок антиросійського руху. Правобережжя він обіцяв повернути польському королю, Галичину та Волинь – передати австрійському імператорові, Крим і Північне Причорномор'я – турецькому султану. Решта території мала ділитися на військово-адміністративні колоніальні області (**наполеоніди**) і стати джерелом постачання французької армії продовольством, фуражем, конями, волами і навіть солдатами.

З метою не допустити антиросійського повстання на Україні, **Олександр I** видав маніфест, в якому закликав українське населення

Іван Котляревський
(1769-1838)

боронити свою землю. До козацьких та ополченських полків вступило майже 70 тис. чоловік. До війська вступало вільне селянське населення, селяни-кріпаки. У формуванні одного козачого полку брав участь видатний український поет і письменник **І. Котляревський**. У регулярній російській армії українці складали значний відсоток. Так, серед рядового складу він дорівнював 50%, серед молодшого офіцерського

складу – 80%, старшого офіцерського складу – 20%. Серед українського населення існувало два погляди на цю війну. Перший – погляд автономістів, котрі сподівалися за допомогою Наполеона здобути автономію. Другий – «консерваторів-малоросів», що схилялися до Олександра I і сподівалися після перемоги над наполеонівською армією знову поставити питання про автономію. Тому український народ пожертвував на військові потреби великі

суми грошей, багато продовольства, фуражу, волів, коней, засобів транспортування, брав активну участь у будівництві оборонних споруд. На українське ополчення витрачено 9 млн. крб., 13,5 пудів срібла та кілька кілограмів золота.

Досить добре підготували до відбиття ворожого нападу Київ. Навколо міста звели нові укріплення, багато зробили на перебудові і дальшому зміцненні Печерської фортеці.

Спеціально призначеному для захоплення Києва корпусу Шварценберга наполеонівських військ так і не вдалося прорватися навіть в Україну. Бойові дії охопили лише частину Волині.

Самовідданий патріотизм показали навіть солдати-одинаки, які з різних причин опинялися в тилу ворога. З місцевого населення вони організовували партизанські загони, які не давали спокою завойовникам (Ф. Потапов, Є. Четвертак).

Вісім українських козацьких полків брали участь у так званій “*bitvi narodiv*” восени 1813 р. під Лейпцігом. Це була ще одна нищівна поразка наполеонівської армії, завдана їй коаліцією військ Росії, Англії, Австрії, Прусії, Саксонії, Швейцарії, Іспанії та Португалії. Переможцям відкривався прямий шлях на Париж. У березні 1814 р. шість українських козацьких полків у складі російської армії вступили до столиці Франції. Так війну було завершено. Проте сподівання українців, що їх становище після війни покращиться, виявилися марними.

За указом імператора всі козацькі полки та ополчення було розформовано. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану, а за свою службу кожен дістав два рублі винагороди.

7. Піднесення національно-визвольної боротьби в Галичині в 20–30 рр. XIX ст. “Руська трійця”

«Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде»

Девіз «Руської трійці»

Приєднання західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії

Марія-Терезія
(1740-1780)

збіглося в часі з реформаторською **діяльністю імператорів Марії-Терезії та Йосипа II**. Реформи сприяли пробудженню національного життя в західноукраїнських землях. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основними носіями української національної ідеї було духовенство.

Йосип II
(1741-1790)

Національне відродження розпочалося в Закарпатті, з початку XIX ст. процес національного відродження охопив і Галичину. У 1816 р. з ініціативи священика **І.Могильницького** у Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація – **«Товариство священиків»**, навколо якого гуртувалося патріотично настроєне греко-католицьке

духовенство. Товариство стало активним оборонцем прав української мови,

поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення у початкову школу української мови.

У першій половині XIX ст. центром національного руху в Галичині став Львів. Тут на

Отець Іван
Могильницький
(1777-1831)

початку 30-х років виникло напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання «**Руська трійця**» (засновники – *М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький*). Представники «Руської трійці» своє головне завдання вбачали у піднесенні статусу та авторитету української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, прагненні «підняти дух народний, просвітити народ», максимально сприяти пробудженню його національної свідомості.

Свою діяльність члени гуртка почали з вивчення життя, традицій та історії власного народу. З записниками в руках Я.Головацький та І.Вагилевич побували у багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття.

Маркіян Шашкевич
(1811-1843)

Іван Вагилевич
(1811-1866)

Яків Головацький
(1714-1888)

Результатом цього своєрідного «**ходіння в народ**» стали не тільки численні добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу під іноземним гнітом.

У першому рукописному збірнику поезій та перекладів під назвою «**Син Русі**» (1833), вони закликали до народного єднання та національного пробудження. Наступним кроком «Руської трійці» став підготовлений до друку збірник «**Зоря**» (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Лейтмотивом рукопису було засудження іноземного панування, уславлення боротьби народу,

оспівування козацьких ватажків – Б.Хмельницького та С.Наливайка. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини. Видання цієї книги було заборонене і віденською, і львівською цензурою. Для авторів «Зорі» розпочався період переслідувань, обшуків, доносів, звинувачень у неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором львівської поліції: *«Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність»*.

Наприкінці 1836 р. у Будапешті вийшов альманах *«Русалка Дністровая»*. Її зміст пронизують три основні ідеї:

- ✓ визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, та заклик до її

поновлення;

- ✓ позитивне ставлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків – борців за соціальне та національне визволення;

- ✓ пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності.

У збірці автори певною мірою вийшли за рамки культурницько-просвітнянської діяльності і вторглися у політичну сферу.

Аналізуючи причини заборони твору «Руської трійці», І.Франко зазначав: *«Русалка Дністровая», хоч і який незначний зміст, які неясні думки в ній висказані – була свого часу явищем наскрізь революційним*». Це був рішучий виступ проти традиційних політичних і соціальних авторитетів.

Незабаром це об'єднання розпалося. Переслідуваний світською і церковною владою, на 32-му році життя помер М.Шашкевич. У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І.Вагилевич, який почав проповідувати ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі. Довше обстоював ідеї «Руської трійці» Я.Головацький. Але й він під впливом М.Погодіна приєднався до москвофілів і в 1867 р. емігрував до Росії.

8. Події революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях.

Головна Руська Рада

У 1848–1849 рр. Європу охопила загальноєвропейська демократична революція. Вона була спрямована проти режиму реакції, який встановився після розгрому імперії Наполеона I, проти пережитків феодалізму. В результаті революції вперше в історії в політичному житті Європи могли брати участь широкі народні маси. В європейських країнах почалося становлення демократичних інститутів, громадянського суспільства. Демократизація життя, піднесення соціальних рухів, дало поштовх до розгортання національно-визвольної боротьби поневолених народів Східної і Центральної Європи.

В роки революції центром українського національного руху стала *Східна Галичина*. Його започаткувала група представників греко-католицького духовенства, яке звернулось до австрійського імператора **19 квітня 1848 р. з петицією**. В ній висловлювалися побажання: запровадження в школах і громадських установах Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу до всіх посад та зрівняння в правах духовенства всіх конфесій.

2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська політична організація – **Головна руська (українська) рада (ГРР)**, котра взяла на себе роль представника українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її впродовж 1848–1851 рр. Раду, яка складалася із 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовенства, її очолив єпископ **Григорій Яхимович**, заступниками стали М. Куземський, І. Борискевич.

Григорій Яхимович
(1792-1863)

Золотий лев
Руського
воєводства

Друкованим органом Головної руської ради стала «**Зоря Галицька**» – перша у Львові газета українською мовою, що вийшла з 15 травня 1848 р. Першим редактором (1848-1850) був *Антін Павецький* – один із засновників і активний член ГРР. З 1854 року, редактором став *Микола Савчинський*.

З ініціативи ГРР за національну символіку галицьких українців було прийнято *синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого Лева* на синьому тлі. Пролвідники ради виступаючи за проведення демократичних реформ, домагалися забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Здійснення своєї програми вони пов'язували з відданістю Австрійській конституційній монархії. В містах, містечках і селах Східної Галичини організувалося близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обиралися представники різних верств, головним чином селяни, міщани, світська інтелігенція (вчителі), представники нижчого духовенства, які розгорнули активну громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність. Почалось формування загонів самооборони – *Національної гвардії*.

Правлячі кола Австрії, ігноруючи вимоги українців, все ж погодилися на запровадження з 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. На початку 1849 р. відкрито кафедру української мови у Львівському університеті. Її першим професором став *Я. Головацький*.

Складовою частиною боротьби за демократичні перетворення стало пожвавлення культурно-освітнього руху в краї. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з рішенням з'їзду у Львові було засновано «**Галицько-руську матицю**» – культурно-освітню організацію, яка мала завданням видання популярних книг для

народу. Першим головою ГРМ став отець *Михайло Куземський*. З 1860-х років XIX ст. керівництво товариства опинилося в руках *Антонія Петрушевича, Якова Головацького, Богдана Дідицького*, які були виразниками ідей москвофільства і заперечували існування українського народу, відкидали вживання української мови, а замість неї запроваджували «язичіє».

Видавнича діяльність ГРМ була особливо активною до середини 1880-х років. До цього часу старанням товариства видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні поручники, серед яких була і «*Читанка*» *Маркіяна Шашкевича*.

Національний рух на західноукраїнських землях 1848–1849 рр. виробив широку програму національно-політичного і духовного утвердження українства в межах конституційної Австрійської монархії. Влітку 1849 р. після розгрому об'єднаними силами Австрії і Росії угорської революції в імперії Габсбургів було відновлено абсолютистський режим з його централістсько-бюрократичною системою. Австрійську конституцію відмінено. Влітку 1851 р. розпущено Головну руську Раду. В наслідок революції 1848-1849 рр. було скасовано панщину, селяни отримали повну особисту свободу. Земля, якою селяни користувались, переходила у їх власність. Проте краща земля, общинні землі (ліси, пасовища) залишалися в руках поміщиків.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. На які частини була поділена Україна в II пол. XIX ст.
2. Вкажіть території України які були під владою Російської імперії.
3. Назвіть Українські землі що відійшли до складу Австро-Угорської імперії.
4. Коли та з якою метою виник декабристський рух в Україні ?

5. Чи вдалося польській шляхті залучитися підтримкою українського народу у повстанні 1830-31 рр.?
6. Назвіть найвизначніших діячів Кирило-Мефодіївського товариства.
7. З якою метою було сформоване Кирило-Мефодіївське товариство?
8. Яким чином Україна була причетна до російсько-турецької війни 1806-1812 рр.?
9. Як розпочалася російсько-французька війна?
10. Назвіть групи армій та їх керівників, які захищали російську імперію в російсько-французькій війні.
11. Зазначте роль українського народу у цій війні.
12. Хто та з якою метою заснував «товариство священників»?
13. Назвіть засновників «Руської трійці»
14. Що означає термін «ходіння в народ»?
15. Які твори видані «Руською тійцею» вам відомі?
16. Вкажіть передумови виникнення ГРР.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії
2. Загострення соціально-економічних протиріч в Україні.
3. Селянські повстання. У. Кармелюк.
4. Продовження реформ Марії-Терези Йосифом II, їх роль у розвитку національно-культурного життя Галичини та Буковини.
5. Буржуазна революція 1848 року. Скасування кріпосного права.
6. Кирило-Мефодіївське братство
7. Суспільно-політичний рух. «Руська Трійця»
8. Головна Руська Рада

Рекомендована література

1. А. В. Поджио. Записки декабриста. М. – Л., 1930.
2. Г.Я. Сергієнко. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.
3. М. Лисенко. Декабристський рух на Україні. К., 1954.
4. Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 297 – 298.
5. Кирило-Мефодіївське товариство // Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Юрій Ковалів. – Т. 1. – К.: Видавничий центр «Академія», 2007. – С. 475-476.
6. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954-1989, 1993-2000.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Скасування кріпосного права в Російській імперії
2. Буржуазні реформи 60-70-х років та їх здійснення в Україні
3. Шляхи розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві
4. Особливості завершальної фази промислового перевороту
- 4.1. Розвиток провідних галузей промисловості
- 4.2. Соціальні зміни
- 4.3. Торгівля
- 4.4. Суспільно-політичне життя
5. Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр.

1. Скасування кріпосного права в Російській імперії

Одним із найбільш гострих питань в Російській імперії була необхідність проведення селянської реформи. Вже у 1857 р. російським урядом для підготовки реформ був створений 3 січня *Таємний комітет*, який на першому засіданні ухвалив негайно приступити до поступового звільнення селян. Після детального опрацювання пропозицій (до речі, українські поміщики, на відміну від російських, враховуючи родючість українських чорноземів, трималися за землю і бажали залишити її собі якомога більше) було підготовлено узагальнюючий документ – «*Положення про селян*» і *Маніфест*, які підписав 19 лютого 1861 р. **Олександр II**.

**Олександр II
Романов
(1818-1881)**

Особисте звільнення селян. Селяни здобули ряд громадянських прав – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Селяни мали право укладати договори, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати в суді. Але, ставши вільними, селяни залишалися «**нижчим станом**»: сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину тощо. Протягом дев'яти років не мали права відмовитися від наділу або залишити село. Вихід із сільської общини був утруднений різними обмеженнями.

Виділення селянам земельних наділів. При скасуванні кріпосного права поміщики зобов'язані були відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався в межах норм, передбачених законом для конкретної місцевості.

В Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були малі (у південних губерніях від 3 до 6,5 десятин на душу, у

лівобережних від 3 до 4,5 десятин). При цьому поміщик сам визначав місце селянського наділу, що, по суті прирікало селян на отримання гіршої землі.

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали-відрізки. В Лівобережній і Степовій Україні відрізки складали майже третину загальної площі селянського землекористування. За рахунок відрізків одержували землю ті селяни, хто раніше землі не мав.

Проведення викупу землі. Право викупу садибних ділянок землі і право викупу польового наділу були не однакові. Садибні ділянки селянин міг викупити в будь-який час. При цьому розмір викупної суми визначався або угодою, або відповідними пунктами «Положення про викуп». Польовий наділ селянин міг викупити тільки за згодою поміщика, але в той же час поміщик мав право примусити селянина викупити наділ. Тобто, питання про викуп наділу цілком залежало від поміщика.

При визначенні суми в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розміри тогочасних повинностей селянина в поміщика. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже в 4 рази. Селяни лише в окремих випадках були спроможні сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу.

Був утворений спеціальний Селянський банк. 80% потрібної суми банк давав селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщику. Селяни ж протягом 49 років повинні були повертати банку його позику з процентами.

Наслідки реформ. Селянська реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 млн. її населення селяни становили 10,5 млн. В цілому, із загального числа 2,5 млн. ревільських душ (у минулому кріпаків) в Україні 220 тис. (а з родинами – 440 тис.) було обезземелено зовсім. Близько 100 тис. чол. отримали наділи до однієї

десятини на ревізку душу. Загалом наділи менше прожиткового мінімуму (менше 5 десятин) отримали 94% колишніх поміщицьких селян.

Інтересам поміщиків відповідала також викупна операція: за дореформеними цінами отримана поміщицькими селянами земля коштувала 128 млн. руб., а селяни повинні були заплатити за неї 503 млн. руб.

Проте, незважаючи на половинчастість, непослідовність реформи в цілому вона мала прогресивний характер. Мільйони кріпаків отримали волю. Селянська реформа створила умови для перетворення робочої сили на товар, розвитку капіталістичного товарного виробництва, прискорила формування промислового сектору економіки.

2. Буржуазні реформи 60-70-х років та їх здійснення в Україні

Після скасування кріпосного права були проведені реформи в галузі управління, суду, освіти, військової справи і фінансів. Основна їхня мета полягала в тому, щоб зберігаючи самодержавну владу царя і панування поміщиків, пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку.

Земська реформа (1864 р.). У результаті проведення цієї реформи в ряді губерній були *створені земства* – так зване місцеве самоврядування під верховенством дворянства. В Україні реформа поширилася на південні і лівобережні губернії, у яких було створено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі, де більшість поміщиків були поляками, земська реформа розпочалася лише у 1911 р.

Функції земств зводилися до підтримки в належному стані місцевих доріг, забезпечення населення продовольством у разі голоду, організації агрономічної і медичної допомоги, будівництва і утримання шкіл, налагодження поштового зв'язку, розподілу державних коштів, збирання і надання до державних органів статистичних відомостей.

Судова реформа. У 1864 р. уряд провів судову реформу, що завершилася запровадженням буржуазного судочинства. До реформи суд був становим,

закритим і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема від губернатора. Реформою запроваджувалися основні принципи буржуазного права: безстановість суду, змагальність сторін, гласність судочинства, котре відбувалося у відкритих засіданнях за участю сторін і вершилося присяжними засідателями. Вводився інститут адвокатів. Були створені окружні суди (по одному на губернію), які становили першу судову інстанцію.

Касаційні функції виконував сенат, що міг повернути ту або іншу справу на повторний розгляд. Для вирішення дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів.

Шкільна реформа (1864 р.). Царський уряд вирішив підпорядкувати своєму контролю навчальні заклади. Запроваджувалися єдина система початкової освіти (4 класи). Початкова школа повинна була виховувати в народі релігійно-монархічну мораль. Обов'язковими предметами були “Закон Божий” і церковний спів. Із загальноосвітніх дисциплін запроваджувалося тільки навчання грамоті, чотирьом арифметичним діям, наданням відомостей з географії, малювання і т. і.

Середня освіта була представлена *двома типами гімназій*: класичними та реальними (чоловічі і жіночі). Право навчатися в них надавалося всім станам, але через *високу плату* скористатися ним могли лише діти багатіїв. Право вступу до університету мали тільки особи, що закінчили класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії надавало право на вступ до вищої технічної школи, а закінчення жіночої гімназії узагалі ніяких прав не давало, оскільки метою останньої, як прямо проголошувалося в статуті, було підготувати освічену «дружину і матір родини».

Певні зміни вносилися і до вищої школи. Зокрема, надавалася певна автономія університетам, створювалися ради професорів, котрі повинні були керувати всім життям навчальних закладів, запроваджувалися вибори деканів.

Військова реформа. Протягом 1862-1874 рр. здійснювалася військова реформа. Був здійснений ряд заходів, пов'язаних із перебудовою армії. Проведено переозброєння і переобмундирування армії, удосконалена система її постачання, управління, бойової підготовки військ і підготовки офіцерських кадрів.

Уся територія Росії у 1867 р. була розділена на 10 військових округів, з них 3 (Київський, Одеський і Харківський) в Україні. Поряд з округами створювалися інші органи місцевого військового управління. У кожній губернії і повіті засновувалися управління військового начальника.

У січні 1874 р. був прийнятий новий статут про військову повинність. Рекрутські набори були замінені загальною військовою повинністю для осіб, яким минув **21 рік. Термін військової служби** скорочувався до **6 років** у сухопутних військах і до **7 років на флоті**. Від військової повинності звільнялося духовенство і певні привілейовані верстви суспільства, частина іноземних колоністів.

Міська реформа. Ця реформа реорганізовувала систему міського самоврядування. Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. у всіх містах країни змінювався принцип вибору до міських дум. В основі визначення права участі у виборах гласних до міських дум відтепер лежав не становий, а майновий ценз. Виборче право надавалося тільки власникам нерухомого майна, котрі платили податки. Всі інші категорії, що складали більшість міського населення, насамперед робітники, ремісники, дрібні службовці, цього права не мали. Жінки також не мали права брати участь у виборах.

Щоб забезпечити перевагу в думках представників великої буржуазії, вибори проводилися по трьох станових куріях, кожна з яких незалежно від кількості тих, хто брав участь у виборах, обирала третину загального числа гласних.

Міські управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею та іншими господарськими питаннями. Вони безпосередньо підпорядковувалися губернаторові і міністрові внутрішніх справ.

Одночасно з проведенням цих досить ліберальних реформ, уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р. цензурні установи передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ.

3. Шляхи розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві

Після реформи 1861 р. Наддніпрянська Україна переживала добу бурхливого економічного зростання. Це було зумовлено особливістю економічної політики царизму: Російський уряд активно розвивав неросійські регіони імперії, у тому числі Україну, при цьому виходячи виключно з інтересів імперії, що спричинило переважно сировинний характер розвитку господарства України. Наявність на її території величезних покладів вугілля, залізної руди, виняткова родючість ґрунтів, а також функціонування зручних морських портів для вивозу продукції зумовили прискорений економічний розвиток України.

Сільське господарство. Найбільш характерними рисами розвитку цього сегменту економіки були:

– поступовий перехід аграрного сектора до капіталістичних форм господарювання. Причому поміщицькі господарства правобережних і лівобережних губерній за рахунок напівфеодальної експлуатації селян більш повільно вросли в капіталізм. У цих регіонах ще діяла відробіткова система, яка вела до прогресуючого розорення і кабали основної маси селян. На Правобережжі найбільш інтенсивно розвивалася цукрова промисловість.

На півдні України ліквідація поміщицького землеволодіння, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, формування фермерських господарств відбувалися швидше. Поміщики створювали на базі своїх

маєтків великі агровиробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці, заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу;

Поштова марка

Герб Харитоненків

— відбувалися значні зміни у сфері землеволодіння. Царський уряд активно проводив політику направлену на перетворення землі на товар і вільний продаж землі, внаслідок чого відбулися докорінні зрушення в

розподілі земельної власності. По-перше, у другій половині XIX ст. значно прискорився процес концентрації землі. На початку XX ст. власниками

Яхта «Іоланда», яка належала сім'ї Терещенків у 1920-ті роки, була найдовшою (127 м) приватною яхтою у світі.

майже 70% усієї дворянської землі були біля 3 тис. поміщиків. Поряд із спадковими землевласниками виникли великі землевласники нової генерації (Симиренки¹, Терещенки², Харитоненки³), які були зорієнтовані на капіталістичні форми ведення свого господарства. По-друге, одночасно відбувалося активне витіснення дворянського (станового) землеволодіння буржуазним (безстановим). На початку XX ст. більше третини загальної площі дворянського землеволодіння знаходилася у власності осіб недворянського походження, переважно заможних селян;

¹ **Симиренки** — рід промисловців-цукроварників, конструкторів і власників машинобудівних заводів, піонерів пароплавства на Дніпрі, вчених і практиків садівництва, меценатів української культури.

² **Терещенки** — козацько-міщанський рід на Глухівщині, який 1870 року отримав дворянський статус, в 1870 р. заснували «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн. крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. крб.

³ **Харитоненки** — рід українських цукрозаводчиків зі Слобожанщини, землевласників, купців, промисловців, благодійників, меценатів середини 19 — початку 20 століть. 3 18 квітня 1899 отримав дворянський статус.

– суттєві зміни відбулися в землекористуванні. Зміцнення капіталізму в сільському господарстві, зростання його товарності сприяли поширенню, замість відробіткової форми оренди землі, грошової, підприємницької оренди. Капіталізація сільськогосподарського виробництва стимулювала застосування техніки в землеробстві, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ, поліпшення структури посівів тощо. Протягом 70-80-х років XIX ст. імпорту сільськогосподарської техніки збільшився майже в 16 разів, а її виробництво на півдні України за ці роки зросло в 12 разів;

– капіталізація поміщицьких та селянських господарств сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці. Наприкінці XIX ст. майже 2 млн. поденних та постійних найманих робітників були зайняті у землеробстві України. Найбільш широко наймана праця використовувалася в Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Подільській та Волинській губерніях;

– зросли посівні площі і змінилася структура посівів. За період від 1860 р. до 1887 р. посівні площі в Україні зросли в 1,5 рази. Це було зумовлено, як екстенсивним розвитком господарства, так і освоєнням, колонізацією Півдня України. В структурі посівів значно зросли площі, які виділялися під пшеницю і ячмінь. Подібна тенденція розвитку сільського господарства була спричинена не тільки зростанням внутрішніх потреб в зерні, а і значним розширенням його експорту. На кінець XIX ст. частка України в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. До того ж в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці та 10% – кукурудзи. В пореформений період різко зросло виробництво також таких технічних культур, як цукровий буряк, картопля, тютюн тощо. Україна перетворилася у важливий регіон виробництва сільськогосподарської продукції. Вона відігравала дедалі помітнішу роль не лише на загальноросійському, а й на світовому ринку.

4. Особливості завершальної фази промислового перевороту

Суть промислового перевороту полягала в переході від мануфактури до машинної індустрії, від дрібного до масового виробництва. Найбільш характерними ознаками промислового перевороту було широке застосування у виробництві машин і механізмів, витіснення ручної праці.

Промисловий переворот в Україні відбувався в основному протягом 70-х-початку 90-х років XIX ст. У ці роки було закладено основу формування індустріального суспільства. Якщо у 1860 р. в Україні налічувалося 2147 промислових підприємств на яких працювало 86 тис. робітників, то в 1895 р. вже було понад 30,3 тис. підприємств і відповідно 205 тис. робітників.

Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас через низку обставин (вигідне географічне розташування; природні корисні копалини; дешева, але відносно кваліфікована робоча сила та ін.) мала і свої особливості:

1. У пореформений період південно-східний регіон України перетворюється на основну паливно-металургійну базу Російської імперії. Видобуток вугілля в Донбасі зріс від 1861 р. до 1900 р. у 115 разів. Донбас, Південь України перетворилися в потужний індустріальний регіон, який давав майже 70% видобутку кам'яного вугілля, значну частину виплавки чавуну, заліза, сталі Російської імперії.

2. Розвиток індустрії в Україні відбувався швидкими темпами, виробництво чавуну збільшилося в 4 рази, а прокату – в 7,7 рази. Подібні тенденції були характерні і для інших галузей великої індустрії України.

3. Високий рівень концентрації виробництва. У пореформений період в Україні, особливо в її південно-східному регіоні, будувалося багато великих промислових підприємств. У Катеринославській і Херсонській губерніях виникло 17 великих заводів.

4. Значний вплив іноземного капіталу. З 1888 р. до 1894 р. в Україні були створені 22 іноземні компанії з основним капіталом майже 63 млн. руб.

Царський уряд усіляко заохочував іноземних капіталістів, цьому сприяли державні пільги, дешева робоча сила, значні запаси сировини, широкий ринок збуту тощо. Основними інвесторами стали підприємці Франції, Бельгії, Англії та Німеччини. Переважну більшість капіталів іноземці вкладали в кам'яновугільну, гірничорудну та металургійну галузі. Так, наприкінці XIX ст. у гірничій промисловості України іноземцям належали 80-90% усіх акціонерних капіталів.

5. Структурна та територіальна диспропорціональність.

Характерними рисами наздоганяючого варіанта модернізації, підкреслює історик О.Д.Бойко, є вибіркове, а не системне використання світових досягнень науки, техніки, технології та організації виробництва. Специфікою російського варіанта модернізації був пріоритетний розвиток при державній підтримці важкої індустрії, яка розвивалася темпами, вдвічі швидшими за галузі легкої промисловості. Це призвело до деформації економічної структури України, особливо Донбасу. В Україні переважали галузі по виробництву засобів виробництва і значно відставало виробництво предметів споживання.

6. Економіка України формувалася як складова частина єдиного економічного простору Російської імперії. Ця тенденція була зумовлена передусім прискореним розвитком важкої індустрії при одночасному гальмуванні деяких галузей легкої промисловості (полотняна, суконна). Наприкінці XIX ст. лише 15% українських промислових підприємств виробляли готову продукцію. Решта індустріального потенціалу виготовляли напівфабрикати, сировину для подальшої переробки.

4.1. Розвиток провідних галузей промисловості

Економічний розвиток України визначали, насамперед, галузі важкої промисловості: вугільна, металургійна, машинобудівна. У 60-90-ті роки сформувався український індустріальний район, що включав такі промислові центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний,

Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та ін. Україна стала головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Ряд великих підприємств були побудовані на кошти іноземних капіталістів: англійських – завод Джона Юза (Х'юза) з робітничим селищем Юзівка; бельгійських – Дніпровський завод із селищем Кам'янське (тепер Дніпродзержинськ); французьких – завод у Кривому Розі та ін.

Прискореними темпами розвивалися галузі **машинобудування**. Центр сільського машинобудування в пореформені роки перемістився з підросійської Польщі і Прибалтійських республік у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв. Усі великі заводи належали іноземним власникам. Транспортне машинобудування (паровозобудівні заводи) було зосереджено в Харкові, Луганську та інших містах.

Велику роль у розвитку господарства України відіграло **будівництво залізниць**. У 1863 р. започаткували спорудження першої залізниці – *від Балти* (місто Подільської губернії, відоме сільськогосподарськими ярмарками) *до Одеси* довжиною в 200 км. На Лівобережжі перша залізниця з'явилася у 1868 р., вона з'єднала *Київ* з російським *Курськом*. На кінець 80-х років в Україні була створена ціла мережа залізниць. Вони сполучали між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рогу, Україну та різні регіони Росії, Україну та Західну Європу. Всього за 1865-1890 рр. було збудовано майже 6800 км залізниць.

Поряд із залізничним транспортом важливу роль відігравав **водний транспорт**. Наприкінці XIX ст. на Дніпрі використовувалися майже **400 пароплавів**.

4.2. Соціальні зміни

Промисловий розвиток пореформених років зумовив великі соціальні зміни. З'являються нові соціальні групи, яких в умовах панування кріпосних

відносин не було. Посилюється суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів).

Ці соціальні верстви в Україні були багатонаціональними за складом. Але в найважливіших галузях промисловості – вугільній, гірничорудній і металургійній – переважали робітники-росіяни. Водночас, українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком цукрових заводів), вони охочіше йшли на роботу по найму до поміщиків чи багатих селян.

Буржуазія України також була багатонаціональною. Українські капіталісти займали найбільш значні позиції в промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, винокурна та ін.). Але їх мало було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Тут переважали російські підприємці.

У пореформені десятиліття зростає чисельність і роль **інтелігенції**. Українців у складі інтелігенції було трохи більше **третьини**. Загалом, представники корінної нації – українці – були у меншості в найважливіших соціальних групах, які забезпечували соціально-економічний прогрес суспільства. Більшість українців, як і раніше, становили селяни.

Одеса в XIX ст.

Київ в XIX ст.

Класичний вид на Харків з Холодної гори., кінець XIX ст.

Катеринослав. Початок XX ст.

Промисловий переворот прискорив **урбанізаційні процеси**. Промислове, залізничне будівництво, розвиток торгівлі спричинили різке зростання розбудови міст. У 1900 р. в Україні виділялося 4 великих міських центра: **Одеса** (400 тис. жителів), **Київ** (250 тис.), **Харків** (175 тис.), **Катеринослав** (115 тис.). Наприкінці XIX ст. в Україні нараховувалося 130 населених пунктів, що мали офіційний статус міста. Втім, незважаючи на ріст числа міських жителів, сільське населення все ж продовжувало помітно переважати. На кінець XIX ст. лише 13% населення України було міським (в Англії – 72%). Урбанізація (ріст міст) мало торкнулася українців. Лише трохи більше 5% українців проживало у містах, тоді як відповідний показник для росіян, які проживали в Україні, становив 38%, для євреїв – 45%.

4.3. Торгівля

Після реформи 1861 р. швидко зростають об'єми торгівлі, з'являються нові її форми. З 60-х років особливо швидко стала розвиватися **стаціонарна торгівля – магазинна і крамнична**. Розширення мережі постійної торгівлі

обумовлювалося ростом міст і міського населення. У торгівлі, як і в промисловості, відбувалася концентрація капіталів. З оптової і роздрібної торгівлі поступово витіснялися дрібні і середні торговці. Створювалися великі універсальні магазини з розгалуженою мережею філій. У великих містах відкривалося чимало спеціалізованих магазинів із продажу тканини, зерна й інших товарів.

Значну роль у пореформений період відігравали **ярмарки**. Вони існували переважно у тих містах і селах, де була слабо розвинута стаціонарна торгівля. В основному це були дрібні сільські ярмарки, які проводилися найчастіше протягом 1-2 днів. Важливою ланкою внутрішньої торгівлі були **базари і торги**. Міські базари за обсягом привозу і продажу товарів значно перевищували сільські. У великих містах існувало декілька базарів, де в основному продавалися продукти харчування.

Щодо зовнішньої торгівлі, то Україні належало провідне місце у хлібному експорті Російської імперії. У 1890-1895 рр. з європейських морських портів і сухопутних митниць Росії щорічно в середньому вивозилося понад 6 млн. т. збіжжя, з яких 77% йшло через чорноморсько-азовські порти.

Михайло Погодін
(1800-1875)

4.4. Суспільно-політичне життя на Лівобережжі та Правобережжі України

Суспільно-політичне життя *в Лівобережній Україні* другої половини XIX ст. розвивалося в умовах сталої національної політики російського царизму. Окремі російські радикали заперечували сам факт існування українського народу як окремої етнічної спільноти. У 50-60-ті роки XIX ст. для аргументування цієї ідеї були висунуті додаткові аргументи. Російський історик **М.Погодін** у 1856 р. в одній із своїх статей зробив спробу довести, що українського народу, української мови ніколи не існувало. Українську мову оголосили

всього лише місцевою говіркою, діалектом мови російської. З цими поглядами незгодні були українські історики **М.Максимович**,

**Михайло
Максимович**
(1804-1873)

М.Костомаров. Силою художнього слова упередженість цієї “теорії” доводили **Т.Шевченко**, **І.Котляревський** та інші письменники.

Порядками в царській Росії були незадоволені і представники інших народів, передусім самі росіяни і поляки. У російському визвольному русі 60-х років панували радикали. Ідейним

**Микола
Чернишевський**
(1828-1889)

**Микола
Костомаров**
(1817-1885)

вождем радикальних різночинців (вихідці з різних станів) був **Микола Чернишевський** (1828-1889рр.), який розробив теорію общинного соціалізму – створення справедливого суспільного ладу на базі селянської

общини і кооперативних майстерень. Старий суспільний лад російські радикали прагнули знищити в ході селянської революції. З цією метою вони організували в

1861 р. революційну організацію «**Земля і воля**» її натхненниками були **О. Герцен і М. Чернишевський**. Але усі спроби цієї організації підняти селян на повстання не мали успіху. Організація була розгромлена, а різночинці стали шукати нових методів боротьби.

Суспільно-політичне життя на Правобережжі. «Хлопоманство».

***Володимир
Антонович
(1830-1908)***

Після поразки повстання 1830-1831 рр. у Польщі, поляки знову почали збирати сили до нового масового виступу. Як і раніше, вони сподівалися на активну участь у повстанні всього населення Правобережжя. Однак частина української колонізованої молоді не підтримувала цієї ідеї, і почала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські товариши, вони почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову.

Цей рух очолив студент Київського університету

Володимир Антонович. Його погляди розділяли і підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський та ін. Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження народу польського, а його мова – діалект польської мови.

Поляки називали цю групу ***«хлопоманами»*** (*хлоп – зневажлива польська назва простої людини*) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь В. Антонович опублікував на сторінках журналу ***«Основи»*** статтю, в якій закликав шляхтичів – поляків, які живуть в Україні повернутися до українського народу, якого колись зреклись їхні предки. Щоб продемонструвати свою єдність із народом, «хлопомани» розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул вони подорожували по селах, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї і обряди. Одночасно студенти розповідали селянам про славне минуле України, про її тяжке становище, говорили про можливий вихід з нього. Така діяльність тривала протягом всього 1860 р.

Поява в селі сторонніх людей і незвичні розмови насторожували сільську владу. Старости затримували «хлопоманів» і передавали поліції для дізнання. На початку 1861 р. під адміністративно-поліцейським тиском «хлопомани» були змушені припинити ходіння по селах і приєднатися до тих груп, що діяли в містах.

Наступні події засвідчили, що відмовою Україні на власну державу польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію, а українське селянство традиційно не довіряло польським панам. Польське повстання 1863-1864 рр. підтвердило це. Чергове визвольне повстання почалося у січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців. Однак на боці повсталих поляків воювали приблизно лише 500 українців, білорусів, росіян. Масової підтримки польське повстання не отримало. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Прусії придушила повстання.

5. Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр.

Важливою організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60-90-х роках XIX ст. були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву **громад**. Перша така громада виникла у 1859 р. у *Петербурзі*. Її створили українці, які мешкали у столиці імперії.

Помітно пожвавилася життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства: *В.Білозерського, М.Костомарова, Т.Шевченка*. Значним успіхом громади стало створення у 1861 р. першого українського журналу «*Основа*», в якому друкувалися українською і російською мовами художні твори, праці з історії, народознавства. У 1862 р. через фінансові труднощі та переслідування цензури і поліції «Основа» припинила існування.

Центром громадівського руху безпосередньо в Україні став *Київ*. Навесні 1860 р. студенти і викладачі Київського університету, місцева інтелігенція створили *Українську громаду*. Очолив її *Володимир Антонович*. На таємній сходці група громадівців затвердила програмні

положення: *український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, допомагати українцям у боротьбі з гнобителями.*

Услід за київською громади були створені в Чернігові, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах. Одними із головних напрямів їхньої діяльності була організація недільних шкіл для дорослого населення (перша в Російській імперії недільна школа була організована у 1859 р. у Києві). Громадівці також відкривали щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції, та бібліотеки, поширювали серед населення твори Т.Шевченка, М.Вовчка та інших письменників.

Активна культурно-просвітницька діяльність громад викликала серйозну тривогу серед місцевих керівників і урядових кіл. Влада розпочала репресії: було розгромлено деякі громади, проведені арешти в Києві та Харкові, закрито усі недільні школи. З боку офіційної преси було організовано цькування українського руху.

*Петро Валуєв
(1815-1890)*

Урядові кола, рупором яких був міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв**, особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. 20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої **«малоросійської мови не було, немає й бути не може»**. **Валуєвським циркуляром** призупинялося

друкування українською мовою шкільних і релігійних видань, наукової літератури, підручників. Дозволялося писати «українською говіркою» тільки художні твори. Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Царські заборони призупинили національно-визвольний рух майже на десятиріччя.

На початку 70-х років контроль за життям українського суспільства дещо послабився. За цих умов українська інтелігенція знову почала

поступово відновлювати громади. Громадівський рух у 70-90-х роках піднімається на новий щабель: його учасники переходять від культурно-просвітницької роботи до політичної діяльності, метою якої повинно було стати відновлення української державності.

Григорій Галаган
(1819-1888)

Найбільшою і найвпливовішою наприкінці 60-х – на початку 70-х років була **Київська громада**. У її складі були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Члени громади зуміли згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони спочатку утворили *історичне товариство Нестора Літописця*, а невдовзі започаткували *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством, яке ставило за мету вивчення історії, географії рідного краю. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя **Григорій Галаган**, а діловим керівником – відомий етнограф **Павло Чубинський**. Членами Товариства були: історики В.Антонович і М.Драгоманов, економіст М.Зібер та багато інших. У 1875 р. в ньому налічувалося 200 членів, які вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України.

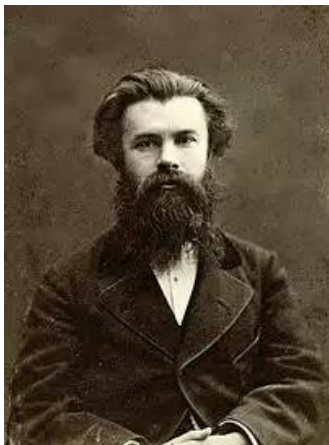
Павло Чубинський
(1839-1884)

Друкованим органом Київської громади у 1874-1875 роках стала газета «*Киевский телеграф*». Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, наголошувалося, що реформа 1861 р. не дала селянам сподіваної волі, підкреслювалися нестерпні умови праці і життя робітників.

Діяльність громад знову викликала занепокоєння царської влади. **Олександр II у 1875 р.** створив спеціальну комісію «для вироблення засобів

боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву **«Емський указ»** 1876 р. Указом заборонялося писати, співати і давати спектаклі українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори авторів російської і світової літератури. Правда, у 1881 р. було скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою. Указ забороняв також ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги, видані за кордоном українською мовою. Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах, державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян.

Було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заборонено видавати «Киевский телеграф» і звільнено ряд професорів Київського університету. Деякі активні громадівці емігрували за кордон.

*Михайло
Драгоманов
(1841-1895)*

Важливим етапом у розвитку суспільно-політичного життя українців стала закордонна діяльність *Михайла Драгоманова*. За дорученням і на кошти київських громадівців Драгоманов організував у Відні видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури для нелегального поширення в Україні. У 1878 р. він переїхав до Женеви, де почав видавати український політичний журнал **«Громада»**.

Він виступав не за створення незалежної України, а лише за її політичну автономію. Ідеї М.Драгоманова згодом заклали основу для формування першої української соціалістичної партії в Україні.

У 70-80-ті роки XIX ст. серед молодого покоління інтелігенції посилювалося прагнення вивести українство на шлях національної боротьби. Першою такою організацією стало **«Братство тарасівців»** організоване у 1891 р. харківськими та київськими студентами **І.Линою, М.Михновським, Б.Грінченком**. Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Шевченка (в Каневі). Найбільший успіх мали «Тарасівці» у Харкові, де з їхньої ініціативи більше 20 чол. об'єдналися в **«Молоду гвардію»**. У своєму програмному документі «Кредо молодих українців» вони заявили про незгоду з українофілами через їхні зв'язки з російською культурою і про прагнення стати космофілами (люблячими увесь світ). Розвивалася ідея нерозривної єдності всіх українських земель, важливе місце відводили вирішенню економічних питань, вважаючи, що тільки матеріально забезпечений народ здатний вирішувати національно-просвітницькі завдання. Вони створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. У травні 1893 р. братство припинило своє існування в результаті арештів.

Пізніше, у 1897 р. на нелегальному з'їзді всіх громад було утворено **Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО)** на чолі з **В.Антоновичем та О.Кониським**. Вона поставила мету згуртувати всіх українських діячів в одному об'єднанні. ЗУБО заснувала літературне видавництво **«Вік»**, книгарню в Києві, керувала організацією і проведенням шевченківських свят та інших культурно-національних маніфестацій.

Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації власної діяльності стало рішення, схвалене 1904 р. на конференції ЗУБО, про створення Української демократичної партії (**УДП**). Серед її лідерів були **Є.Чикаленко, С.Єфремов, Б.Грінченко**. Нова політична організація повинна була домагатися встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федеративної Росії. Восени 1905 р.

зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Б.Грінченком і С.Єфремовим, яка утворила *Українську радикальну партію*.

6. Народовська та москвофільська течії національно-визвольного руху на західно-українських землях

Москвофіли

Придушення революції сприяло зміцненню москвофільських настроїв у краю. Унаслідок цього значна частина старшої віком інтелігенції, розчарована політичними подіями, стала переходити від культурного москвофільства до політичного. Чимало відомих галичан, які раніше були палкими поборниками ідеї самостійного розвитку українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність Галицької Русі з Великою Росією та почали шукати підтримки в неї. Серед цих людей опинився колишній учасник «Руської трійці» філолог Я. Головацький, поет І. Гуталевич, письменник Б. Дідицький та ін. Під впливом москвофілів діяли культурно-освітні товариства *«Галицько-руська матиця»*, *«Народний дім»*, газета *«Слово»*, журнали *«Галичанин»*, *«Лада»* та ін.

Буковинські та закарпатські москвофіли створили політичне товариство *«Народна рада»*, *«Общество русских женщин в Буковине»*, *«Общество русских студентов Карпат»* тощо. У 1866 році в органі українських консерваторів «Слово» представники цієї течії заявили, що ніяких українців не існує, а є лише єдиний російський народ від Карпат до Камчатки, єдина російська мова, а тому не варто взагалі творити українську літературу. Тим самим москвофіли штовхали українців на шлях національного самозречення, отримуючи за таку позицію щедрі фінансові підтримку з Росії.

Історичне джерело

Дійшовши висновку, що вони більше не спроможні власними силами протистояти полякам у культурній та політичній боротьбі, москвофіли

характеризували своє становище: *«Якщо нам судилося потонути, то краще це зробити в російському морі, аніж у польській калабані»*.

Народовці

Проте москвофільські тенденції, спроби пов'язати українців Галичини з російською національною ідеєю викликали сильний опір нової генерації крайової інтелігенції. Проти консервативно-москвофільського табору виступила передова молодь, яка під впливом українського національного руху на Наддніпрянщині почала засновувати студентські громади в Галичині.

Перша така молодіжна організація виникла у Львові наприкінці 1861 – на початку 1862 рр. її заснували молоді письменники й громадські діячі В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський та ін. Саме звідси бере свій початок так звана народовська (українофільська) течія, представники якої, на відміну від москвофілів, виступали за:

- єдність усіх українських земель;
- розвиток української літератури на живій народній основі;
- створення єдиної літературної мови.

Саме народовці стали справжніми носіями національної ідеї й підхопили традиції національного руху попередніх десятиліть у Галичині.

Великий вплив на західноукраїнських народовців справляли *«Кобзар»* Т. Шевченка, твори П. Куліша, журнал *«Основа»* та інші українські видання. Прагнучи наблизитися до життя Наддніпрянської України, молодь жадібно ловила полум'яні заклики Т. Шевченка, захоплювалася козацтвом, записувала народні пісні, упроваджувала в літературу народну мову та фонетичний правопис. Народовці заснували свої друковані органи: часописи *«Вечорниці»*, *«Мета»*, *«Нива»*, *«Русалка»*, *«Правда»*, газети *«Діло»* та *«Буковина»*, з якими активно співпрацювали П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, П. Мирний та інші відомі діячі українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини. У ході свого наступального розвитку

народовський напрям перетворився на провідну політичну силу західноукраїнських земель.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Як відбулося скасування кріпосного права в Україні?
2. Які реформи проходили на Україні в 60-70-х рр.?
3. Назвіть найбільш характерні риси розвитку сільського господарства в Україні.
4. Вкажіть як проходив розвиток промисловості в Україні в II пол. XIX ст.
5. Що стало передумовою прискорених урбанізаційних процесів в Україні?
6. Назвіть найбільш поширені види торгівлі XIX ст.
7. Як розвивалось суспільно-політичне життя в Лівобережній Україні в II пол. XIX ст.?
8. Як виникло «хлопоманство» в Україні? Яка його основна мета?
9. З якою метою був запроваджений «Валуєвський циркуляр»?
10. Хто та коли запровадив «Емський указ» на Україні?
11. В чому на вашу думку відмінність москвофілів від народовців?

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Селянські повстання в Україні 60-70-х рр. XIX ст.
2. Українофіли
3. Діяльність В. Антоновича
4. Участь українців у польському повстанні 1863-1864 рр. в Україні
5. М. Драгоманов і зародження українського соціалізму
6. Криза культурницьких рухів І.Франко, М. Грушевський
7. Поява українських політичних партій

Рекомендована література

1. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005. – 688 с. (Альма-матер)
2. Чекушина Ю.М., Толстих І.В. Нариси з економічної історії України: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 140 с.
3. Н. Полонська-Василенко. Історія України – К.: 1995 р. (2-й том, 3-тє видання).
4. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. - 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
5. Злупко С.М. Економічна історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 367 с.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Довідник з історії України: Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., допов. – К.: Генеза, 2001.
2. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
3. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2002. – 304 с.
4. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2001. – 565 с.
5. Субтельний О. Україна: Історія. – 3-є вид. – К.: Либідь, 1993. – 717 с.
6. Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 683 с.
7. Діденко В.В., Коломієць С.С. Історія України: Курс лекцій. – К., 1999.
8. Борисенко В.І. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
9. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів до ХХІ ст. Навчальний посібник. – Х.: ООО Одісей, 2001. – 480 с.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990-1991. Т.1, - 592 с.; Т.2, - 560 с.; Т.3, - 530 с.
11. Антонович О.М. Розповіді про запорізьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
12. Сєдих В.Ф. Скажи мені правду отамане. – К.: «Логос», 2004. – 215 с.

Додаткова

1. Велика історія України: В 2 т. – К.: Глобус, 1993. Т.1. – 352 с.; Т.2. – 400 с.
2. Іванченко Р. Історія без міфів. – К.: Укр. Письменники, 1996. – 335 с.
3. Грушевський М. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991.
4. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К.: Мистецтво, 1992. – 254 с.
5. Історія України: Курс лекцій: В 2 т. / Керівник Л.Г. Мельник, - К.: Либідь, 1992. Т.1. – 483 с.; Т.2. – 463 с.
6. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 573 с.
7. Історія України: Хрестоматія. В 2 ч. – Вид. 2-е перероб. і доп. / Упор. С.М. Клапчук. – К.: ІЗМІ, 1996. Т.1. – 372 с.; Т.2. – 336 с.
8. Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія Україн – Х.: ФОП Співак В.Л., 1992. – 254 с.
9. Україна і віхи історії. – К.: Мистецтво, 2001. – 431 с.
10. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995.
11. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994.
12. Гісем О. Історія України // Універсальний довідник школяра. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003.
13. Енциклопедія українознавства: Загальна частина / за ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Репринтне відтворення вид. 1949 р. – К., 1994.
14. Історичні постаті України: Історичні нариси / Упоряд. О. Болдирєв. – Одеса: Маяк, 1993.
15. Історія філософії України. – К.: Либідь, 1994.

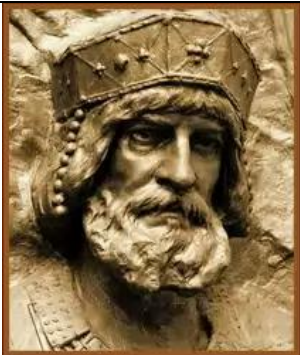
16. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. Якимович. – 4-е вид., змін. і допов. – Львів: Світ, 1992.
17. Огієнко І. Українська культура. – К.: Довіра, 1992.
18. Сергієнко Г., Смолій В. Історія України / з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. / Навч. посібн. для 7-8 кл. серед. шк. – 20-е вид., зі змінами. – К.: Освіта, 1995.

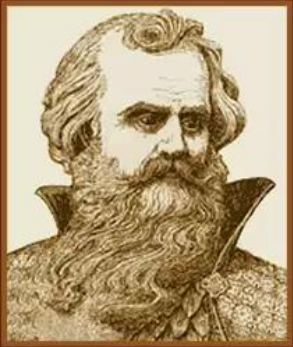
ЗНАЙ СВОЇХ ПРАВИТЕЛІВ, ТА ТИХ ХТО ТІЄЮ ЧИ ІНШОЮ МІРОЮ

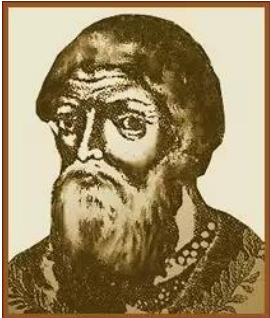
БУВ ПОВ'ЯЗАНИЙ З УКРАЇНОЮ

КНЯЗІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

н/п		Роки правління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Аскольд і Дір	860-882	?-882	3	 Ігор	912-945	879-945
2	 Олег Віщий	882-912	845-912	4	 Ольга	945-964	902-969

5	 Святослав	 964-972	925,930-972	8	 Святополк I Окаянный	1015-1016, 1018-1019	979-1019
6	 Ярополк I	972-978	952-978	9	 Ярослав I Мудрый	1015-1018, 1019-1054	983-1054
7	 Володимир Великий	 980-1015	956,962-1015	10	 Ізяслав I	1054-1068, 1069-1073, 1077-1078	1024-1078

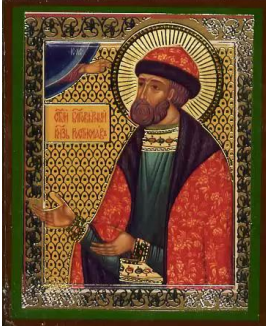
11	 Всеслав Ібрячиславич Чародій	1068-1069	1030- 1101	14	 Володимир II Всеволодович (Мономах)	1113- 1125	1053- 1125
12	 Святослав II Ярославич	1073-1076	1027- 1076	15	 Мстислав I Володимирович (Великий)	1125- 1132	1076- 1132
13	 Святополк II Ізяславич	1093-1113	1050- 1113	16	 Ярополк II Володимирович	1132- 1139	1082- 1139

17	 Вячеслав Володимирович	1139, 1154	1083- 1154/55	20	 Ізяслав II Мстиславович	1146- 1149, 1151- 1154	1097- 1154
18	 Всеволод II Ольгович	1139-1146	1094- 1146	21	 Юрій Володимирович (Довгорукий)	1150- 1151, 1155- 1157,	1091- 1157
19	 Ігор Ольгович	1146	?-1147	22	 Ростислав Мстиславович	1154, 1159- 1167	1110 – 1167

23	 Ізяслав III Давидович	1154-1155, 1157-1158, 1161	?-1159	26	 Ярополк-Петро Ізяславич	1167	978- 1087
24	 Мстислав Ізяславич	1158-1159, 1167-1169, 1170	(? – 1170)	27	 Гліб Юрійович	169- 1170, 170- 1171	?-1171
25	 Володимир Мстиславич	1167, 1171	1132- 1171	28	 Михайло I Юрійович	1171, 1173	? – 1176

29	 Роман I Ростиславич	1171-1173, 1174-1175, 1176	?-1180	32	 Ярослав II Ізяславич	1173- 1174, 1174	?-1180
30	 Рюрик II Ростиславич	1173, 1176 1180-1181, 1194-1201, 1203, 1203-1204, 1205-1206, 1206-1207, 1207-1210	?-1214	33	 Мстислав-Юрій Ростиславич	1176	1143?- 1180
31	 Святослав III Всеволодович	1173, 1174, 1176, 1176-1180, 1181-1194	1116- 1194	34	 Інгвар I Ярославич	1201- 1203, 1203, 1204, 1212	?-1220

35	 Роман II Мстиславич Великий	1204	1152- 1205	39	Володимир IV Рюрикович	1223- 1235, 1236- 1238	1187- 1239
36	 Ростислав II Рюрикович	1204-1205	1172- 1218	40	Ізяслав IV Мстиславович	1235- 1236, 1236	?-1239
37	Всеволод IV Святославич Чормний	1206, 1207, 1210-1212	?-1212 або 1215				
38	 Мстислав Романович Старий	1212, 1212-1223	1156- 1223	41	 Ярослав III Всеволодович	1236, 1238, 1243- 1246	1191- 1246

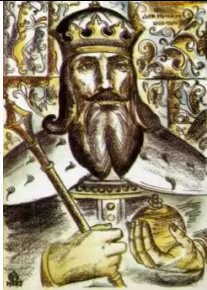
42	 Михайло Всеволодович	1238-1239, 1241-1243	1179- 1246	44	 Данило Романович Галицький	1239- 1240	1201- 1264
43	 Ростислав III Мстиславич	1239	1189- 1240				

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя	№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя
1	 Володимирко Володаревич	1141-1153	1104- 1153	3	Олег Ярославич Володимир Ярославич	 1187-1188	?-1187 1151- 1198
2	 Ярослав Осмомисл	 1153-1187	1130- 1187	4	 Роман II Мстиславич Великий	 1188-1189, 1199-1205	1152- 1205

5	 Володимир Ярославич	 1189-1199	1151-1198	8	Роман Ігоревич	 1208-1209, 1210	1167-1211
6	 Данило Романович	 1205-1206, 1211-1212, 1230-1232, 1233-1235, 1238-1264	1201-1264	9	Ростислав II Рюрикович	1210	1172-1218
7	 Володимир III Ігоревич	1206-1208, 1210-1211	1171-1212	10	Мстислав Німий	1212-1213	?-1226

11	 Володислав Кормильчич	 1213-1214	?-?	14	 Андрій II королевич угорський	 1228-1230, 1232-1233	1053- 1125
12	 Коломан	 1214-1219, 1219-1221	1208- 1241	15	Михайло II Всеволодович	1236-1238	1179- 1246,
13	 Мстислав Удатний	 1219, 1221-1228	1176- 1228		Його син Ростислав IV, із князів чернігівських		1211- 1264

16	 Лев I Данилович	 1264-1301	1228-1301	18	 Андрій II	1308-1323	?-1323
17	 Юрій I Львович	 1301-1308	1252-1308		 Лев II Юрійовичі		?-1323
19	 Юрій II-Болеслав Тройденович, із князів мазовецьких	 1325-1340	1298-1340				

ГЕТЬМАНИ ЗАТОРІЗЬКОЇ СІЧІ

№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя	н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Дмитро (Байда) Вишневецький	 1550-1564	?- 1563/64	3	 Яків Шах	1576-1677	?-1583
2	 Богдан Ружинський	 1575-1576	?-1576	4	 Лук'ян Чернинський	 1578, 1586	?

5	 Самійло Зборовський	 1581	?-1584	9	 Богдан Мікошинський	1585, 1594	?-після 1596
6	 Михайло Ружинський	 1585	?-1592	10	Войтих Чаковицький	1590	?
7	Кулик Руженський,		?-1601	11	 Криштоф Косинський	 1591-1593	1545- 1593
8	Захар Кулага		?				

12	 Григорій Лобода	 1593	?-1596	15	 Крепський, Криштоф Нетьковський	 1596	?
13	 Федір Полоус	1595, 1598	?	16	 Гнат Василевич	 1596-1597	?
14	 Матвій Шаула	1596	?-1597	17	 Тихін Байбуза	 1598	?

18	Самійло Кішка	 1600-1602	1530-1602	22	 Григорій Ізапович	1604, 1606	?
19	 Гаврило Крутневич	1602-1603	?-1603	23	Олександр Зборовський	 1606, 1610	? — 1621
20	Іван Куцькович	1602	?	24	Богдан Олевченко	1606	?
21	 Іван Косий	1602-1603	?	25	Каленик Андрієвич	 1609-1610, 1624-1625	?

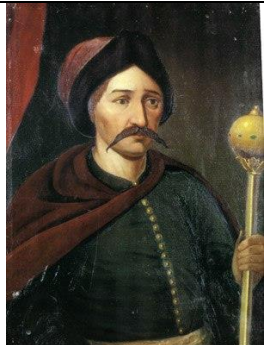
26	Григорій Тіскиневич	1610	?	30	 Олифер Голуб	 1622-1623	? - 1628
27	 Петро Сагайдачний	 1611-1617, 1617-1619, 1621-1622	1570- 1622	31	 Михайло Дорошенко	 1623-1624, 1625-1628	? — 1628
28	Дмитро Барабаш	1617	? - 1658	32	Пірський	1625	?
29	Яков (Яцко) Неродич-Бородавка	1619-1621	? - 1621	33	 Марк Жмайло	1625	?
				34	Григорій Савич Чорний	 1628, 1629-1630	?— 1630

35	 Тарас Федорович (Трясило)	1630	? – бл. 1637	39	 Андрей Діденко	1632-1633	?
36	Тимофій Орендаренко	1630-1631, 1632-1633	?	40	 Іван Сулима	 1628, 1635	?–1635
37	Іван Петражицький-Кулага	 1631-1632	? – 1635	41	Василь Томиленко	1636-1637	?
38	Тимофей Орендаренко	1632-1633	?	42	Савва Кононович	 1637	?– 1637

43	 Павло Павлюк Бут	1637	? – 1638	45	 Яков Острянин	 1638	?–1641
44	 Дмитрий Гуня	1637-1638	?				

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1		 1648-1657	1595-1657	3		 1657-1659	? - 1664
2		 1657, 1659-1663	1641-1685				

Гетьмани Правобережної України				Гетьмани Лівобережної України			
1	 Павло Тетеря	 1663-1665	1620 (1622)- 1670	1	 Іван Брюховецький	 1663-1668	1623- 1668
2	Степан Опара Суховієнко	1665-1669	? - 1665	2	 Дем'ян Многогрішний	 1668-1672	1631- 1703
3	 Петро Дорошенко	 1665-1676	1627- 1698	3	 Іван Самойлович	 1672-1687	1630-ті- 1690

4	Іван Білковський	1668	?	4			1639-1709
					Іван Мазепа	1687-1708	
5				5			1646-1722
	Михайло Ханенко	1669-1674			Іван Скоропадський	1708-1722	
6			?- 1679	6			1660-1724
	Остап Гоголь	1675-1679			Павло Полуботок	1722-1724	

7	Степан Куницький	1683-1684	бл.1640-1684	7	 Данило Апостол	 1727-1734	1658-1734
8	Андрій Могила	 1684-1689	1630-1689	8	 Кирило Розумовський	 1750-1764	1728-1803
9	Гришко Драгінич (Хрумко)	1689-1692	?				
10	Самійло Самусь	1693-1699	?-1713				
11	 Пилип Орлик	 1710-1742	1672-1742		 Павло Скоропадський	 травень-листопад 1918	1873-1945

ІМПЕРАТОРИ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ДРУГОЇ ПОЛ. IX ДО ПЕРШОЇ ПОЛ. XIII СТ.

н/п		Роки прав- ління	Роки життя	№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя
1	Михайл III П'яниця	842–867	839-867	3	 Лев VI Мудрий	886-912	866-912
2	 Василій I Македонянин	867–886	?-886	4	 Александр	912-913	870-913

5	 Константин VII Багрянородний	913–959 (фактично 913-920 та 945-959)	905-959	8	Стефан	924-945	
6	Роман I Лакапен	920–944	870-948	9	 Роман II Молодший	959–963	938-963
7	Христофор Лакапін	921-931	890-931	10	 Никифор II Фока	963–969	912-969

11	 Іоанн I Цимісхій	969–976	925-976	14	Роман III Аргир	1028–1034	968-1034
12	 Василій II Болгаробійця	976–1025	957-1025	15	 Михайло IV Пафлагонський	1034–1041	1010-1041
13	Костянтин VIII	1025–1028	960-1028	16	 Михайло V Калафат	1041–1042	1015-1042

17			1042	978-1050	20	Михайл VI Стратіотик	1056–1057	?-1059
	Зоя							
18			1042, 1055-1056	984-1056	21		1057–1059	1005-1061
	Феодора					Ісаак I Комнін		
19			1042–1055	1000-1055	22		1059–1067	1006-1067
	Константин IX Мономах					Костянтин X Дука		

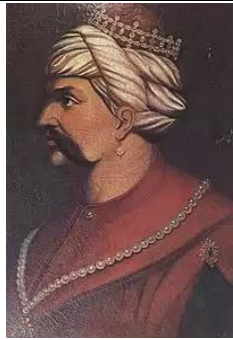
23	Євдокія	1067-1068		27	 Олексій I Комнін	1081–1118	1057-1118
24	 Роман IV Діоген	1068–1071	?-1072	28	Іоанн II Красивий	1118–1143	1087-1143
25	Михайло VII Парапінек	1071–1078	1059-1090	29	 Мануїл I Великий	1143–1180	
26	 Никифор III Вотаніат	1078–1081	1002-1081	30	 Олексій II	1180–1183	1169-1183

31	 Андронік I	1183–1185	1118-1185	34	 Олексій IV Ангел	1203– 1204	1182-1204
32	Ісаак II Ангел	1185-1195, 1203-1204	1156-1204	35	Миколай Канабос	1204	
33	 Олексій III Ангел	1195–1203	?-1210	36	 Олексій V Мурзуфл Дука	1204	?-1205

37		1204–1222	1174-1221	39		1254– 1258	1221-1258
	Феодор I Ласкаріс				Феодор II Ласкаріс		
38		1222–1254	1192-1254	40		1258– 1261	1250-1305
	Іоанн III Дука Ватац				Іоанн IV Ласкаріс		

ПРАВИТЕЛІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

 Герб османської імперії				 Прапор османської імперії			
н/п		Роки правління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Осман I	улубей 1281-1326	1258-1326	3	 Мурад I (Богоподібний)	султан 1359-1389	1319 або 1326-1389
2	 Орхан I (Переможний)	улубей 1326-1359	1279 або 1288-1359	4	 Баязид I (Блискавичний)	султан 1389-1402	1357-1403

5		султан 1402/1403, 1413-1421	1374-1421	8		падишах 1481-1512	1447-1512
	Мехмед I Челебі				Баязид II Дервіш		
6		султан 1421-1444, 1446-1451	1404-1451	9		падишах 1512-1520	1465-1520
	Мурад II				Селім I Явуз (Грізний)		
7		султан 1444-1446, 1451-1453, падишах 1453-1481	1432-1481	10		падишах 1520- 1544, халіф 1544-1566	1494-1566
	Мехмед II Фатіх (Завойовник)				Сулейман I Кануні Пишний (Законодавець, Чудовий)		

11		падишах, халіф 1566-1574	1524-1574	14		падишах, халіф 1603-1617	1590-1617
12		падишах, халіф 1574-1595	1546-1595	15		падишах, халіф 1617- 1618, 1622-1623	1592-1639
13		падишах, халіф 1595-1603	1568-1603	16		падишах, халіф 1618-1622	1604-1622

17		падишах, халіф 1623-1640	1612-1640	20		падишах, халіф 1687-1691	1642-1691
	Мурад IV				Сулейман II		
18		падишах, халіф 1640-1648	1615-1648	21		падишах, халіф 1691-1695	1643-1695
	Ібрагім I				Ахмед II		
19		падишах, халіф 1648-1687	1642-1693	22		падишах, халіф 1695-1703	1664-1703
	Мехмед IV				Мустафа II		

23		падишах, халіф 1703 -1730	1673-1736	26		падишах, халіф 1757-1774	1717-1774
24		падишах, халіф 1730-1754	1696-1754	27		падишах, халіф 1774-1789	1725-1789
25		падишах, халіф 1754-1757	1699-1757	28		падишах, халіф 1789-1807	1761-1808

29		падишах, халіф 1807-1808	1778-1808	32		падишах, халіф 1861-1876	1830-1876
	Мустафа IV				Абдул-Азіз		
30		падишах, халіф 1808-1839	1784-1839	33	Мурад V	падишах, халіф 1876	1840-1904
	Махмуд II						
31		падишах, халіф 1839-1861	1823-1861	34		падишах, халіф 1876-1909	1842-1918
	Абдул-Меджид I				Абдул-Гамід II		

35	 Мехмед V	падишах, халіф 1909-1918	1844-1918	37	 Абдул-Меджид II	халіф 1922-1924	1868-1944
36	Мехмед VI Вагідедін	падишах, халіф 1918-1922	1861-1926				

ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ

 Герб литовського князівства				 Прапор литовського князівства			
№	Портрет	Роки правління	Роки життя	№	Портрет	Роки правління	Роки життя
1	 Міндовг I	1230-1263	1203-1263	3	 Шварно	1268-1270	1230-1269
2	 Войшелк	1264-1268	1223-1267	4	 Вітень	1293-1316	1260-1316

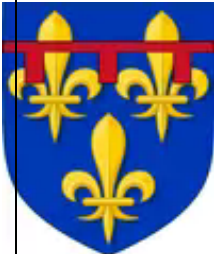
5	 Гедимін	1316-1341	1275-1341	8	 Владислав II Ягайло	1377-1392	1362-1434
6	Явнут	1341-1344	1300-1366	9	 Вітовт Великий	1392-1430	1350-1430
7	 Ольгерд	1345-1377	1296-1377	10	 Свидригайло Ольгердович	1430-1432	1370-1452

11	 Сигізмунд I Кейстутович	1432-1440	1365-1440	14	 Сигізмунд I Старий	1506-1544	1467-1548
12	 Казимир IV Ягеллончик	1440-1492	1427-1492	15	 Сигізмунд II Август	1544-1572	1520-1572
13	 Олександр I Ягеллончик	1492-1506	1461-1506				

ПОЛЬСЬКІ КОРОЛІ

							
Герб Польського королівства				Прапор Польського королівства			
№	Портрет	Роки правління	Роки життя	№	Портрет	Роки правління	Роки життя
1	 Казимир III Великий	 1333-1370	1310-1370	3	 Ядвіга Анжуйська	 1382-1399	1374-1399
2	 Людвік I Великий	 1370-1382	1326-1382	4	 Владислав II Ягайло	 1386-1434	1362-1434

5	 Владислав III Верненчик	 1434-1444	1424-1444	8	 Олександр I Казимир	 501-1506	1461-1506
6	 Казимир IV Ягеллон	 1447-1492	1427-1492	9	 Сигізмунд I Старий	 1506-1548	1467-1548
7	 Ян I Ольбрехт	 1492-1501	1459-1501	10	 Сигізмунд II Август	 1548-1572	1520-1572

11		 1573-1574	1551-1589	14		 1632-1648	1595-1648
	Генріх Валуа				Владислав IV		
12		 1576-1586	1533-1586	15		 1648-1668	1609-1672
	Стефан Баторій				Ян II Казимир		
13		 1587-1632	1566-1632	16		 1669-1673	1640-1673
	Сигізмунд III Ваза				Михайло I Корибут Вишневецький		

17	 Ян III Собеський	 1674-1696	1629-1696	20	 Август III	 1733-1763	1696-1763
18	 Август II Фрідріх Сильний	 1697-1733	1670-1733	21	 Станіслав II Август Понятовський	 1764-1795	1732-1798
19	 Станіслав I Лещинський	 1704-1709	1677-1766				

МОСКОВСЬКІ КНЯЗІ

 Герб московського князівства							
н/п		Роки правління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Іван I Калита	1325-1340	1288-1340	3	 Іван II Красний	1353-1359	1326-1359
2	 Симеон Гордий	1340-1353	1317-1353	4	 Дмитро Донський	1359-1389	1350-1389

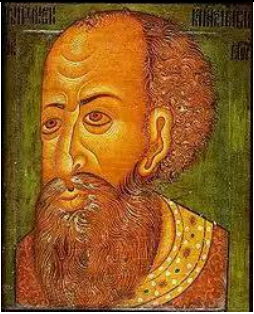
5	 Василь І	1389-1425	1371-1425	8	 Василь Юрійович Косий	1434	?-1448
6	 Василь II Темний	1425-1433, 1433-1434, 1434-1445, 1445-1446, 1447-1462	1415- 1462	9	 Дмитро Юрійович Шемяка	1445	?- 1453
7	 Юрій Дмитрович	1433, 1434	1374-1434	10	 Іван III Васильович	1462-1505	1440-1505

11	 Василь III	1505-1533	1479-1533	12	 Іван IV Грозний	1533-1547	1530-1584
----	--	-----------	-----------	----	---	-----------	-----------

МОСКОВСЬКІ ЦАРІ

Герб московського царства

н/п		Роки правління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Іван IV Грозний	1547-1584	1530-1584	3	 Борис Годунов	1598-1605	1551-1605
2	Федір Іоаннович	1584-1598	1557-1598	4	 Лжедимитрій I	1605-1606	?-1606

5	 Василь IV Шуйський	1605-1610	1552-1612	8	 Федір Олексійович	1676-1682	1661-1682
6	 Михайло Романов	1613-1645	1596-1645	9	 Софія Олексіївна	1682-1689	1657-1704
7	 Олексій I Михайлович	1645-1676	1629-1676	10	 Петро I	1689-1721	1672-1725

ІМПЕРАТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

 Прапор російської імперії				 Герб російської імперії			
/п		Роки прав- ління	Роки життя	№ н/п		Роки прав- ління	Роки життя
1	 Петро I	1721-1725	1672–1725	3	 Петро II	1727-1730	1715-1730
2	 Катерина I	1725-1727	1684–1727	4	 Анна Іванівна	1730-1740	1693-1740

5	 Іван VI Антонович	1740-1741	1740–1764	8	 Катерина II	1762-1796	1729-1796
6	 Єлизавета Петрівна	1741-1761	1709–1762	9	 Павло I	1796-1801	1754-1801
7	 Петро III	1761-1762	1728–1762	10	 Олександр I	1801-1825	1777-1825

11	 Микола I	1825-1855	1796–1855	13	 Олександр III	1881-1894	1845-1894
12	 Олександр II	1855-1881	1818–1881	14	 Микола II	1894-1917	1868-1918

ІМПЕРАТОРИ АВСТРІЙСЬКІ (з 1867 р. – Австро-угорської імперії)

		Цивільний прапор				Великий герб	
н/п		Роки правління	Роки життя	№ н/п		Роки правління	Роки життя
1	 Марія Тереза Браганська	1740-1780 з 1765 – спів регент з Йосипом II	1741-1780	3	 Леопольд II Красивий	1790-1792	1747-1792
2	 Йосип II	1780-1790 з 1765 – спів регент з Марією Терезою	1741-1790	4	 Франц I, Йосип Карл (з 1804 р. – імператор Австрії під іменем Франк II)	1792-1835	1768-1835

5	Франц Фердинанд	1835-1848	?-1914	7		Карл I	1816-1918	1887-1922
6		Франц Йосиф I	1848-1916	1830-1916				